

Vol. VII, No. 3.

June, 1938.

JOURNAL

OF THE

ANNAMALAI UNIVERSITY

EDITOR

PROFESSOR B. V. NARAYANASWAMI NAIDU, M.A., B.COM., PH.D.,
BAR-AT-LAW

EDITORIAL BOARD

PROFESSOR C. S. SRINIVASA-
CHARIAR, M.A.

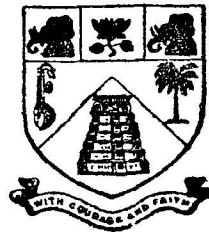
PROFESSOR S. SOMASUNDARA
BHARATI, M.A., B.L.

PROFESSOR A. NARASINGA RAO,
M.A., L.T.

PROFESSOR S. RAMACHANDRA RAO,
M.A., D.Sc. (LOND.), F.INST.P.
(LOND.).

MAHAMAHOPADHYAYA PROFESSOR
S. KUPPUSWAMI SASTRIAR, M.A.

PROFESSOR R. RAMANUJACHARI,
M.A.

PUBLISHED BY THE UNIVERSITY

ANNAMALAINAGAR

1938

NOTICE

To contributors and others

Contributions, remittances, books for review, exchanges and correspondence regarding all matters may be addressed to:—

Dr. B. V. Narayanaswami Naidu

Economics Department,

Annamalai University,

Annamalainagar.

CONTENTS

	PAGE
1. ' On the Use of <i>Analysis Situs</i> in Contemporary Psychology '	
By P. S. Naidu, M.A.	.. 181
2. The Diamagnetic Susceptibility of Formic Acid-Water Mixtures	
By S. Ramachandra Rao, M.A., D.Sc., and S. Sriraman	.. 187
3. The Infinitesimal Flow on the Projective Plane	
By B. R. Venkataraman and A. Narasinga Rao, M.A., L.T.	194
4. Tholkappia Araichi	
By S. S. Bharati, M.A., B.L.	.. 199
5. Rajendra Chola III	
By V. Vridhagirisan, M.A., M.Litt.	.. 224
6. Economic Survey of the Weavers at Sulturpeta	
By N. S. Krishnamurthy, M.A., B.L., and P. Vaidyanathan, M.A.	.. 233
7. Nyayakulisa	
By R. Ramanujachariar, M.A., and K. Srinivasachariar.	
8. Nītimālā	
By R. Ramanujachariar, M.A., and K. Srinivasachariar.	
9. Mukura	
By K. A. Sivaramakrishna Sastrigal.	
10. University Notes	
By B. V. Narayanaswami Naidu, M.A.	.. 251
11. Reviews :—	.. 253
1. The Mēlarāghamālikā	
By S. S. B.	

JOURNAL

OF THE

ANNAMALAI UNIVERSITY

VOL. VII.

JUNE, 1938.

NO. 3

‘On the use of *Analysis Situs* in Contemporary Psychology’

By

P. S. NAIDU

(*Annamalai University*)

Since the days of Weber and Fechner, when the first successful application of mathematics to the manipulation of results obtained from psychological (psycho-physical) experiments was made, the mathematical treatment of mental phenomena has been developing slowly sometimes, rapidly at other times, but certainly at all times. The London School, which has advanced from the correlational methods to the more rigorous tetrad-difference criteria,¹ has raised the status of mathematics, in the special field of its investigations, almost to that which it occupies in mathematical physics. Experimental psychology is becoming more and more mathematical in all its departments. Even in estimating the dimensions of personality attempts are being made to interpret the results with the help of correlational formulae.² The success that has attended the efforts of the psychologists to introduce mathematical conceptions in the interpretation of psychological phenomena, it is said, augurs well for the future of our science, for if psychology is to become a pure science, it cannot but use the mathematical method at certain stages of explanation. But there are some eminent leaders of psychology who seem to be calling a halt to mathematical psychology. They seem to cast grave doubt on the validity of the very conceptions which underlie the entire procedure of mathematical psychology.³ At the same time, there are other equally eminent

1. Thomas, F. C., *Ability and Knowledge*, pp. 223, 282, 284.

2. Freyer, *Measurement of Interests*.

3. Carr, H. A., *The Search for Certainty*, *Psychol. Rev.*, 44. '37., 274-296,

leaders whose faith in mathematics is unshaken, and who seem to believe that psychology can make no progress as a science unless it employs mathematical method.⁴ The object of this paper is to survey, very briefly, the nature of the mathematical method in psychology and to assess the value of the latest development in mathematical psychology, namely, Topological Psychology.

It goes without saying that the data gathered from any field of investigation should be quantitative before they can be manipulated mathematically. These data should be measurable and expressible in numbers. In the last analysis number turns out to be the desideratum for the mathematical treatment of facts. What then is the relationship between number and fact? Three conceivable modes of relationship exist between facts, and numbers professing to represent facts. The first is a purely arbitrary relationship similar to the relationship that exists in the Pythagorean system between numbers and the facts of the external world which they purport to represent. The second, which may be called the Monitorial, consists in arranging things, properties or events in an ascending or descending order, and then attaching the cardinal numbers to them. These two modes, the Pythagorean and Monitorial, do not lend themselves to mathematical treatment, because they are not based on the property of measurability. In the third or Mathematical mode of relationship the things, events and properties with which cardinal numbers are associated, bear among themselves the relationship which these numbers bear among themselves; in other words, they are additive. They are measurable in terms of suitably selected units or standards of measurement.

Are psychological facts capable of measurement in terms of a rigid objective unit? Some facts are measurable; some are not. Facts of sensation, for example are measurable, but those of drives, personality etc., are not measurable. In one important field, namely in Intelligence, elusive facts have been reduced to mathematical order by the application of a special technique. The manipulation of the statistical data obtained from experimental testing of intelligence and learning by the correlational method and the method of tetrad-difference, has yielded very fruitful results, and judged by their success in the practical field, these results must be considered to be thoroughly reliable and objective. Yet an experienced psychologist questions the validity of these methods even in the field of learning.⁵ 'The use of mathematical data', says

4. Johnson, H. M., Pseudo-mathematics in the Mental and Social Sciences, *Am. J. of Psychol.*, xlviii, 1936, 342-351.

5. Kantor, J. R., Concerning Physical Analogies in Psychology. *Am. J. of Psychol.*, xlviii, 1936,

Professor Carr⁶ 'in the solution of any psychological problem does not guarantee in any manner the truth of an interpretation of these data.' 'To attain any psychological conclusion from mathematical data, we must intepret these data in terms of the purpose and conditions of our experiment. In making this interpretation, we at once leave the field of mathematics and enter that of psychology.'

Professor Carr's observation is perfectly true, but his remark is applicable to all sciences that use the mathematical method, not excluding physics. There is first an abstract analysis of data to enable the investigator to apply mathematical formulae to them, and then the formulae are developed purely mathematically. The final result has then to be interpreted in terms of the particular science concerned. Surprising discoveries and forecasts of real events are made on the basis of pure mathematical calculations. Maxwell 'legislated' in this way for the wireless waves long before they were known, and similarly 'matrix' equations were worked out before they were needed by the physicist; in a small way in one of our local laboratories the solution of a particular equation turned out to be negative. This pointed to the fact that the electrical connection had to be made with the negative terminal. These facts, great and small, serve to indicate that the structure of the human mind, as well as the structure of the world which that mind knows, is mathematical. One need not, therefore, take objection to the use of mathematics in psychology on that ground.

Objection is taken to the application of the statistical method on another ground. The statistical average is unreal. It depends too much on the past and hazards a vague guess about the future. Besides, it is well known that 'figures' may be made to tell any tale. It is possible to manipulate the figures in such a manner as to make them yield just the result desired by the investigator.

We do not fail to see the force of these arguments, but it is worth noting at the same time that physics has passed from the stage of the so called strict measurement to the statistical stage. Statistical averages and probabilities are considered to be perfectly orthodox in pure science. Psychology does not stand to lose by using these methods.

The main point of the argument against mathematical psychology seems to be this. Psychological facts are not quantitative, hence the mathematics used in psychology is merely pseudo-mathematics. Professors Carr and Kantor are very vehement in denouncing the intentions of the psychologist which prompt him to apply mathematics to his

science. The former says, 'I suspect that many of us are somewhat inclined to use mathematical operations,, in the fond hope that our experiments will thereby become suffused with some of the dignity and respectability of that science. (and) as a means of compensating for the well-known inferiority-complex of our science.'⁷ The latter writes, 'Unfortunately psychologists. imagine that their discipline can attain full scientific maturity merely by measuring, experimenting or quantifying.'⁸ If this is the attitude of contemporary psychology towards the prevalent method of treatment of psychological facts, then the situation is desparate, for mere accumulation of facts without an orienting concept is not scientific, and will not be helpful for intelligent research. We must have a fundamental or basic category for our science, in the light of which the investigator can orient himself in the vast field bristling with facts. It is at this critical juncture that the youngest discipline in mathematics, namely Topological Geometry, comes to our aid. It does not claim to solve the problem for us, but only points to the direction in which we should proceed in order to find the solution.

If metrical methods are inapplicable to psychological facts, then we should employ non-metrical methods of handling our data. *Analysis Situs* is non-metrical. It is qualitative, not quantitative. Professor Kurt Lewin has made a systematic application of *Analysis Situs* to the study of the behaviour of the organism in the environment in his book, 'Principles of Topological Psychology'. Now Topology is itself an infant science; it is being applied to psychology which is also considered to be an infant science, and Professor Lewin's attempt is the first of its kind. So we can only consider whether this new branch of our science, in its triple infancy, shows signs of a more promising future than the other branches.

The Gestalt school in general, (and Professor Lewin in particular)⁹ has familiarised us with the 'field' concept in psychology, and also with the re-formed definitions of 'force', which have been forced on the mathematical physicist as the result of the latter's abandonment of the aether hypothesis and of the space-time dualism. The new concepts operate quite successfully in physics. But could they be made to operate with equal success in psychology? We shall mention two objections.

Consider the behaviour of a thing X in its structured field, for example the behaviour of a magnetic needle in a structured electromagnetic field, whose structure S_1 it is proposed to determine by the

7. Kantor, J. R., Concerning Physical Analogies in Psychology. .

8. Kurt Lewin: A Dynamic Theory of Personality, 1935.

introduction of the needle. Now the introduction of the needle which has a field of its own S_n produces a modification in S_1 and the resultant ($S_1 \times S_n$) is S_2 . For all practical purposes the physicist considers S_2 to be identical with S_1 since the quantitative difference between the two is negligible as compared with S_1 . Physical measurements are invariably subject to this indeterminacy, which is merely the result of a generalised form of Heisenberg's principle of Indeterminacy. This indeterminacy is negligible in physics, since only the quantitative aspects of phenomena are considered. In psychology on the other hand, the inter-action between S_n and S_1 may be so revolutionary qualitatively as to destroy the structure of S_1 almost completely. Hence the 'field' concept is workable in psychology only within very rigorous limits, and it is very doubtful whether it would be workable at all where qualitative considerations count most.

The concepts of *force*, *stress*, *tension* and *direction* depend on measurement. Our object is to get away from the metrical to the non-metrical.

Is *Analysis Situs* more helpful to us? When we consider the early origin of the Topological concept in the manipulation of knots, we seem to receive considerable encouragement. A loop is made in a rope, the two ends of which are fixed. In how many ways can the loop be manipulated? Can the knot be untied? What general principles of manipulation can be formulated? Now psychological problems dealing with the behaviour of the organism appear to bear considerable resemblance to these problems of the 'knot'. Heredity and environment being fixed, in how many different ways can the behaviour-pattern of the individual be changed? Can heredity be annihilated? What are the psychological laws controlling behaviour?

'In this branch of mathematics (*analysis situs*) shape and size are unimportant. . . . Analysis situs, is interested only in those properties of figures. . . . which are not changed when the figures are subjected to continuous motion in a fluid medium. Thus it is easy to conceive of a fluid motion carrying a circle into an ellipse, and thence into a square, even though the areas enclosed by these figures differ greatly. From the stand-point of Analysis Situs, then, there is no essential difference between these figures—the differences in their size and shape are unimportant.'⁹ Topology permits us to stretch, twist, pull, puff or otherwise 'do anything with the geometrical figure so long as we do not tear it up or do not link up what is unlinked or unlink what is already linked. For the Topologist a point and the earth are alike. And what is most appealing to us is that 'mathematical relationships may be determined

without measurement.' Eliminating measurement and quantity, which are stumbling blocks in psychological experimentation, the new discipline introduces such concepts as *point sets*, *limit points*, *proximity*, *boundary*, *path*, *homeomorphism* etc., which are welcome to the psychologist. Topology is qualitative mathematics for whose advent the psychologist has been eagerly looking forward.

Professor Lewin in applying analysis situs to the study of behaviour derives, in the first instance, a very important equation :

$$B = F (PE)$$

where B, P and E stand for behaviour, person and environment respectively. This is not a mere symbolic representation of the old formula that behaviour is determined by the organism acting in an environment. To understand this equation we should first understand Professor Lewin's definition of causation and his new concept of 'LIFE-SPACE'. Like Spinoza Professor Lewin discards both mechanical and teleological concepts of causation. For the Professor only the present counts, past antecedents and future purposes do not have meaning. Like Spinoza the Professor too employs geometrical and logical concepts in the analysis of events. The law of causation is merely the expression of the relationship of logical ground and consequence. Besides this rigorous logical and mathematical definition of causation, Professor Lewin stresses the need for introducing spatial concepts in psychology. Temporal concepts have had their day and have played out their parts. Spatial concepts have been neglected so far. We must now give them the consideration that is due to them. For this purpose the expression 'Life—Space' has been introduced. Space in this connection should be understood in the purely mathematical sense. For contemporary mathematics space is n-dimensional, non-metrical and curves round on itself. For mathematics it matters little what this space represents. It may be smell, colour, drive or interest. Physical interpretations are ruled out.

When we analyse the concept of Life-Space, we find that it is merely a cross section in the concrete behavioral stream. It may be compared to the microtomic sections of organisms made for zoological purposes. The successive aspects of life-space are like the successive sections made on the microtome. Each slide gives us a clear and accurate picture of one small proportion of the organism. But to understand the organism as a whole we have to reconstruct the whole by synthesising the sections. Each 'Life Space' study is perfect in itself. But for a knowledge of the organism as a whole we shall have to synthesise these partial studies. Such synthesis will lead us to the drives or propensities which move the organism. In other words Gestaltic psycho-dynamic studies will find their culmination in Hormic Psychology.

The Diamagnetic Susceptibility of Formic Acid-Water Mixtures

By

S. RAMACHANDRA RAO AND S. SRIRAMAN

(Annamalai University)

1. INTRODUCTION.

The study of the magnetic susceptibility of binary mixtures of organic and inorganic liquids has engaged the attention of many workers in recent years.¹ The general conclusion appears to be that when the molecules of two liquids mix with each other without the production of any chemical reaction, the additive law holds good. When the molecules combine with each other resulting in the formation of new compounds, departures from the additive law are noted. These cases do not include solutions of salts in water. Investigations by the authors² have shown that when some salts are dissolved in water, departures from the additive law may be observed. In these cases, the percentage changes appear to be independent of concentration and have been attributed to (1) interaction between the ions and water molecules (2) depolymerisation of water (3) release of constraints within the molecules due to their breakage into ions and (4) change of valency of any of the ions when the salt is dissolved. While the first two causes do not produce more than 1 % change from the additive law, the other two causes give rise to much larger changes. Hoare and Brindley³ have recently determined the susceptibilities of salts composed of ions with inert gas configurations and found that for the halides of lithium and caesium, the additive law breaks down. Flordal and Frivold⁴ obtained large changes of susceptibility when some alkaline earth halides were dissolved in water. Similar results were also noted by Subramaniam⁵ who discussed the magnetic effects accompanying ionic deformations in the solid salts studied. Varadachari⁶ had previously drawn attention to such effects in his study of sulphuric acid-water mixtures. He investigated also acetic acid-water mixtures and obtained no departure from the additive law in this case.

1. For references see *Ind. Jour. Phys.*, 8, 483, 1934.
2. *Phil. Mag.*, 24, 1025, 1937.
3. *Proc. Roy. Soc.*, 147, 88, 1934 ; 152, 342, 1935.
4. *Ann. der Phys.*, 23, 425, 1935.
5. *Proc. Ind. Acad. Sc.*, 4, 404, 1936.
6. *Proc. Ind. Acad. Sc.*, 2, 161, 1935.

Formic acid is well known to be highly polar. During the recent investigations of aqueous solutions of formates and acetates, the authors found a strict adherence to the law of additivity. On making similar investigations with formic acid, however, definite departures were found. Since this result is at variance with that of Kido,⁷ we have thought it advisable to record our conclusion.

2. EXPERIMENT.

The formic acid used was the purest (100 %) available from Kahlbaum. It had a density of 1.220 grams per c.c. at 26°C. The water used was obtained by repeated distillation in an all-glass apparatus. The densities of the aqueous solutions prepared were determined by the hydrostatic method. A glass piece was suspended from one arm of a sensitive balance by a fine gold wire and weighed in air, in pure water and in the solution. The concentrations were found from the known concentration-density data given in International Critical Tables.⁸

Measurements of susceptibility were made with a Curie balance.⁹ The position of the test bulb at which the magnetomotive force on it was maximum was carefully determined by studying the deflections obtained with the bulb at different places along the horizontal line of symmetry between the pole pieces. At the place where this force was maximum, investigations were also made in a vertical direction and in this manner the volume wherein the force was uniform was definitely fixed. The size of the bulb used was in every case arranged to be less than the volume thus obtained.

The magnetomotive force on a bulb of mass m_g containing a liquid of mass m_l is given by

$$m_g \chi_g H \frac{dH}{dx} + m_l \chi_l H \frac{dH}{dx}$$

where χ_g and χ_l are the specific susceptibilities of the glass and liquid respectively. The force on the bulb alone $m_g \chi_g H \frac{dH}{dx}$ was determined separately. The force (in this case the deflection which is proportional directly to the force) on the liquid $m_l \chi_l H \frac{dH}{dx}$ becomes known. In the same manner if water is studied, the force on a mass m_w becomes

7. Sc. Rep. Tohoku Imp. Univ., 21, 385, 1932.

8. It. Crit. Tables, 3, 122.

9. For details, see Varadachari, Annamalai University Journal, 4, 73, 1935.

$m_w \chi_w H \frac{dH}{dx}$. If d_l and d_w are the deflections obtained for the liquid

and water respectively, then χ_l is determined from the equation,

$$\frac{m_l \chi_l}{m_w \chi_w} = \frac{d_l}{d_w}.$$

The susceptibility of water at 26°C was assumed to be 0.720.*

The containers were thin spherical bulbs blown from glass tubing having a very low diamagnetic susceptibility. The deflections obtained with the bulbs were about 2 mms. while for the mixtures, they were nearly 15 cms. The retorsion method was employed, the specimen being brought to the identical position in presence of the magnetic field. The weights of the bulbs with and without the liquids were determined with a Sartorius balance correct to the tenth of a milligram. A careful estimate of the various errors involved in these observations indicates a probable error of 1/2 per cent in the susceptibility values.

3. RESULTS.

The specific diamagnetic susceptibility of pure formic acid was found to be 0.4464. This value compares favourably with 0.432 given in the International Critical Tables¹⁰ and 0.434 given by Kido.⁷

The values of the diamagnetic susceptibility obtained at different concentrations are given in the following table. The concentrations of the mixture are given as the number of grams of formic acid in 100 grams of the mixture.

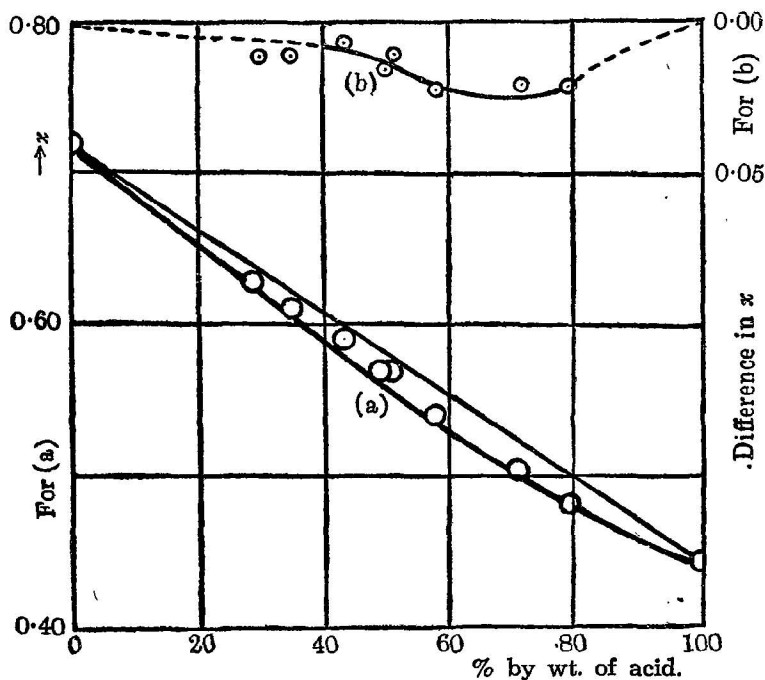
TABLE I.

No.	Density.	Concen- tration. C	χ_1 Observed.	χ_2 Calculated.	$\chi_2 - \chi_1$	$\frac{\chi_2 - \chi_1}{C} \times 100$
1.	1.063	29.0	0.6292	0.6408	0.0112	0.039
2.	1.080	36.0	0.6105	0.6217	0.0112	0.031
3.	1.108	49.0	0.5701	0.5863	0.0162	0.033
4.	1.112	51.0	0.5705	0.5808	0.0103	0.020
5.	1.127	57.5	0.5434	0.5630	0.0196	0.034
6.	1.126	57.5	0.5414	0.5630	0.0216	0.037
7.	1.152	69.5	0.5055	0.5303	0.0248	0.036
8.	1.155	71.0	0.5058	0.5261	0.0203	0.029
9.	1.171	79.0	0.4834	0.5043	0.0209	0.026

* All susceptibility values in this paper are given in 10⁻⁶ units and are diamagnetic unless otherwise mentioned.

10. Int. Crit. Tables, 6, 356.

In figure 1 is shown the graph between concentration and diamagnetic susceptibility. It will be seen that there is much deviation between the observed values and those calculated on the basis of the additivity

law. The departures from additivity are examined by drawing the difference graph at various concentrations. The maximum departure is found to be 5 % and occurs at a concentration of nearly 70 %. At this concentration, formic acid and water exist nearly in equimolecular proportions. This suggests the formation of the monohydrate $\text{HCOOH} \cdot \text{H}_2\text{O}$ and the consequent departure from the law of additivity.

4. DISCUSSION.

An examination of figure 1 suggests the probable formation of the monohydrate of formic acid. There is indeed some evidence for the existence of such a compound. Colles¹¹ has recorded that when a mixture of formic acid and water having the composition $4\text{HCOOH} \cdot 3\text{H}_2\text{O}$ is rapidly cooled, crystals having 76.7 and 77.2 per cent of formic acid are deposited. The hydrate formed in this manner at -54°C seems to be also produced at higher temperatures from a mixture of the

11. Chem. Soc. Trans., 89, 1251, 1906.

composition 2HCOOH , H_2O . It is however open to doubt whether at the temperature of our investigations (26°C) the monohydrate exists in such a stable manner as to affect the magnetic susceptibility by 5%.

There is however another method of accounting for the observed deviation. It was pointed out by the authors in a recent paper that the molecular susceptibility of formic acid is 20.5 while the susceptibility of the formate ion is 17.3. If we assume with Kido¹² that the hydrogen attached to the formate ion does not contribute anything to the molar susceptibility of the acid, then it is difficult to account for the higher value of the acid.

Investigations¹³ on the electrical moments of the fatty acid molecules show definitely that these exist mainly as double molecules even in dilute benzene solutions. It would appear that the doublets of the carboxyl groups cancel one another giving practically zero moment to the molecule as a whole. Smyth and Rogers¹⁴ studied solutions of acetic acid in ether and have concluded that in solution, single and double molecules of acetic acid are in equilibrium. It is likely that such a condition may also exist in aqueous solutions of formic acid. When the double molecules break into single ones, the susceptibility will tend to approach that of the formate ion and hence shows a decrease in value. In table I it will be found that the change of susceptibility for 100 grams of the acid (given in the last column) remains nearly constant showing a tendency to decrease at higher concentrations. This is exactly what would happen if a change of susceptibility occurs when some of the double molecules of formic acid break into single molecules when the acid is added to water. When the concentration of formic acid is increased it is natural to expect that the percentage of molecules suffering disruption would be smaller. This is exactly what is suggested when one observes the last column in table I.

This argument would indicate that if in formic acid all the molecules were to exist as single molecules, the susceptibility would be the same as for the formate ion. But since the molecules exist in pairs, we have for formic acid a value larger than that for the formate ion. Such a conclusion should be true for acetic acid also.

Experiments of Varadachari¹⁵ show that when acetic acid is heated from 28° to about 60°C , there is no change of susceptibility. It might be possible that the change actually taking place in this range of tem-

12. Sc. Rep. Tohoku Imp. Univ., 22, 835, 1933.

13. Smyth, Dielectric Constant and molecular structure, 94, 1931.

14. Jour. Am. Chem. Soc., 52, 1824, 1930.

15. Proc. Ind. Acad. Sc., 2, 166, 1935.

perature is too small to be measured. For the difference between the susceptibilities of acetic acid and of the acetate ion is only 7%. In the limited range of temperature in Varadachari's experiments, the number of double molecules breaking up into single molecules may be so few that the change of susceptibility may be less than $\frac{1}{2}\%$, the limit of accuracy in these investigations.

Formic acid and acetic acid behave differently from other liquids from the point of view of optical scattering. Ramakrishna Rao¹⁶ found that in all the organic substances studied by him, the optical anisotropy in the liquid state was less than in the state of vapour. The significant exceptions were formic and acetic acids. Here the anisotropy in the liquid state was found to be greater than in the state of vapour. Experiments on the variation of the anisotropy conducted by Rao¹⁷ showed definitely that such an effect was due to association. The anisotropy in the case of acetic acid showed a small decrease in the range 30° to 60°C but at higher temperatures the decrease was much greater. More recent experiments of Krishnan, Sundara Rama Rao¹⁸ and Jogarao¹⁹ have in general verified the above observations. Krishnan²⁰ infers the presence of molecular clusters in formic and acetic acids of dimensions not small compared with the wavelength of light. It is obvious that in magnetic considerations we are not concerned with such large clusters even if they are present within the liquids. Experiments are being instituted to study the susceptibility of formic acid and acetic acid at much higher temperatures and of solutions of fatty acids in organic solvents like benzene and ether.

It is well known that aqueous solutions of formic acid and formates are very weak electrolytes. Experiments with aqueous solutions of formates of sodium, barium and calcium show that no change of magnetic susceptibility takes place when these salts are dissolved. In the case of formic acid, the decrease in susceptibility on dissolving it in water molecules of the acid. This would suggest that in the double molecule, there should be something more than mere association in the sense that only electrostatic forces keep the two acid molecules together. There has been explained as being due to the break-up of some of the double should be a large release of constraints when the double molecule is

16. Ind. Jour. Phys., 2, 61, 1927.

17. Ind. Jour. Phys., 3, 1, 1928.

18. Proc. Ind. Acad. Sc., 3, 369, 1936.

19. Proc. Ind. Acad. Sc., 3, 377, 1936.

20. Proc. Ind. Acad. Sc., 3, 126, 1936.

formed resulting in an increase in the diamagnetic susceptibility. Or some more fundamental process should occur. More experimental work is needed to settle these questions and investigations on these lines will be taken up shortly.

5. SUMMARY

The magnetic susceptibility of aqueous solutions of formic acid has been studied at different concentrations. The results suggest the formation of a monohydrate of formic acid at a concentration of nearly 70% of the acid. An alternative explanation for the decrease of susceptibility is also presented. The formic acid contains ordinarily double molecules and on dissolving in water, some of these may break up into single molecules. This phenomenon may account for the decrease of susceptibility observed when the acid is dissolved in water. This explanation gains interest from the fact that the formic acid has a molar susceptibility of 20.5 while the ionic susceptibility of the formate (which should be the same as that of the molecule) is 17.3. The higher value of the acid is to be attributed to the existence of double molecules. More detailed experiments are being instituted.

The Infinitesimal Flow on the Projective Plane

By

B. R. VENKATARAMAN AND A. NARASINGA RAO.

(*Annamalai University*)

INTRODUCTION

Let G_r be a continuous r -parameter group of point transformations which carries a manifold S_n into itself. With every linear operator ξ^i of the group may be associated an infinitesimal displacement of the points of S_n given by

$$x'^i = x^i + \xi^i \delta t$$

which may be supposed to take place in the short time interval δt . If S_n carries a metric, every such infinitesimal transformation of G_r determines a velocity field $\mathbf{V}$ in S_n , which is characteristic of the group G_r from which it is derived. In this paper, the velocity field due to the infinitesimal transformations of the projective group is studied by the methods of Euclidean vector analysis.

THE COMPONENTS OF THE FLOW VECTOR

2. The projective group G_8 in the Cartesian plane, has the eight independent infinitesimal operators

$$\frac{\partial}{\partial x}, \frac{\partial}{\partial y}, x \frac{\partial}{\partial x}, y \frac{\partial}{\partial x}, x \frac{\partial}{\partial y}, y \frac{\partial}{\partial y}, x^2 \frac{\partial}{\partial x} + xy \frac{\partial}{\partial y}, yx \frac{\partial}{\partial x} + y^2 \frac{\partial}{\partial y}$$

on which every other infinitesimal operator of G_8 is linearly dependent. Hence χ being any infinitesimal operator of the group we may write,

$$\chi = [a_0 + a_1x + a_2y + x(\lambda x + \mu y)] \frac{\partial}{\partial x} + [b_0 + b_1x + b_2y + y(\lambda x + \mu y)] \frac{\partial}{\partial y}$$

where $a_0, a_1, a_2, b_0, b_1, b_2, \lambda, \mu$ are all constants. Thus the velocity field $\mathbf{V} = \mathbf{i}v_1 + \mathbf{j}v_2$, due to a general infinitesimal transformation of the group corresponding to the operator χ is given by

$$\left. \begin{aligned} v_1 &= a_0 + a_1x + a_2y + x(\lambda x + \mu y) \\ v_2 &= b_0 + b_1x + b_2y + y(\lambda x + \mu y) \end{aligned} \right\} \quad (2.1)$$

From (2.1) we have,

$$\left. \begin{aligned} \text{Div } \mathbf{V} &= \frac{\partial v_1}{\partial x} + \frac{\partial v_2}{\partial y} = 3\lambda x + 3\mu y + a_1 + b_2 \\ \text{Curl } \mathbf{V} &= \left(\frac{\partial v_2}{\partial x} - \frac{\partial v_1}{\partial y} \right) \mathbf{N} = (\lambda y - \mu x + b_1 - a_2) \mathbf{N} \end{aligned} \right\} \dots (2.2)$$

where $\mathbf{N}$ is a unit vector normal to the plane.

From (2.2) we see that,

the locus of points at which Div $\mathbf{V}$ is constant is a system of parallel lines, and the locus of points at which Curl $\mathbf{V}$ is constant is another system of parallel lines perpendicular to the former.

Thus there is a unique point in the plane at which the divergence and curl take given values and in particular a point O where they both vanish. Taking the lines L, L' , along which the divergence and curl respectively vanish, for axes of co-ordinates, the expression for v_1, v_2 may be written in simpler form,

$$\left. \begin{aligned} v_1 &= a_0 + a_1x + a_2y + \mu xy \\ v_2 &= b_0 + a_2x - a_1y + \mu y^2 \end{aligned} \right\} \dots (2.3)$$

The eight velocities of which the field vector $\mathbf{V}$ is composed may be grouped as follows. Firstly a velocity $\mathbf{V} = \mathbf{I}a_0 + \mathbf{J}b_0$ due to a pure translation; secondly a velocity $\mathbf{V} = \mathbf{I}(a_1x + a_2y) + \mathbf{J}(a_2x - a_1y)$ due to a homogeneous strain of zero divergence and zero rotation, the axes of strain being the lines L, L' turned about O through an angle θ given by $\tan 2\theta = a_2/a_1$; thirdly a radial flow, in which each point P has a velocity along OP of magnitude μry , whose divergence and curl are equal to $3\mu y$ and $-\mu xN$ respectively. It should be noticed that this radial flow is peculiar to the projective group, in the sense that it does not belong to the Euclidean or affine sub-groups of the projective group.

3. Every projective transformation on a plane leaves three points A, B, C invariant. From (2.3) it is evident that

the locus of points at which the vector $\mathbf{V}$ is parallel to a fixed line $y = \lambda x$ is a conic C_λ passing through A, B, C , having one asymptote parallel to $y = \lambda x$ and the other parallel to the line L along the points of which Div $\mathbf{V}$ vanishes.

In particular when $\lambda = 0$, C_λ is a parabola whose axis is parallel to the line L . When the fixed direction is parallel to the y -axis, i.e., to the line L' , C_λ is a rectangular hyperbola whose asymptotes are parallel to the axes, i.e., to the lines L and L' .

Again, since the expressions for $\text{Div } \mathbf{V}$ is linear in x and y , it follows that the divergence of the vector at the centroid of any number of points $P_1 P_2 \dots P_n$ is the mean of the divergences of the vectors at these points. A similar result is true of the curl of the field. Using homogeneous co-ordinates referred to the triangle ABC formed by the fixed points, the equations of an infinitesimal transformation may be written,

$$x' = \rho(1 + \varepsilon_1)x, \quad y' = \rho(1 + \varepsilon_2)y, \quad z' = \rho(1 + \varepsilon_3)z,$$

where the ε 's are infinitesimals. If the identical relation between the homogeneous co-ordinates be $\alpha x + \beta y + \gamma z = 1$, assuming the displacement to have taken place in a time δt , the expressions for the divergence and curl of the vector at $P(x, y, z)$ may be written,

$$\left. \begin{aligned} \text{Div } \mathbf{V} &= \alpha(k_2 + k_3 - 2k_1)x + \beta(k_3 + k_1 - 2k_2)y \\ &\quad + \gamma(k_1 + k_2 - 2k_3)z \\ \text{Curl } \mathbf{V} &= [\alpha(k_2 - k_3) \cot A. \ x + \beta(k_3 - k_1) \cot B. \ y \\ &\quad + \gamma(k_1 - k_2) \cot C. \ z] \mathbf{N} \end{aligned} \right\} (3.1)$$

where $k_r = \lim_{\delta t \rightarrow 0} \varepsilon_r / \delta t$ ($r = 1, 2, 3$) and $\mathbf{N}$ is the unit vector normal to the plane. Also the direction of the vector at the point $P(x_1, y_1, z_1)$ is along the line

$$(k_2 - k_3) \frac{x}{x_1} + (k_3 - k_1) \frac{y}{y_1} + (k_1 - k_2) \frac{z}{z_1} = 0. \quad \dots (3.2)$$

From (3.2) it follows that the lines of flow (the W -curves of the projective group) are given by

$$x^{k_2 - k_3} y^{k_3 - k_1} z^{k_1 - k_2} = \text{constant.}^* \quad \dots (3.3)$$

From (3.1) it follows that

$\text{Div } \mathbf{V} = 0$ at the centroid of the triangle ABC and $\text{curl } \mathbf{V} = 0$ at the orthocentre of ABC .

Further, since the lines L, L' are at right angles, we see that the locus of points O at which the divergence and curl of the vector, vanish for various infinitesimal transformations which keep the same three points A, B, C invariant, is the circle on PG as diameter where P, G are respectively the orthocentre and centroid of the triangle ABC .

From (3.2) we see that the locus of points at which the direction of the vector $\mathbf{V}$ passes through a fixed point P is a conic passing through A, B, C and P . Dually, it is found that the envelope of the directions of the vectors at points of a fixed line l is a conic touching l and the sides of the triangle ABC . If the point O at which the divergence and curl

* *Encyklopadie der Math. Wiss.* III D 4, page 207.

vanish coincides with one of the three fixed points say A, it may be inferred from (3.1) or directly verified that the triangle ABC is right angled at A. In this case if C_λ be the conic which is the locus of points at which the vector $\mathbf{V}$ is parallel to a fixed direction λ and C_μ be similarly defined it is found that the angle of intersection of the conics C_λ and C_μ at A is equal to the angle between the direction λ and μ . Also the lines of flow are all conics having double contact at B and C and having as tangents the sides AB, AC of the triangle ABC.**

At all points on the line at infinity except those on L and L' the magnitude of the field vector, its divergence and curl are all infinite, the direction of the vector being, however, definite. The behaviour at the points at infinity on L and L' is somewhat peculiar. Since all the conics C_λ pass through the point at infinity on L and also all the lines of constant divergence are all parallel to L, the direction of the vector and its divergence are both indeterminate at this point. The curl of the field has an infinite value. Similarly, since all the lines $\text{Curl } \mathbf{V} = \text{const.}$ are parallel to L', the curl of the vector field at the point at infinity on L' is indeterminate. The direction of the vector at this point is parallel to L' and its divergence is infinite.

EXTENSION TO n -DIMENSIONAL SPACE

4. Many of these results may be extended to a Euclidean space S_n of n dimensions. In S_n , the projective group G_r where $r = n(n+2)$ has the $n(n+2)$ independent infinitesimal operators,

$$\frac{\partial}{\partial x^i}, x^i \frac{\partial}{\partial x^j}, x^j x^i \frac{\partial}{\partial x^i}, \quad (i, j = 1, 2, \dots, n)$$

the tensor summation convention being followed. Hence, if χ be any infinitesimal operator of the group, since it is linearly dependent on the above $n(n+2)$ operators, we may write,

$$\chi = (a^i + l^i x^j + p_j x^j x^i) \frac{\partial}{\partial x^i}$$

where the a 's, b 's and the p 's are constants. Hence the components v^i of the velocity field $\mathbf{V}$ due to the infinitesimal displacement corresponding to the operator χ are given by

$$v^i = a^i + l^i x^j + p_j x^j x^i \quad \dots (4.1)$$

The fundamental tensor g_{ij} being chosen so that $g_{ij} = \delta_i^j$, where the Kronecker deltas δ_i^j are given by equations,

$$\delta_j^i = 0 \text{ if } i \neq j \text{ and } \delta_j^i = 1 \text{ if } i = j.$$

** This is a consequence of $\text{Div } \mathbf{V} = 0$ at A so that $k_2 + k_3 = 2k_1$. The curves (3.3) now become $x^2 y^{-1} z^{-1} = \text{const.}$

we have from (4.1),

$$\text{Div } \mathbf{V} = \frac{\partial v^i}{\partial x^i} = l_i^i + (n+1)p_i x^i$$

Hence the locus of points at which $\text{Div } \mathbf{V} = 0$ is the prime

$$p_i x^i + l_i^i / (n+1) = 0.$$

The components of the Stoke's tensor† of $\mathbf{V}$ in S_n which corresponds to the curl of the field in S_2 or S_3 , are given by

$$[ij] \equiv \frac{\partial v^i}{\partial x^j} - \frac{\partial v^j}{\partial x^i} = b_j^i - b_i^j + p_j x^i - p_i x^j$$

($i \neq j$; $i, j = 1, 2, \dots, n$)

From the above equations we deduce

$$p_i[jk] + p_j[ki] + p_k[ij] \equiv \lambda_{ijk} \quad \dots (4.3)$$

where the λ 's are constants. In virtue of the identities (4.3), only $(n-1)$ of the components of the Stoke's tensor of $\mathbf{V}$ are independent, such sets being of the form $[k1], [k2] \dots [k(k-1)], [k(k+1)] \dots [kn]$; also, since each component of this tensor is linear in the co-ordinates x^i , it follows that the locus of points at which the components of the Stoke's tensor $\mathbf{V}$ are given constants satisfying (4.3) is a line L whose direction is given by

$$\frac{dx^1}{p_1} = \frac{dx^2}{p_2} = \dots = \frac{dx^n}{p_n} \quad \dots (4.4)$$

From (4.2) and (4.4) it is evident that *the line L is orthogonal to the prime at the points of which $\text{Div } \mathbf{V} = 0$.*

The projective transformation in S_n leaves $n+1$ points invariant. Taking these as the vertices of the simplex S of reference, the expression for the divergence of the vector $\mathbf{V}$ may be written in the form,

$$\text{Div } \mathbf{V} = \sum_{r=1}^{n+1} k_r - (n+1) \sum_{r=1}^{n+1} \alpha_r k_r x_r \quad \dots (4.5)$$

where $\sum_{r=1}^{n+1} \alpha_r x_r = 1$ is the identical relation satisfied by the homogeneous co-ordinates of every point of S_n and the k 's are constants depending on the infinitesimal transformation. From (4.5), it is evident that *the divergence of the vector v vanishes identically at the centroid of the simplex S which is given by the equations,*

$$\alpha_1 x_1 = \alpha_2 x_2 = \dots = \alpha_{n+1} x_{n+1} = 1/(n+1)$$

† Eisenhart: *Riemannian Geometry*, Page 27.

தொல்காப்பிய ஆராய்ச்சி

By

S. S. BHARATI

(Annamalai University)

சூத்திரம் 41.

எஞ்சி யோர்க்கும் எஞ்சுத லிலவே.

இது, முன் சூத்திரங்களிற் கூறப் பெறப் பிறரும் கூற்றுக் குரியராதல் உண்டு என்று எய்தாத தெய்துவிக்கின்றது.

(இ-ள்.) எஞ்சியோர்க்கும் = இதுவரை குறித்துக் கூறப்படாத, செவிலி, பாங்கர், ஆயத்தார், பரத்தையர், வாயிலாவார், பாகன் பாணன் போன்ற பிறர்க்கும்; எஞ்சுதலில் = அகத்துறை களில் கூற்று ஒழிதல் இல்லை.

(வி-ரை.) ஈற்றேகாரம் அசைநிலை. இவ்வியலில் தலைமகள் கூற்று, தனித்துக் கூறப்படாதது சிந்திக்கத்தக்கது. உரையாசிரியர் இளம்பூரணர் 'தலைமகள் கூற்று உணர்த்திய சூத்திரம் காலப்பழமையால், ஏடு பெயர்த்தெழுதுவார் வீழ எழுதினர் போலும்' எனக்கூறித் தலைமகள் கூற்றுவரும்பல இடங்களைச் சுட்டி விளக்கியுள்ளார். அகத்துறைப் பாட்டுக்களில் தலைவி கூறுமிடங்கள் பலபடியாகப் பாராட்டப்படுதல் பண்டைப் பாட்டுக்களில் பரக்கக் காணலாம். ஆதலின் அக்கூற்றுக்களுக்கு ஈண்டு உதாரணம் வேண்டற்பாற்றன்று.

செவிலி கூற்றுக்குச் செய்யுள் :—

“முனிதயிர் பிசைந்த காந்தண் மெல்விரல்
கழுவுறு கலிங்கந் கழாஅ துடஇக்
சுவளை யுண்கண் குய்ப்புகை கமழத்
தான்றுழந் தட்ட தீம்புளிப் பாகர்
இனிதெனக் கணவ னுண்டலின்
நுண்ணிதின் மகிழ்ந்தன் நெண்ணுதன் முகனே”. (குறு. 167).

“கானங் கோழி கவர்குரற் சேவல்
ஒண்பொறி யெருத்திற் றண்சித ருறைப்பப்
புதனீர் வாரும் பூநாறு புறவிற்
சீறாரோளே மடந்தை; வேறார்
வேந்துவிடு தொழிலொடு செலினும்
சேந்துவர லறியாது செம்ம தேரே”. (குறு. 242).

பாங்கன் கூற்றிற்குச் செய்யுள் :—

“காமம் காம மென்ப காமம்
அணங்கும் பிணியு மன்றே; நினைப்பின்,

முதைச் சுவற் கலித்த முற்றா விளம்புல்
முதா தைவந் தாங்கு
விருந்தே காமம் பெருந்தோ னோயே ”.

(குறு. 204).

இது, தலைமகற்குப் பாங்கள் உரைத்தது.

“ இடிக்குங் கேளிர் துங்குறை யாக
நிறுக்கலாற் றினே நன்னுமற் றில்ல
ஞாயிறு காயும் வெவ்வறை மருங்கிற்
கையி லாமன் கண்ணிற் காக்கும்
வெண்ணெ யுணங்கல் போலப்
பரந்தன் றிந்நோய் நோன்றுகொளற் கரிதே ”.

(குறு. 58).

இக் குறுந்தொகை (58) ஆம் பாட்டு, கழறிக்கூறியபாங்கற்குத் தலைவன் மாறிக் கூறுதலாம்.

ஆயத்தார் கூற்றுக்கு உதாரணம் :—

“ தாதிற் செய்த தண்பனிப் பாவை
காலை வருந்தும் கையா றேம்பென
ஓரை ஆயங் கூறக் கேட்டும் ”.

எனும் குறுந்தொகை (48) ஆம் செய்யுளில் ஆயத்தின் கூற்று நிகழ்ந்தமை காண்க.

பரத்தையர் கூற்றிற்குச் செய்யுள் :—

“ கூந்த லாம்பன் முழுநெறி யடைச்சில்
பெரும்புனல்.வந்த விருந்துறை விரும்பி
யாமஃ தயர்க்குச் சேறுந் தானஃ
தஞ்சுவ துடையளாயின் வெம்போர்
நுகம்படக் கடக்கும் பல்வே லெழினி
முனையான் பெருநிரை போலக்
கிளையொடுங் காக்கதன் கொழுநன் மார்பே ”.

(குறு. 80).

“ கணைக் கோட்டு வாளை கமஞ்சுந் மாமழை
துணர்த்தேக் கொக்கின் றீம்பழங் கதூஉம்
தொன்றுமுதிர் வேளிர் குன்றார்க் குணது
தண்பெரும் பவ்வ மணங்குக தோழி
மனையோண் மடமையிற் புரக்கும்
ஆனையே மகிழ்நற்கியா மாயின மெனினே ”.

எனும் குறுந்தொகை (164) ஆம் செய்யுள் காதற்பரத்தை, தலைமகட்குப் பாங்காயினர் கேட்ப உரைத்தது.

“ அரிற்பவர்ப் பிரம்பின் வரிப்புற நீர்நாய்
வாளை நாளிரை பெறாஉ முரன்
பொற்கோ லவிர்தொடித் தற்கெழு தகுவி
எற்புறங் கூறுமென்ப ; தெற்றன
வணங்கிறைப் பணைத்தோள் எல்வளை மகளிர்
துணங்கை நாளுந் வந்தன ஆவ்வரைக்
கண்பொர மற்றதன் கண்ணவர்
மணங்கொளற் கிவரும் மள்ளர் போரே ”.

எனும் குறுந்தொகை (364) ஆம் செய்யுளில் இப்பரத்தை பாங்காயினர் கேட்பக் கூறியது காண்க.

“ நகைநன் குடையன் பாணநும் பெருமகன்
மிளைவலி சிதையக் களிறுபல பரப்பி
யரண்பல கடந்த முரண்கொ டானை
வழுதி வாழிய பலவெனத் தொழுதிண்டு
மன்னெயி லுடையோர் போல வஃதியா
மென்னலும் பரியலோ விலமெனத் தண்ணடைக்
கலிமா கடைஇ வந்தெஞ் சேரித்
தாருங் கண்ணியுங் காட்டி யொருமைய
நெஞ்சங் கொண்டமை விடுமோ வஞ்சக்
கண்ணுடைச் சிறுகோல் பற்றிக்
கதம்பொரி துடையள்யா யழுங்கலோ விலளே ”.

எனும் நற்றிணை (150) ம் செய்யுளும் பரத்தை கூற்றிற்கு உதாரணமாம்.

பாகன் கூற்றிற்குச் செய்யுள் :—

“ விதையர் கொன்ற முதையற் பூழி
யிடுமுறை நிரப்பிய வீரிலை வரகின்
கவைக்கதிர் கறித்த காமர் மடப்பிணை
யரலை யங்காட் டிரலையொடு வதியும்
புறவிற் றம்மரீ நயந்தோ ளாரே.
எல்லிவிட் டன்று வேந்தெனச் சொல்லுபு
பரியல் ; வாழ்க நின் கண்ணி. காண்வர
விரியுளைப் பொலிந்த வீங்குசெலற் கலிமா
வண்பரி தயங்க வெழிஇத் தண்பெயற்
கான்யாற் றிடுமணற் கரைபிறக் கொழிய
வெவ்விருந் தயரு மனைவி
மெல்லிறைப் பணைத்தோட் டுயிலமர் போயே ”,

பாணன் கூற்றிற்கு உதாரணம் வருமாறு :-

“ நினக்கியாம் பாணரு மல்லே மெமக்கு
நீயும் குருசிலை யல்லை மாதோ ;
நின்வெங் காதலி தன்மனைப் புலம்பி
ஈரித முண்கண் உருத்த
பூசல் கேட்டு மருளா தோயே”.

(ஐங். 480).

கீழ் வரும் அயலோர்கூற்று ‘ஊரும் அறலும்’ (503) என்னும் செய்யுளியற் சூத்திரத்திற்கு மாறான பிற்காலத் தெழுந்த வழக்காகும்.

“ துறந்ததற் கொண்டு துயராட்ச் சாஅ
யறம் புலந்து பழிக்கு மனோகனுட்டி
எவ்வ நெஞ்சிற் கேம மாக
வந்தன னோரின் மகளோ
வெந்திறல் வெள்வேல் விடலை முந்துறவே”.

(ஐங். 393).

இது, உடன்போய்த் தலைமகள் மீண்டுவந்துழி அயலோர் அவள் தாய்க்குச் சொல்லியது.

சூத்திரம் 42.

நிகழ்ந்தது நினைத்தற் கேதுவு மாகும்.

இஃது ஐந்திணை இலக்கணம் விளக்கிய முன்னைய சூத்திரத்தின் அடங்காமல் திணைக்குறிப்பொருளாய் அகத்துறைகளில் வந்து பயில்வனவற்றுள் பிறிதொரு செய்தி கூறுகின்றது.

(இ-ள்.) நிகழ்ந்தது நினைத்தற்கு = தலைமக்கள்பால் முன் நிகழ்ந்த செய்திகள் பின் ஏற்றப்பெற்றி நினைவுறுதற்கு ; ஏதுவுமாகும் = ஏற்புடை ஏதுக்களாதலுமுண்டு.

(வி-ரை.) முன், ‘புணர்தல், பிரிதல்’ என்னும் (14) ஆம் சூத்திரத்தால் திணைக்குறிப் பொருள் ஐந்தையும் விளக்கினார். அவற்றுள் அடங்காமல் திணைக்குறிப் பொருளாகச் செய்யுளில் ஆட்சி பெறுவன வேறு சிலவும் உளவாதலின் அவற்றை “உரிப் பொரு ளல்லன” எனும் சூத்திரத்தால் சுட்டி, அவற்றுள் கொண்டு தலைக்கழிதல் முதலிய சிலவற்றை இயைபு நோக்கி ஐந்திணை இலக்கணச் சூத்திரத்தை அடுத்தே கூறிய ஆசிரியர், அவ்வாறு உரிப் பொருளாகும் பிற சிலவற்றை இச் சூத்திரத்தானும் எதிர் சூத்திரத்தானும் விளங்க வைத்தார்.

முன் நிகழ்ந்தது காதலர்பால் நினைப்பிற்கு ஏதுவாதல் அகத்துறையில் இயல்பாம் என்பதை இச் சூத்திரத்தானும், அவ்வாறு நினைத்துக் கூற்று நிகழ்தலும் அகத்துறையின் பார் பட்டதே என்பதை வருஞ் சூத்திரத்தானும் ஆசிரியர் விளக்கினார்.

இனி, இச் சூத்திரமும் எதிர் சூத்திரமும் காதற்கூற்றுக்குப் பொருளாமாயினும், கொண்டு தலைக்கழிதல் காட்சி முதலியன போலப் பெருவரவின்மையான் அவற்றொடு கூறாது ஈண்டுக் கூற்று வகைகூறும் சூத்திரங்களை அடுத்து இவற்றை ஆசிரியர் கூறினாரென்க.

நிகழ்ந்தது நினைத்தற்கு உதாரணம் வருமாறு :—

“ யாருமில்லைத் தானே கள்வன்
தானது பொய்ப்பின் யானெவன் செய்கோ
தினைத்தா ளன்ன சிறுபசங் கால
ஒழுகுநீர் ஆரல் பார்க்கும்
குருகு முண்டுதான் மணந்த ஞான்தே ”.

(குறு. 25).

இது, தலைவி நிகழ்ந்தது நினைத்தற்குச் செய்யுள்.

இனி, தலைவன் நிகழ்ந்தது நினைத்தற்குச் செய்யுள் :—

“ இரண்டறி கள்விநங் காத லோளே
முரண்காள் துப்பிற் செவ்வேன்மலையன்
முள்ளூர்க் கான நாற வந்து
நள்ளென் கங்கு னம்மோ ரன்னள் ;
கூந்தல் வேய்ந்த விரவு மலருதிர்த்துச்
சாந்துளர் நறுங்கதுப் பெண்ணெய் நீவி
அமரா முகத்த ளாகித்
தமரோ ரன்னள் வைகறை யானே.”

(குறு. 312).

“ அயத்துவளர் பைஞ்சாய் முருந்தின் அன்ன
நகைப்பொலிந் திலங்கு மெயிறுகெழு துவர்வாய்
ஆகத் தரும்பிய முலையள் பணைத்தோள்
மாத்தாட் குவளை மலர்பிணைத் தன்ன
மாயிதழ் மழைக்கண் மாஅயோ ளொடு
பேயு மறியா மறையமை புணர்ச்சி
பூசற் றுடியிற் புணர்வுபிரிந் திசைப்பக்
கரந்த கரப்பொடு நாஞ்செலற் கருமையிற்
கடும்புனல் மலிந்த காவிநிப்பேரியாற்று
நெடுஞ்சுழி நீத்த மண்ணுநர் போல
நடுங்களுர் தீர முயங்கி நெருநல்
ஆக,மடைதந் தோளே வென்வேல்
களிறு கெழு தாணைப் பொறையன் கொல்லி
ஒளிறு நீ ரடுக்கத்து வியலகம் பொற்பக்
கடவு ளெழுதிய பாவையின்
மடவது மாண்ட மாஅ யோளே”

என்றும் அதம் (62) ஆம் செய்யுளுமது.

சூத்திரம் 43.

“நிகழ்ந்தது கூறி நிலையலுந் திணையே”

இதுவும், முற் சூத்திரத்தைப்போலவே, ஐந்திணைச் சூத்திரங்களி னடங்காது, அவற்றின் வேறுமாகாது, திணைக்குரிப் பொருளாய் அகத்துறையில் வந்து பயிலும் பிறி தொன்று கூறுகின்றது.

(இள்.) நிகழ்ந்தது கூறி = காதலர் தம்முள் நிகழ்ந்த செய்தியை எடுத்துக் கூறி நிலையலுந்திணையே = நிலைபெறுதலும் அகத்துறைத் திணையேயாம்.

(வி-ரை.) உரைகாரர் இவ்விரு சூத்திரங்களையும் பாலைத்திணைக்கே உரியனபோலக் கொள்ளுதல் அமைவுடைத்தன்று; பாலைல்லாப் பிற திணைகளிலும் நிகழ்ந்தது நினைத்தலும், நிகழ்ந்தது கூறி நிலையலும் வருதலின், எல்லாத்திணைக்கும் உரியவாய் அமையு மென்க. அது பற்றியே பாலைத்திணை இயல்புகளோடு இவற்றைக் கூறுது அவைமுடிந்து பொதுவியல் கூறும் இவ்விடத்து இச்சூத்திரங்கள் வைக்கப்பட்டன. புணர்ச்சி முதலிய ஐந்தனுள் எதனினும் அடங்காமல் உரிப்பொருளாயமைதலின், “நிலையலும் பாலை” — “நிலையலும்” “நிலையலும் பிரிவு” என்றோது, ‘திணையே’ எனப் பொதுப் படக்கூறிய பெற்றி அறிக.

தலைவி நிகழ்ந்தது கூறி நிலையலுக்கு உதாரணம் வருமாறு :—

“கேட்டிசின் வாழி தோழி யல்கற்
பொய்வ லாளன் மெய்யுற மரீஇ
வாய்த்தகைப் பொய்க்கனா மருட்ட வேற்றெழுந்
தமளி தைவந் தன்னே குவளை
வண்டுபடு மலரிற் சாஅய்த்
தமியேன் மன்ற வளியேன் யானே.” (குறு. 30).

“துறுக லயலது மாணை மாக்கொடி
துஞ்சுகளி றிவருங் குன்ற நாட
நெஞ்சுகள னாக நீயலேன் யானென
நற்றோண் மணந்த ஞான்றை மற்றவன்
தவாஅ வஞ்சின முரைத்தது
நோயோ தோழி நின்வயி னானே.” (குறு. 36).

இதுவுமது.

“கொடியவுங் கோட்டவும் நீரின்றி நிறம்பெறப்
பொடியுழற் புறந்தந்த பூவாப்பும் பொலன்கோதைத்
தொடிசெறி பாப்பமை யரிமுன்கை யணைத்தோளா
யடியுறை யருளாமை பொத்ததோ நினக்கென
நரந்தநா றிருங்கூந்தல் எஞ்சாது நனிபற்றிப்

பொலம்புனை மகரவாய் துங்கிய சிகழிகை
நலம்பெறச் சுற்றிய குரலமை யொருகாழ்
விரன்முறை சுற்றி மோக்கலு மோந்தன
னற அவிழ்ந்தன்ன என் மெல்விரற் போதுகொண்டு
செறாஅச் செங்கண் புதைய வைத்துப்
பறாஅக் குருகி னுயிர்த்தலு முயிர்த்தனன்
றெய்யி விளமுலை யினிய தைவந்து
தொய்யலந் தடக்கையின் வீழ்பிடி யளிக்கு
மையல் யானையின் மருட்டலு மருட்டினன்
அதனால் அல்லல் களைந்தனன் தோழி ”

எனவரும் குறிஞ்சிக்கலி (18) ஆம் செய்யுளடிகளும் நிகழ்ந்ததனைத் தலைவி கூறி
நிலையலேயாம்.

“ மின்னொளி ரவிரற விடைபோழும் பெயலேபோற்
பொன்னகை தகைவகிர் வகைநெறி வயங்கிட்டுப்
போழிடை யிட்ட கமழ்நறும் பூங்கோதை
யின்னகை பிலங்கெயிற்றுத் தேமொழித் துவர்செவ்வாய்
நன்றுதா னினக்கொன்று கூறுவாங் கேளினி
நில்லென நிறுத்தா னிறுத்தே வந்து
துதலு முகனுந் தோளுங் கண்ணு
மியலுஞ் சொல்லு நோக்குபு நினைஇ
யைதேயந் தன்று பிறையு மன்று
மைதீர்ந் தன்று மதியு மன்று
வேயமன் றன்று மலையு மன்று
பூவமன் றன்று சுனையு மன்று
மெல்லவியலு மயிலு மன்று
சொல்லத் தளருங் கிளியு மன்று ;

எனவாங்கு ;

அனையன பலபா ராட்டிப் பையென
வலைவர் போலச் சோர்பத னொற்றிப்
புலையர் போலப் புன்க ணைக்கித்
தொழலுந் தொழுதான் றொடலுந் தொட்டான்
காழ்வரை நில்லாக் கடுங்கனி றன்னேன்
தொழுதம் தொடே மவன் றன்மை
யேழைத் தன்மையோ வில்லை தோழி.”

(குறி. 19).

என்பதும், தலைவி நிகழ்ந்தது கூறி நிலையலேயாம்.

தலைவன் நிகழ்ந்தது கூறி நிலையலுக்குச் செய்யுள் :—

“ அளிநிலை பொருஅ தமரிய முகத்தள்
விளிநிலை கொள்ளாள், தமியண் மென்மெல
நலமிகு சேவடி நிலம்வடுக் கொளாஅக்
குறுக வந்துதன் கூரெயிறு தோன்ற
வறிதகத் தெழுந்த வாயல் முறுவலள்,
கண்ணிய துணரா வளவை யொண்ணுதல்
வினைதலைப் படுதல் செல்லா நினைவுடன்
முனிந்த வோமை முதையலங் காட்டுப்
பளிங்கத் தன்ன பல்காய் நெல்லி
மோட்டிரும் பாரை யீட்டுவட் டேய்ப்ப
உதிர்வன படுஉங் கதிர்நெறு கவாஅன்
மாய்த்த போல மழுகுதுனை தோற்றிப்
பாத்தி யன்ன குடுமிக் கூர்ங்கல்
விரனுதி சிதைக்கும் நிரைநிலை யதர
பரன்முரம் பாகிய பயமில் கான
மிறப்ப வெண்ணுதி ராயி னறத்தா
றன்றென மொழிந்த தொன்றுபடு கிளவி
யன்ன வாக வென்னுநர் போல
முன்னங் காட்டி முகத்தி னுரையா
வோவச் செய்தியி னென்றுநினைந் தொற்றிப்
பாவை மாய்த்த பனிநீர் நோக்கமொ
டாகத் தொடுக்கிய புதல்வன் புன்றலைத்
தூநீர் பயந்த துணையமை பிணையன்
மோயினள் உயிர்த்த காலை மாமலர்
மணியுரு விழந்த வணியழி தோற்றங்
கண்டே கடிந்தனஞ் செலவே ; யொண்டொடி
யுழைய மாகவும் இணைவோள்
பிழையலண் மாதோ பிரிதுநா மெனினே.

(அகநா. 5).

சுத்திரம் 44.

“ மரபுநிலைதிரியா மாட்சிய வாகி
விரவும் பொருளும் விரவும் என்ப ”

இது, மேற்குத்திரங்களி லடங்காதுவரும் அகத்துறைப் பகுதிகளுள் ஐந்தினை அல்லாத உரிப் பொருட்கெல்லாம் ஓர் புறனடை கூறுகின்றது.

(இ-ள்.) மரபு நிலைதிரியா மாட்சிய வாகி = முறைமை இயல் கெடாமலும், மாண்பு தருவனவாயும் ; விரவும் பொருளும் விரவும் என்ப = திணைக்குறிப்பொருளாய் ஐந்தினை

ஒழுக்கத்தோடு அமைய அகத்துறைகளில் கலந்து வரத்தகுவன வந்து பயிலும் என்று கூறுவர் இலக்கணதூலார்.

(வி-ரை.) இவ்வாறு கொள்ளாமல் இச்சூத்திரத்திற்கு “முல்லக்குரிய முதற் பொருளும் கருப்பொருளும் விரவுதலாமென” இளம் பூரணர் கூறும் பொருள் சிறவாது. ‘திணைமயக் குறுத்தலும்’ என்னும் இவ்வியல் முன் (12) ஆம் சூத்திரத்தால் முதலொடு உரிப்பொருள் மயங்குதற்கும், ‘உரிப் பொருளல்லன மயங்கவும் பெறுமே’ என்னும் (13) ஆம் சூத்திரத்தால் ஐந்திணை இலக்கணத்தி லடங்காத அகத்திற்குரிய பொருளெல்லாம் முதற்பொருளொடு மயங்குதற்கும், ‘எந்நிலமருங்கில் பூவும் புள்ளும்’ என்னும் (19) ஆம் சூத்திரத்தால் கருப்பொருள்கள், தம்முள்ளும், முதல் கருப் பொருள்களோடும் விரவுதற்கும் புறனடைச் சூத்திரங்கள் தனித்தனியே கூறிவைத்தா ராதலால், ஈண்டு மீண்டும் முன்கூறிய முதற்பொருள் கருப்பொருள் விரவுதலையே கூறினாரென்பது கூறியது கூறலா மாதலின் அது பொருந்தாதென்க.

தலைமக்களின் மனையற மாட்சியைச் செவிலி வியந்து பாராட்டல், கற்பமக் காதலால் இம்சிறப்பின்பம் தலைவன் பாராட்டல், தலைவன் வரவு கூறுவாரைத் தோழி வாழ்த்தல், தலைவி வாழ்த்தல், இயற்பட மொழிதல், பரத்தை தலைவி பாங்காயினார் கேட்பக் கூறலாகிய இவையும், இன்னபிறவும் இப்புறனடைச் சூத்திரத்தால் அமைபு மென்க.

மனையற மாட்சியைச் செவிலி வியத்தற்குச் செய்யுள் :—

“முனிதயிர் பிசைந்த காந்தண் மெல்விரல்
கழுவுறு கலிங்கங் கழாஅ துடிஇக்
சுவளை யுண்கண் சூய்ப்புகை கமழத்
தான்றுழந் தட்ட தீம்புளிப் பாகர்
இனிதெனக் கணவ னுண்டலின்
நுண்ணிதின் மகிழ்ந்தன் றெண்ணுதன் முகனே” (குறு. 167).

“பிரசங் கலந்த வெண்சவைத் தீம்பால்
விரிகதிர்ப் பொற்கலத் தொருகை யேந்திப்
புடைப்பிற் சுற்றும் பூந்தலைச் சிறுகோ
னுண்ணென் றோக்குபு புடைப்பத் தெண்ணீர்
முத்தரிப் பொற்சிலம் பொலிப்பத் தத்துற்
றரிநரைக் கூந்தற் செம்முது செவிலியர்
பரீஇ மெலிந் தொழியப் பந்த ரோடி
ஏவன் மறுக்குஞ் சிறுவிளை யாட்டி
அறிவு மொழுக்கமும் யாண்டுணர்ந் தனள்கொல்
கொண்ட கொழுநன் குடிவற னுற்றெனக்
கொடுத்த தந்தை கொழுஞ்சோ னுள்ளாள்
ஒழுகுநீர் நுணங்கறல் போலப்
பொழுது மறுத்துண்ணுஞ் சிறுமது கையனே.” (நற். 110)

என்பது மது.

தலைவன் பாராட்டற்குச் செய்யுள் :—

“ விரிதிரைப் பெருங்கடல் வளைஇய உலகமும்
அரிதுபெறு சிறப்பின் புத்தேள் நாடும்
இரண்டுந் தூக்கில் சீர்சா லாவே
பூப்போ லுண்கண் பொன்போல் மேனி
மாண்வரி யாகக் குறுமகள்
தோள்மாறு படுஉம் வைகலோ டெமக்கே.”

(குறு. 101).

இக் குறுந்தொகைப் பாட்டு இல்லற நடத்தும் தலைவன் தான் தன் கற்புயர் காதல் மனைவியாலெய்தும் இன்பத்தைப் பாராட்டியது.

தலைவன் வரவு கூறுவாரைத் தோழிவாழ்த்தற்குச் செய்யுள் :—

“ அரும்பெற லமிழ்த மார்பத மாகப்
பெரும்பெய ருலகம் பெறீஇயரோ வன்னை
தம்மில் தமதுண் டன்ன சினைதொறும்
தீம்பழந் தூங்கும் பலவி
னோங்குமலை நாடனை வருமென் றோளே ”.

(குறு. 83).

அயலிலாட்டியைத் தலைவி வாழ்த்தற்குச் செய்யுள் :—

“ அமிழ்த முண்கனம் மயலி லாட்டி
பால்கலப் பன்ன தேக்கொக் கருந்துபு
நீல மென்சிறை வள்ளுகிர்ப் பறவை
நெல்லி யம்புளி மாந்தி யயலது
முள்ளி லம்பனை மூங்கிலிற் றாங்குங்
கழைநிவந் தோங்கிய சோலை
மலைகெழு நாடனை வருமென்றோளே.”

(குறு. 201).

இயற்பட மொழிதற்குச் செய்யுள் :—

“ இதுமற் றெவனோ தோழி துனியிடை
இன்னர் என்னு மின்னாக் கிளவி
யிருமருப் பெருமை யீன்றணிக் காரா
உழவன் யாத்த குழவியி னகலாது
பாற் பெய் பைப்பயி ராரு மூரன்
திருமனைப் பல்கடம் பூண்ட
பெருமுது பெண்டி ராகிய நமக்கே.”

(குறு. 181).

“ நிலத்தினும் பெரிதே வானினுமுயர்ந்தன்று
நீரினுமாரள வின்றே சாரற்

கருங்கோற் குறிஞ்சிப் பூக்கொண்டு
பெருந்தே னிழைக்கு நாடனெடு நட்பே.”

(குறுந். 3).

என்பதுமது.

பரத்தை தலைவி பாங்காயினர் கேட்பக் கூறியதற்குச் செய்யுள் :—

“ கழனி மாத்து விளைந்துகு தீம்பழம்
பழன வாளை கதூஉ மூர
னெம்மிற் பெருமொழி கூறித் தம்மிற்
கையுங் காலுந் தூக்கத் தூக்கு
மாடிப் பாவை போல
மேவன செய்யுந்தன் புதல்வன் தாய்க்கே.”

(குறுந். 8).

கணைக்கோட்டு வாளை கமஞ்சுன் மடநாகு
துணர்த்தேன் கொக்கின் தீம்பழங் கதூஉந்
தொன்றுமுதிர் வேளிர் குன்றார்க் குணது
தண்பெரும் பௌவ மணங்குக் தோழி
மனையோண் மடமையிற் புலக்கு
மனையே மகிழ்நற்கியா மாயின மெனினே ”

என்னும் குறுந்தொகை (164) ஆம் செய்யுள் காதற்பரத்தை தலைமகட்குப் பாங்காயினர் கேட்ப உரைத்தமைக்கு உதாரணமாகும்.

சூத்திரம் 45.

உள்ளுறை உவமம் ஏனை உவமமெனத்
தள்ளாதாகும் திணையுணர் வகையே.”

இது, அகத்துறைச் செய்யுட்களில் வரும் உரிப்பொருட் பகுதிகள் எல்லா வற்றிற்கும் சிறப்பாக உரித்தாம் உவம வகை கூறுகின்றது.

(இ-ள்.) திணையுணர் வகையே = ஐந்திணைஉணர்த்தும் உரிப்பொருட் பகுதிகளில் ; உள்ளுறை உவமம் = உள்ளுறை உவமமானது ; ஏனை உவமமெனத் தள்ளாதாகும் = மற்றைய உவமத் தோற்றம்போல அருகாமல் வந்து பயிலும்.

(வி-ரை.) ஈந்தேகாரம் அசைநிலை. உவமம், வெளிப்படத் தோன்றும் உவமமும், உள்ளுறை உவமமுமென இருவகைத்தாம். இவற்றுள் உள்ளுறை உவமமே திணையுணரும் உரிப்பொருட் பகுதிகளைச் சிறப்பித்தற்கு உரித்தாகும். ஏனைய உவமம் அவ்வாறு அகவொழுக்க வகைகளுக்குச் சிறவாதாகையால், அகத்துறைகளில் திணையுணரும் பகுதிகளுக்கு அத்துணையா ஆட்சி பெருதலில்லை. ‘தள்ளாதாகும்’ என்றதனால், ஏனை உவமம் அருகிப் பயிலும் என்பதும், உள்ளுறை உவமம் அவ்வாறன்றிப் பெருவரவிற்றும் என்பதும் பெறப்படும்.

உள்ளுறை, உவமத்தின் ஒருபகுதியா யடங்குமேனும், புறத்திற்கே பெரிதும் உரிமை கொள்ளும் ஏனை உவமம் போலாது, அகத்திற்கே சிறந்து உரியதாதலின், இது உவம இயலிற் கூறப்பெறாது அகவொழுக்கம் கூறும் இத்திணையில் கூறப்பட்டது. ஏனை உவமத்தை ‘அகத்திணைக்குரித்தல்லாதது’ என ஏனை உவமச் சூத்திரத்தின் கீழ் விரிவுரையில் நச்சினூர்க்கினியர் கூறுவர். பண்டை இலக்கியத்தில் அருகிய ஆட்சி அகத்திணையிலும் ஏனை உவமம் பெறுதலின், அதனை அறவே அகத்திணைக்கு உரித்தில்லை என விலக்குதல் பொருந்தாது.

இளம் பூரணர், உள்ளுறை உவமம், ஒழிந்த உவமம், என இருவகையாலும் ‘திணைபுணர்வகை தப்பாதாகும்’ எனக் கூறுவதாலும், ஏனை உவமத்திற்கும் அருகியேனும் அகத்திணைக்கண் ஆட்சி உண்மை தெளியப்படும்.

சூத்திரம் 46.

உள்ளுறை தெய்வம் ஒழிந்ததை நிலனெனக்
கொள்ளு மென்ப குறியறிந் தோரே.”

இஃது, உள்ளுறை உவமத்திற்கு நிலக்களம் உணர்த்துகின்றது.

(இ-ள்.) உள்ளுறை = அகத்திணையிற் பயிலும் உள்ளுறை உவமம்; தெய்வம் ஒழிந்ததை நிலனெனக் கொள்ளும் = கருப்பொருள்களுள் தெய்வம் நீக்கி மற்றையவற்றைத் தனக்கு நிலக்களமாகத் தழுவி வரும்; என்ப குறியறிந்தோரே = என்று கூறுவர் இலக்கண மறிந்தோர்.

(வி-ரை.) ஈற்றேகாரம் அசை.

சூத்திரம் 47.

உள்ளுறுத் திதனே டொத்துப் பொருண் முடிசென
வுள்ளுறுத் திறுவதை உள்ளுறை உவமம்.

இது, உள்ளுறை உவமத்தின் இயல்பு கூறுகின்றது.

(இ-ள்.) உள்ளுறுத்திதனே ஒத்துப் பொருள் முடிசென = வெளிப்படக் கூறும் பொருளோடு உள்ளும் பொருளும் ஒத்து முடியுமாறு; உள்ளுறுத்திறுவதை உள்ளுறை உவமம் = உள்ளத்து ஊன்றி உணர அமைந்து முடிவது உள்ளுறை உவமமாகும்.

(வி-ரை.) இறுவதை என்பது ஏற்றை என்பது போல ஐகான் பெற்று முடிந்த குற்றுரை ஈற்றுப் பெயர்.

“எற்றோ வாழி தோழி முற்றுபு

கறிவளர் அடுக்கத்து இரவின் முழங்கிய

மங்குன் மாமழை வீழ்ந்தெனப் பொங்குமயிர்க்

கல்தொட விழுக்கிய பூநாறு பலவுக்கனி

வரையிழி யருவி உண்டுறை தருஉம்

குன்ற நாடன் கேண்மை

மென்தோள் சாய்த்தும் சால்பின் றன்றே”.

(குறு. 90).

மிளகுக் கொடி வளரும் மலையில், இரவில், இடிமுழங்கும் கார்தரு மழையில் உயிர் நிறைந்த முசுக்கவென் விரும்ப அதன் கையகப்படாது கிளையினின்று நழுவி மண முள்ள பலாக்கனியை மலையருவி உண்ணத்தகுந்த துறையில் கொண்டு தரும் குன்ற நாடன் 'கேண்மை மெல்லிய தோளைச் சிறிது வருத்தினும் அமைதியை அளித்தது' என்றது புலப்படக்கூறும் பொருள். இதனால், செல்வம் செறிந்த அயலார் தலைவியை வரைய வொண்ணாமல், ஊரெழுமலரை அஞ்சிக் காவல் நிறைந்த இடம்புறத்தில் இரவில் தோழி கொண்டுதர, தலைவன் உடன்கொண்டு சென்று அவளைத் தன்மனையில் கற்பறம் சிறக்கக் காதலால் மணந்து நன்மையைத் தந்தான்-என்பது உள்ளுறுத்து ஒத்து முடிவ தால், இது உள்ளுறை உவமமாமாறு காண்க.

சூத்திரம் 48.

ஏனை உவமம் தானுணர் வகைத்தே

இஃது உள்ளுறை ஒழிந்த மற்றைய உவமத்தோற்றம் உணர்த்துகின்றது.

(இ-ள்.) ஏனை உவமம் = உள்ளுறை ஒழிந்த பிற உவமம்; தானுணர் வகைத்தே = உள்ளுறுத்துணரவேண்டாது, பட்டாங்கே சொல்வழிப் பொருளறியக் கிடக்கும் கூறு பாட்டை யுடைத்து.

(வி-ரை.) அகத்திணைக்குச் சிறந்துரிய உள்ளுறையைக் கூறிய ஆசிரியர், ஒப்பக் கூறல், ஒன்றென முடித்தல், தன்னின முடித்தல் என்னும் உத்திகள் பற்றி, உள்ளுறுத் துணரும் உள்ளுறை உவமம் போலாது, பட்டாங்குணரும் பான்மைத்து ஏனை உவமம் என்பதையும் ஈண்டுக் கூறினார்.

உருவகத்தை உள்ளுறை உவமமென மயங்கவைக்கும் நச்சினுர்க்கினியர் சிறப்புரை பொருளன்மை அறிக.

சூத்திரம் 49.

காமஞ்சாலா இளமையோள் வயின்

ஏமஞ்சாலா இடும்பை எய்தி

நன்மையும் தீமையும் என்றிரு திறத்தால்

தன்னெடு மவளொடும் தருக்கிய புணர்த்துச்

சொல்லெதிர் பெருஅன் சொல்லி இன்புறல்

புல்லித் தோன்றும் கைக்கிளைக் குறிப்பே”.

மேல், நடுவணைத் திணைக்குரிய இயல்புகள் கூறிய ஆசிரியர், எஞ்சி நின்ற கைக்கிளை பெருந்திணைகளின் இயல்பு கூறுவான் தொடங்கி, இதில் கைக்கிளை கூறுகின்றார்.

(இ-ள்.) காமஞ் சாலா இளமையோள் வயின் = காதற் செவ்வி கணியும் பருவம் வராத இளையோள் ஒருத்தியிடம்; ஏமஞ்சாலா இடும்பை எய்தி = ஒரு தலைவன் தனக்கு மருந்து பிறிதில்லாப் பெருந்துயராம் காதலோய் கொண்டு; நன்மையும் தீமையும் என் றிரு திறத்தால் தன்னெடும் அவளொடும் தருக்கிய புணர்த்து = பட்டாங்கு புகழ்தலும் (ஆற்றாமையால்) பழிப்பதுபோலப் புகழ்தலுமாகிய இருவகையானும் தன்பாலும் அவ்

வினையாள்பாலும் வீறுபெறத் தக்கன சாற்றி; சொல்லெதிர் பெறுஅன் சொல்லி இன்புறல் = மறுமாற்றம் பெறுத வழியும் தன்னுணர்ச்சி புரைத்து மகிழ்வது; புல்லித் தோன்றும் கைக்கிளைக்குறிப்பு = பொருந்தி வெளிப்படும் கைக்கிளைத் துணையின் குறிப்பு.

(வி-ரை.) ‘கைக்கிளை’ என்பது குற்றமற்ற ஒருமருங்கு பற்றிய காதலாகும். காமச்செவ்வி அறியாச் சிறுமியிடம் தலைமகனொருவனுக்குத் தன்னலமறந்து ‘அவன் பொருட்டே வாழ்வு’ எனக் கொள்ளும் காதல் பெற்றி தோன்றுங்கால், அது கைக்கிளை எனப்படும். காதலுணரும் பருவமுற்றான் தன்னைக் காதலியாத வழிதான் அவனைக் காதலிப்பது ஆடவனுக்கு ‘நோந்திப்ப’ பெருந்திணையாக கொள்ளப் படுவதல்லது செந்திமக் காதல் வகையாகப் பாராட்டுதல் தமிழ் மரபன்று. பருவமன்மையால் தன்னைக் காதலிக்க ஒல்லாத சிறுமியாயினும், அவள் தன் காதலுக்கு உரியளாதலின் காதலன் எனைத்து வகையானும் அவள்நலம் பேணுவதும், அப்புரைதீர் காதலால் தன்னொடும் அவளொடும் ‘கொள்ளாத கொள்ளாமல்’ பெருமை பேணும் பெற்றியனவே சார்த்திக் கூற்று நிகழ்த்துவதும், தனக்குத் தந்த காதல் நோக்கி அணியிழை (காமஞ்சாலாமையின்) தானே மருந்தாக வொல்லாமையால் அவன் இடும்பைக்கு ஏமம் பெருநாயினும் தன் காதலுணர்ந்து அவன் அதற்கேற்றபெற்றி மறுமாற்றம் கூறவொண்ணாளாயினும், அவன் பால்தன்னுணர்வு கூறித் தானே மகிழ்வதும், குற்றமற்ற கைக்கிளையின் குறிகளாகும் என்பது இச்சூத்திரத்தில் வற்புறுத்தப்படுகிறது.

அத்தகைய கைக்கிளையும் ஆடவர்க்கே அமைவதன்றி மகளிர்க்கு மரபன்று. மகளிர் பால் ஒருதலைத் காமம் அவர்தம் பெண்ணீர்மைக்குப் பொருந்திய பொற்புடை நெறியாகாமையின், அதனைக் கைக்கிளையின் பாற்படுத்தாமல் பெருந்திணையில் அடக்குவதே புலனெறி வழக்கில் பண்டைத்தமிழ் மரபாம்.

கைக்கிளைத் தலைவனுக்கும் அவன் காமஞ்சாலாக் காதல் சிறுமிக்கும் வீறுபெற வைப்பனவே அவன் கூற்றாகும்; அல்லாதன அவன் வாய்ப்பிறவா என்பதை வற்புறுத்தற்கே ‘தருக்கிய புணர்த்து’ என்றாசிரியர் கூறி வைத்தார். ‘தருக்கிய சிறை’ எனும் கம்பர் சொற்றொடரும் இத்தருக்கின் பெற்றியை வலியுறுத்தும்.

பண்டைத்தமிழ்ப் புலவர் கொண்ட இக் கைக்கிளையின் பெற்றியும் பெண்மைப் பண்பும் பாராட்டாது பிறர் பிற்காலத்துப் பெருந்திணையின்பாற்படும் புரையுள்ள பீழைப் பெண்டிரின் ஒரு தலைக் காமத்தையும் கைக்கிளை எனக் கொள்வாரானார். தாம் கொண்ட கொள்கைக்குத் தொல்காப்பியத்தில் இடமின்மை கண்டுவைத்தும், ‘புல்லித் தோன்றும் கைக்கிளை’ எனலால், “புல்லாமல் தோன்றும் கைக்கிளையும் கொள்ளப்படும்; அது காமஞ்சான்ற தலை மகள் மாட்டு நிகழும்” எனவும், அது களவியலிற் கூறப்படுவது போலவும் உரைகாரரிருவரும் கூறுவர். அவரைப் பின்பற்றி நாம்கவிராஜ நம்பியார் தன்னகப்பொருளில் ‘காமஞ் சான்ற இளமையோள் வயின்’ என்றே கைக்கிளைக்கு இலக்கணம் வகுத்து, காமஞ்சாலா இளமையோள்பால் காதலைக் கூறுதொழிந்தார்.

காட்சி முதலியவற்றை கைக்கிளை எனக் கொள்ளாமல், ஐந்திணை உரிப்பொருள் களின் பாற்படுத்தித் தொல்காப்பியர் இவ்வகத்திணையிலும், களவியலிலும் கூறுதலானும், களவு அன்பினைத்திணையின் பாற்பட்டந்குதலானும், களவினும் அன்பினைத்திணையினும் வேறுபட்ட பெருந்திணையையே கைக்கிளையும் அவற்றுள் அடங்காத

வேறு திணையாய்ப் பிரித்துக் கூறப்படுதலானும், களவியலிற் கூறப்படும் எதுவும் கைக்கிளை ஆகாமை ஒருதலை. இச்சூத்திரத்திற் கூறப்படும் கைக்கிளை சூற்றமற்ற பெற்றியதாதலின், பொருந்தாக் காமமாகிய பெருந்திணைபோலாது கைக்கிளை பொருந்தும் காதலாம் எனற்கே “புல்லித் தோன்றும் கைக்கிளைக் குறிப்பே” என ஆசிரியர் கூறி விளங்க வைத்தார்.

“வாருறுவணரைம்பால்” எனும் குறிஞ்சிக் கலியுள்,

“உளனா என்உயிரை உண்டியவு நோய்கைம்மிக
இளமையா னுணராதால் நின் தவறில்லானும்
களைநரின் நோய் செய்யும் கவினறிந் தணிந்துதம்
வளமையாற் போத்தந்த நுமர்தவறில் லென்பாய்.” (1)

“நடைமெலிந் தயர்வுறீஇ நாளுமென் நலியு நோய்
மடைமையான் உணராதாய் நின் தவ றில்லானும்
இடைநில்லா தெய்க்குநின் உருவறிந் தணிந்துதம்
உடைமையாற் போத்தந்த நுமர்தவறில் லென்பாய்.” (2)

“அல்லல்கூர்ந் தழிவுற அணங்காகி அடரு நோய்
சொல்லினு மறியாதாய் நின் தவறில்லானும்
ஒல்லையே உயிர்வவ்வும் உருவறிந் தணிந்துதம்
செல்வத்தாற் போத்தந்த நுமர்தவ றில்லென்பாய்.” (3)

என வந்தமை காண்க. இத்தாழிசைகளுள், தலைவன் தன்னை நலியும் காமநோயை ‘இளமையா னுணராதாய்’, ‘மடமையா னுணராதாய்’, ‘சொல்லினு மறியாதாய்’ எனக் கூறுதலால், அவன் காமஞ்சாலா இளமையோள் என்பது (1) அறியப்படும். ‘களைநரின் நோய் செய்யும் கவின்’ எனவும், ‘இடைநில்லா தெய்க்கு நின் உரு’ எனவும், ‘ஒல்லையே உயிர் வவ்வும் உரு’ எனவும் அவனைப் புகழ்வதாலும், இக்கலியுள் சரிதகத்தில் ‘யான் மற்றிந்நோய் பொறுக்கலாம் வரைத்தன்றிப் பெரிதாயின், பொலங்குழாய், மறுத்திவ்வூர் மன்றத்து மடலேறி நிறுக்குவன்போல் வல்யான், நீ படுபழியே’ எனப் பழிப்பதுபோல அவள் பெற்றியைக் கூறுதலாலும், நன்மையும், தீமையும் என்றிரு திறத்தாலும் தன் னெடும் அவளொடும் தலைவன் தருக்கிய புணர்த்துக் கூறுதல் காண்க (2). இளையோள் தனக்கு மறுமாற்றம் கூறாவுழியும், “நுமர்தவறில்லென்பாய்” என விளித்து அவளிடம் சொல்லெதிர் பெருத்தலைவன் தானே சொல்லி இன்புறுதலும் (3) காண்க.

சூத்திரம் 50.

ஏறிய மடற்றிறம் இளமை தீர்திறம்
தேறுதல் ஒழிந்த காமத்து மிகுதிறம்
மிக்க காமத்து மிடலொடு தொகைஇச்
செப்பிய நான்கும் பெருந்திணைக் குறிப்பே.

இது, நிறுத்தமுறையானே, எழுதினைகளுள் இறுதி நின்ற பெருந்திணை இயல் கூறுகின்றது. .

(இ-ள்.) ஏறிய மடற்றிறம் = மடலேறுவேன் என்பதனோடமையாது, தலைவன் மடலேறுதலும்; இளமை தீர்திறம் = இன்பம்துய்த்தற்கு உரிய பருவம் கழிந்த பிறகு ஏழும் விழைச்சு விருப்பமும்; தேறுதலொழிந்த காமத்து மிகுதிறம் = தெளிய வொண்ணாமல் அறிவழிக்கும் கழி காமமும்; மிக்க காமத்து மிடலொடு தொகைஇ = கரைகடந்த காமத் தால் விரும்பாரை வலிதிற புணரும் வன்கண்மையொடு கூட்டி; செப்பிய நான்கும் பெருந்திணைக் குறிப்பே = கூறப்பட்ட இந்த நான்கும் இழிவொழுக்கத்தின் வகை குறிப்பனவாகும்.

(வி-ரை.) திணை என்பது ஒழுக்கம். இங்குப் 'பெருந்திணை' என்பது சிறிய ஒழுக்கம் எனப் பொருள்படும். கழிகாமத்தைச் சிறுமை எனக் கூறும் மரபு, "செருக்கும் சினமும் சிறுமையும்" என்னும் குறளில் காமக் குற்றத்தைச் 'சிறுமை' எனலால் அறிக. அறிவுடை மக்கட்டன்மைக் கமையாத இவ்விழி ஒழுக்கத்தைப் பெரிய ஒழுக்கம் என்றது, அது ஒழுக்கத்தொடு படாதென்பது குறிக்கும் அவையல்கிளவி மறைக்கும் சொல்லாம். மங்கலமற்றதையும் இடக்கரையும் மறைத்து எதிர்முகப் பெயரால் வழங்குவது தமிழ் மரபு. தாலி பெருகிற்று, விளக்கைப் பெருக்கு, என்பவற்றுள் பெருமைச்சொல் மறு தலைப் பொருளில் வருவது போலவே, பொருந்தாக் காமத்தைப் பெருந்திணை என்பதிலும் பெருமை அடை ஒழுக்கமின்மையைச் சுட்டுவதாகும். பெருந்திணை என்பது அவையில் உரைக்கவொண்ணா இழிவொழுக்கத்தை மறைத்துக் கூறும் செய்யுள் வழக்கச் சொல்லாகும்.

மடலேறுதலும் விரும்பாரை வலிந்து கூடலும் ஆடவர் மாட்டே நிகழும். மடன்மா கூறுதலே மகளிர்க்குப் பொற்புடை நெறியன்மையின், மடலேறுதல் என்னும் அவர்க்கின்மை தெளியப்படும். மிக்க காமத்து மிடல் தம்மின் வலியராய ஆடவர்பால் மெல்லியலார்க்கு ஒல்லாதாகும். இளமைதீர் திறமும் தேறுதலொழிந்த காமமும் இருபாலார்க்கும் பொதுவாகும்.

(1) ஏறிய மடற்றிறம் பெருந்திணைக் குறிப்பாதற்குச் செய்யுள் :—

“மடலே காமந்தந்த தலரே
மிடைபூ வெருக்கி னலர்தந் தன்றே
இலங்கு கதிர் மழுங்கி யெல்விசம்பு படரப்
புலம்புதந் தன்றே புகன்றுசெய் மண்டில
மெல்லார் தந்ததன் றிலையும் பையென
வடந்தை துவலை தூவக் குடம்பைப்
பெடைபுண ரன்றி லியங்குசூர லீனஇக்
கங்குலங் கையறவு தந்தன்
றியாங்காகு வென்கொ ளளியேன் யானே.” (நற். 152).

“நானாக நாறு நனைகுழலாள் நல்கித்தன்
பூணாக நேர்வளவும் போகாது—பூணாக
மென்றே னிரண்டாவ துண்டோ மடன்மாமே
னின்றேன் மறுகிடையே நேர்ந்து.” (கிணை நூற். 16.)

“நாடுண்டு நல்லாண்மை பண்டுடையேன், இன்றுடையேன்
காழுற்றார் ஏறுமடல். (குறள் 1133).

‘எழின்மருப் பெழில்வேழம்’ என்னும் நெய்தற்கலி (21)-ம் ‘சான்மலிர்
வாழியோ’ என்னும் (22) ஆம் நெய்தற்கலியும் ஏறிய மடற்றிறத்தையே கூறிய பாக்க
ளாதல் காண்க.

(2) இளமைதீர் திறம் பெருந்திணைக் குறிப்பாதற்குச் செய்யுள் :—

“மின்சாயன் மார்பன் குறிநின்றேன் யானாகத்
தீர்த்தறைந்த தலையுந்தன் கம்பலுங்
காரக்குறைந்து கறைப்பட்டு வந்துநம்
சேரியிற் போகா முடமுதிர் பார்ப்பாணைத்
தோழிநீ போற்றுதி யென்றி யவனாகே
பாராக் குறழாப் பணியாப் பொழுதன்றி
யாரிவ ணின்மீ ரெனக்கூறிப் பையென
வைகாண் முதுபகட்டிற் பக்கத்திற் போகாது
தையா மம்பலந் தின்றியோ வென்றுதன்
பக்கழித்துக் கொண்ட யெனத்தரலும் யாதொன்றும்
வாய்வாளே னிற்பக் கடிதகன்று கைம்மாறிக்
கைப்படுக்கப் பட்டாய் சிறுமிநீ மற்றியா
னேனைப் பிசாசரு ளென்னை நலிதரி
னிவ்வூர்ப் பலிநீ பெறாஅமற் கொள்வே
னெனப் பலவுந் தாங்காது வாய்பாடி நிற்ப
முதுபார்ப்பா னஞ்சினனாத லறிந்தியா னெஞ்சா
தொருகை மணற்கொண்டு மேற்றாவக் கண்டே
கடுதரற்றிப் பூச றெடங்கின னாகே
யொடுங்கா வயத்திற் கொடுங்கேழ்க் கடுங்க
ணிரும்புலி கொண்மார் நிறுத்த வலையுளோ
ரேதில் குறுநரி பட்டற்றூற் காதலன்
காட்சி யழுங்க நம்முர்க் கெலாஅ
மாகுல மாகி விளைந்ததை யென்றுந்தன்
வாழ்க்கை யதுவாகக் கொண்ட முதுபார்ப்பான்
விழ்க்கைப் பெருங்கருங் கூத்து.”

இக்குறிஞ்சிக்கலி (29)யுள், ‘தீர்த்தறைந்த தலையும்’ ‘வைகாண் முதுபகட்டில்’
‘முதுபார்ப்பான்’ என வருதலால், இளமை தீர்ந்தான் ஒருவன் இணைவிழைச்சினை மேற்
கொண்டான் என்பது புலனாகும்.

(3) தேறுத லொழிந்த காமத்து மிகுதிறம் பெருந்திணைக் குறிப்பாதற்கு, தன்னை
விரும்பாப் பிறன் மனையாளிப் பெட்டொழுகும் பேதையான தென்னிலங்கை
அரக்கன் காதற் கதை சாலும்.

(4) மிக்க காமத்துமிடல் பெருந்திணைக் குறிப்பாதல் :—

என்றவ ளரசன்தன்னை நோக்கலள் இவன் கணார்வஞ்
சென்றமை குறிப்பிற்றேறிக் கூத்தெலா மிறந்தபின்றை
நின்றது மனத்திற் செற்றம் நீங்கித்தன் கோயில் புக்கான்
மன்றல மடந்தை தன்னை வலித்திற்கோண் டொலிகொடாரான்.

(சிர்தா. 685-காந்.).

தேனுடைந் தொழுகுஞ் செவ்வித் தாமரைப் போதுபுல்லி,
ஊனுடை உருவக் காக்கை இதழுகக் குடைந்திட்டாங்குக்
கானுடை மாலைதன்னைக் கட்டியங்காரன் சூழ்ந்து
தானுடை முல்லையெல்லாம் தாதுகப் பறித்திட்டானே.

(சிர்தா. 686-காந்.).

சூத்திரம் 52.

முன்னைய நான்கும் முன்னதற்கென்ப. இது, கைக்கிளை, பெருந்திணைகள் ஆகிய இரு சூத்திரங்கட்குமுன், ஐந்திணைகளுள் அடங்காமல் திணைக்கு உரிப்பொருள்களாய், அகப்பகுதியில் வரும் பொது இயல்களாகக் கூறப்பட்ட நான்கும், கைக்கிளை, பெருந்திணையாய் இரண்டனுள் முன்னதாய் கைக்கிளைக்கு உரியவாதல் கூறுகின்றது.

(இ-ள்.) முன்னைய நான்கும் = மேல், கைக்கிளை, பெருந்திணைச் சூத்திரங்கட்கு முன்னே கூறிய, (1) நிகழ்ந்தது நினைத்தல் (2) நிகழ்ந்தது கூறியிலையல் (3) மரபுநிலை திரியாது விரவும் பொருள் விரவல், (4) உள்ளுறை உவமம் திணையுணர் வகையாதல் என்ற நான்கும்; முன்னதற்கென்ப = கைக்கிளை பெருந்திணையாகிய இரண்டனுள் முற் கூறிய கைக்கிளைக்காம் எனக் கூறுவர் பொருள் நூற்புலவர்.

(வி-ரை.) 'நிகழ்ந்தது நினைத்தது' முதல், 'உள்ளுறை உவமம் திணையுணர் வகையாதல் வரை கூறப்பட்ட நான்கும், அன்பினைத் திணைகளுக்குப் பொதுவாய்த் திணைக்குரிப் பொருளாய் அமைதலால், அன்பினைத் திணைகளின் இயல்புகூறும் பகுதிகளின் இறுதியில் இந்நான்கும் அமைவுபெறக் கூறப்பெற்றன. இவை, நடுவணைந்திணைகளுக்குச் சிறந்து உரியவாதல் போலவே, புரைதீர்ந்த செந்திரக் கைக்கிளையின் கண்ணும் வந்து பயிலும்; ஆனால் நோந்திறப் பெருந்திணையின்கண் இவை ஆட்சி பெறு.

தொல்காப்பியத்தில் குற்றமற்ற கைக்கிளை ஒன்றே கூறப்படுகிறது. நச்சினர்க் கினியர் கைக்கிளையாகக் கருதும் தமிழ் வழக்கல்லாத தவறுடைய கூட்டமெல்லாம் பெருந்திணையாகக் கருதலே தமிழ் மரபாகும். குற்றமற்ற செந்திரக் கைக்கிளையில் நேரிய ஒருதலைக் காதலுடையான் 'தருக்கிய புணர்த்துச் சொல்லி யின்புறாஉம்' காலத் துத் தன் காதலியைப் பற்றிய முன் நிகழ்ச்சிகள் நினைத்தற்கு ஏதுவாதலும், கூறி இன்புறப் பெறுதலும், பிற விரவும் பொருள் விரவலும், உள்ளுறை உவமம் ஆளுதலும், இயலியை புறம் இன்பமும் பயக்கும். நோந்திறப் பெருந்திணையிலோ முன் நிகழ்ச்சிகளை நினைத் தலும் கூறலும் நேராமையும், நேரின் இடம்பையன்றி இன்பந்தாராமையும் வெளிப் படை. ஆதலால் அவை பெருந்திணைக்கு பொருந்தாமை ஒருதலை. உள்ளுறை உவம

மும் ஒத்த காம ஐந்திணைகளிலும், புரை தீர்ந்த கைக்கிளையிலும் சிறந்து வருதல்போல், பெருந்திணைக்கு மாட்சிப் படைமை எளிதில் தெளியப்படும். அதனால் இச்சூத்திரச் செம்பொருள் மேற்கூறியதேயாம்.

இதற்குப் பழைய உரைகாரர் இருவரும் சூத்திரக் கருத்தொடு பொருந்தாவாறு இருவேறு பொருள் கூறுவர்.

அவர் கூறும் பொருளும், அவை பொருந்தாமைக்குரிய ஏதுக்களும், இவ்வாராய்ச்சி யுரை வெளியீட்டு ஐந்தாம் தொகுதி முதற் பகுதியில் (Annamalai University Journal, Vol. V, Part I) விளக்கப்பட்டிருத்தல் காண்க.

சூத்திரம் 53.

நாடக வழக்கினும் உலகியல் வழக்கினும்
பாடல்சான்ற புலனெறி வழக்கம்
கலியே பரிபாட் டாயிரு பாவினும்
உரியதாகும் என்மனார் புலவர்.

(இஃது உலகியல் வழக்கொடு பட்டதே புலனெறி வழக்கம் என்பதையும், அகத் திணைக்குச் சிறந்தூரிய பாட்டு வகைகளையும் கூறுகின்றது.)

(இ-ள்.) நாடக வழக்கினும் = உலகியலை உயர் குறிக்கோளொடு ஒட்டிச் சுவைபடக் காட்டும் பொருதமன்ற மரபுகளோடும்; உலகியல் வழக்கினும் = உலக மக்களின் ஒழுகலாற்றோடும்; பாடல் சான்ற புலனெறி வழக்கம் = சிறப்புறப் புலவரால் அமைக்கப் படும் அகத்திணை மரபுகள்; கலியே பரிபாட்டாயிரு பாவினும் = கலி பரிபாடல் ஆகிய இருபாவகைகளிலும்; உரியதாகும் = சிறப்புரிமை கொண்டு பயிலும்; என்மனார் புலவர் = என்று கூறுவர் பொருள் நூற்புலவர்.

(வி-ரை.) புலவரார் பாடப்பெற்ற அகத்துறை மரபுகள் உலகியலைத் தழுவி அமைவதே இயல் நெறியின் இன்றியமையாக் குறிக்கோளும் பயனுமா மென்பதை இச் சூத்திரம் வற்புறுத்துகின்றது. மக்கள் வாழ்க்கையொடு தொடர்பற்ற புலனெறிப் பொய் வழக்கம் எதுவாயினும் பயனும் சுவையும் பயவாது. அதனால் உலகியல் வழக்கொடு அகத்திணைப் புலனெறி வழக்குத் தழுவி நடக்கும் எனக் கூறப்பட்டது.

நாடகம், மக்கள் வாழ்க்கையையே நல்ல குறிக்கோளொடு இயைத்துச் சுவைபட நடித்துக் காட்டும் நோக்குடைய தாதலின், அதுவும் உலகியலொடு பட்டு ஒழுகுவதே யாமாதலின், உலகியல் வழக்கொடு நாடகவழக்கும் உடன் கூறப்பட்டது. உலகியல் வழக்கு உள்ளவாறுலகத்தார் ஒழுகலாரும். அவ்வாழ் வொழுக்கச் சிறப்பைச் சுவைபட ஆடிக்காட்டுவதே நாடகவழக்காம். ஆதலால் இவ்விரண்டும் மக்களின் வாழ்க்கையொடு பட்ட இயல்களையே குறிப்பனவாம். அகத்திணைப் புலனெறிவழக்கம் எல்லாம் இம்மக்கள் வாழ்க்கையின் மெய் இயல்புகளைத் தழுவின நடத்தல் இன்றியமையாதனவாதலால் அவ்வாறு புலனெறி வழக்கஞ் செய்தலே தமிழ் மரபென்பதைத் தொல்காப்பியர் இச் சூத்திரத்தில் வலியுறுத்தினார்.

பலவகைப் பாக்களில், புறத்திணைக்குச் சிறப்பனவும், புறத்திணைக்கும் அகத் திணைக்கும் பொதுவாய் வருவனவுமான வெண்பா அகவல் வஞ்சிகளினும், கலியும் கலியுறுப்புக்கொண்டு நடக்கும் பரிபாட்டுமாகிய இரண்டுமே அகத்திணைக்குச் சிறந்து பயிலும் பெற்றியன. அகத்திற்குரிய பல்வேறு உணர்ச்சிகளுக்கேற்பச் செவ்வி சிறந்த ஓசை வளமும், உள்ளியன உரைத்தற்கு வேண்டி யாங்கு திரிந்து விரவும் துள்ளற் பெற்றியுமுடையன அவ்விரு பாக்களுமாதலால், பண்டைத் தமிழ்ப் புலவர் அவற்றை அகத்திணைக்குரியனவாகக் கொண்டனர். பாவகைகள் செய்யுளியலில் பரக்க விளக்கப் படுமேனும், கலியும் பரிபாட்டும் அகத்திணைக்குரிய சிறப்புடைமையால் இவ்வியலில் அச் சிறப் புரிமை கூறப்பட்டது.

சூத்திரம் 54.

மக்கள் நுதலிய அகனைத் திணையும்
சுட்டி யொருவர் பெயர்கொளப் பெறார்.

இஃது அன்பினைத் திணைக்குச் சிறந்த ஒருமரபு கூறுகின்றது.

(இ-ள்.) மக்கள் நுதலிய அகனைத்திணையும் = மக்கள் மதிப்பிற்குரிய காதல் கண்ணிய நடுவணைத்திணைச் செய்யுட்களில்; ஒருவர் சுட்டிப் பெயர் கொளப் பெறார் = தலை மக்கள் யாரும் தம்மியற் பெயர் சுட்டிக் கூறப்பெறார்.

(வி-ரை.) காதல் கண்ணிய ஐவகை அகவொழுக்கமும், நாண், தன்னலமக்கும் அன்பு, காதலார் மவறுகாண மடம் முதலிய பண்புகளாற் சிறந்த மக்கட் தன்மைக்கே இயைவதாதலின், “மக்கள் நுதலிய அகனைத்திணை” எனக் கூறப்பட்டது. ‘மக்கள் நுதலிய’ என்பது மக்கள் தாம் பொருளாகக் கருதிய எனவிரியும். இனி, மக்கள் என்பதை, மக்கட்டன்மை சுட்டுதலாகக்கொண்டு அத்தன்மை நுதலிய எனக் கொள்ளுதலும் ஒன்று.

தலைமக்கள் இருபாலோருள் எவரும் தம் பெயர் சுட்டிக் கூறப்பெறாதலின். இருபாற்கு முரித்தாகிய ‘ஒருவர்’ என்னும் பொதுப் பெயரால் அம்மரபு கூறப்பட்டது.

‘சுட்டி ஒருவர் பெயர்கொளப் பெறார்’ என்பதனால், அளவளாவிற் சுட்டாது பிறவிடங்களில் தலைமக்கள் பெயர் கூறப் பெறுதல் தவறுகாதென்பதை, உரைகாரர் கொண்டபடி இதில் குறிப்பெச்சத்தாற் கொள்ளவிட்டு ஐயத்திற்கிடம் வையாமல், தொல்காப்பியர் அடுத்த சூத்திரத்தில் தெளியக் கூறுவர்.

சிலப்பதிகாரம், சிந்தாமணிபோன்ற பண்டைச்செய்யுட்களில், யாண்டும் தலைமக்கள் தம்முள் இயற்பெயர் சுட்டி அளவளவுதல் கூறப்பெறுமையும், அவ்வாறு அளவுதல் குறியாய் பிறவிடங்களில் தலைமக்கள் பெயர் கூறப்பெறுதலும் ஈண்டுக் கருதத்தக்கன.

காதலார் கலந்தார்க்கு, ஈருயிரென்பர் இடைதெரியார்; அவர் தம்முள் ஈருயிராக உணர்வாராதலின், அவ்வுணர்ச்சி வயப்பட்டாருள் ஒருவர் தம்மில்வேறுபட்ட பிறர் போல மற்றவர் பெயர்சுட்டியளவுதல் இருமைநீங்கிய அவ்வொருமைக் காதலுணர்ச்சி யோடு இயைவதன்று; ஆதலின் அவ்வாறு அளவுங்கால் ‘தன்னுயிர்’ ‘தன் கண்’

என்பன போன்ற வேறன்மையை விளக்கும் காதற்குறி யீடுகள் கூறியளவுதலே இயல்பாகும்.

(1) “ இவள்வயிற் செவினே ிவற்குடம்பு வறிதே ;
இவன்வயிற் செவினே இவட்கும் அற்றே ;
காக்கை யிருகணின் ஒருமணி போலக்
குன்றுகெழு நாடற்கும் கொடிச்சிக்கும்
ஒன்றுபோல் மன்னிய சென்றுவா முயிரே ”.

(2) “ காணு மரபிற் றுயிரென மொழிவோர்
நாணிலர், மன்ற பொய்ம்மொழிந் தனரே ;
யாஅங் காண்டுமெம் அரும்பெற லுயிரே ;
சொல்லும், ஆடும், மென்மெல இயலும்,
கணைக்கால் நுணுகிய நுசுப்பின்
மலைக்கண் மாதர் பணைப்பெருந் தோட்டே ”

என்ற பழம் பாட்டுக்கள், காதலிற் கலந்தாரின் ஒருமை யுணர்ச்சியை வலியுறுத்தும்.

அவ்வாறு ஒன்றுபட்ட காதற்மலைமக்கள், தம்முள் வேறாயினர்போல ஒருவரை யொருவர் பெயர்கூறி யளவளாவுதல் தம் காதற் செவ்விக் கியையாதாகலானும், அதுவேயுமன்றி ஒத்த அன்புக்கு இன்றிமையாத நன்கு மதிப்பைப் பிறர்போல் தம்முள் பெயர்சுட்டி அழைப்பது வளர்க்குமாறில்லை யாகலானும், தலைப்படுங்கால் ஒன்றிய காதலர் தம் உள்ளத்துக் களியும் காதல் கமழும் மொழிகளால் ஒருவரையொருவர் பாராட்டுவதன்றிப் பெயர் சுட்டுதல் மெய்க் காதற்குறியன்றாகலானும், அவ்வுலகியற் கேற்பப் புலனெறி வழக்கில் தலைமக்கள் ஒருவரை யொருவர் ஐவகை அன்பொழுக்கத்தில் தம்முட் பெயர்சுட்டிக் கொள்ளுவதாகக் கூறுதல் மரபன்றென இதில் வற்புறுத்தப் பட்டது.

இதுவும் இதனையடுத்த கீழ்ச் சூத்திரமும் அகப்பகுதி அனைத்திலும் தலைமக்கள் பெயர்கூறப் பெறுமையே மரபெனக் கூறுங் குறிக்கோளுடையன போலக்கொண்டு, உரைகாரர் இவ்விரண்டற்கும் வேறுபொருள் கண்டனர். அதுவே தொல்காப்பியர் கருத்தாமேல், மக்கள் றுதலிய அகத்திணை ஏழனுள், தலைவனும் தலைவியும் பெயர்கூறப் பெறார் என்று இதனிலும், “ அகத்திணை மருங்கில் வழக்காறில்லை ” எனக் கீழ்ச் சூத் திரத்திலும் தெளியக்கூறி விளக்கியிருப்பார். ‘ அகத்திணை ஏழனுள் ’ அல்லது ‘ அகத் திணை மருங்கில் ’ என்றது, “ அகனைந்திணையும் ” என்றும், ‘ தலைவனும் தலைவியும் பெயர்கூறப் பெறார் ’ அல்லது ‘ யாண்டும் கிழவோர் பெயர்கூறப் பெறார் ’ என்றனமல், “ சுட்டி ஒருவர் பெயர்கொளப் பெறார் ” என்றும் இச்சூத்திரத்திலும், “ அகத்திணை மருங் கில் வழக்காறில்லை ” என்றனமல், “ அகத்திணை மருங்கின் அளவுதலிலவே ” என அடுத்த கீழ்ச் சூத்திரத்திலும் தொல்காப்பியர் கூறிப்போந்ததால், அவர்க்கு கருத்தன்மை தெளிதல் எளிதாம்.

ஒத்தகாதற் மலைமக்கள் அன்பளவுதலில் தம்முள் பெயர் சுட்டாராகையால், ‘ சுட்டி ஒருவர் பெயர்கொளப் பெறார் என்றும் ’ (1), அவ்வாறு காதலரிருவர் தம்முள் ஆதரவு

பட்டு அளவுதல் கைக்கிளை பெருந்திணைகளிலின்மையால் அவ்விரண்டையும் விலக்கி “அக னைந்திணை” என்றெண் குறித்தும் (2), பெயர் சுட்டல் ‘அளவுதல்’ குறிக்கும் அனைத்துத் துறைகளிலும் வழக்காண்மையால் “அகனைந்திணையும்” என முற்றும்மை கொடுத்தும் (3), இங்குத் தொல்காப்பியர் கூறின குறிப்புப் பேணற்பாற்று.

தலைமக்கள் தம்முள் அன்பின் அளவுதலளவே “சுட்டி ஒருவர் பெயர் கொளப் பெறார்” எனவும், அவ்வாறு அவர்தம் அன்பளவுதலின் புறத்தே அகப்பகுதிகளில் ஏற்புடை இடங்களில் பெயர்கூறப் பெறுதல் கடியப்படாதெனவும், முறையே இவ்விரு சூத்திரங் களானும் தொல்காப்பியர் விளங்கவைத்தார்.

இனி, இதுவே தமிழ்கூறும் நல்லுலகத்து வழக்கினும் செய்யுளினும் அடிப்பட்டு வந்த ஆன்மரபா மென்பது, சான்றோர் செய்யுட்களானும் தமிழ்மக்கள் கையாளும் வழக்கானும் தேறப்படும்.

சிலப்பதிகாரம், சிந்தாமணி, இராமாயணம்போன்ற சான்றோர் செய்யுட்களில் இம்மரபாட்சி கண்டு அறிக.

“மாசறு பொன்னே, வலம்புரி முத்தே,
காசறு விரையே, கரும்பே, தேனே,
அரும்பெறற் பாவாய், ஆருயிர் மருந்தே,
பெருங்குடி வாணிகன் பெருமடமகளே,
மலையிடைப் பிறவா மணியே என்கோ?
அலையிடைப் பிறவா அமிழ்தே என்கோ?
யாழிடைப்பிறவா இசையே என்கோ?
தாழிருங்கூந்தல் தையால்! நின்னை”.

என்று சிலப்பதிகாரத்தின் தலைநாட் கூட்டத்துக்குப்பின் தன் தலையியொடு அளவளாவும் கோவலன் அவன் நலம் பாராட்டும் குறிஞ்சித் திணையில் தலைவி பெயர் சுட்டாமல் அளவுதல், அகனைந்திணையில் தலைமக்கள் அளவளாவுமிடத்து ஒருவர் பெயரை மற்ரொருவர் சுட்டா மரபு பேணியதாகும்.

அவ்வாறு தலைமக்கள் தம்முள் அளவுதலல்லாத பிறவிடத்தில், கணவன் மனைவி பெயர் கூறுதல்போலவே மனைவி கணவன் பெயர் கூறும் மரபுண்மையும் சிலப்பதிகார வழக்குரை காதையில்,

“ஏசாச் சிறப்பின் இசைவிளங்கு பெருங்குடி
மாசாத்து வாணிகன் மகனையாகி
வாழ்தல் வேண்டி ஊழ்வினை துரப்பச்
சூழ்கழல் மன்னா நின்னகர் புகுந்திங்
கென்காற் சிலம்பு பகர்தல் வேண்டி நின்பால்
கொலைக் களப்பட்ட கோவலன் மனைவி
கண்ணகி என்பது என்பெயரே”

எனச் கண்ணகி தென்னன் முன் கூறுதலால் அறிக,

இவ்வடிகளில் தலைமக்கள் இருவர் பெயருமே கூறப் பெறுதலும் அறிக.

இனி, தமிழகத்தில் உலகியல் வழக்கிலும் இம்மரபுண்மை, பண்டை மரபழிந்து பெண்டிரைத் தாழ்த்தும் பிறநாகரிகம் புகுந்த பிற்காலத் தமிழகத்திற் போலாது அடிப்பட்ட பழந்தமிழ் மரபு பல வழுவாமற் பேணும் ஈழத்தில் இற்றை ஞானமும் காணப்படும். நேரிற் பெயர் சுட்டா அறம் பெண்டிர்க்குப் போலவே ஆடவர்க்கும் உரித்தாய், கணவனும் மனைவி பெயர் சுட்டி அளவா வழக்கமும், ஒரு தலையாக இரு பாலோரும் பன்மைக்குரிய இருபாற் பொதுச் சொற்களால் பேணிப் பேசித் தம்முள் அளவுதலும், தம்முள் அளவளவா இடங்களில் ஒப்ப இருபாலோரும் ஏற்புழி ஒருவர் பெயரை மற்றவர் கூறலும், ஈழத் தமிழருள் இன்னும் வழங்கக் காண்பாம். சிங்களர் முதலிய அந்நாட்டுப் பிறமக்களுள் என்றும் இம்மரபின்மையால், இது தமிழர் அந்நாட்டில் கொண்ட புது வழக்கன்று; அதனால் இது தமிழர் ஆண்டுத் தம்மொடு கொடு போய்க் கையாளும் பழமரபேயாதல் வேண்டும்.

குத்திரம் 54.

புறத்திணை மருங்கிற் பொருந்தி னல்லது

அகத்திணை மருங்கில் அளவுதலிலவே

மேலதற்கோர் புறனடையாய் இது எய்தாதது எய்துவித்தது.

(இ-ள்.) புறத்திணை மருங்கிற் பொருந்தி னல்லது = (சுட்டி யொருவர் பெயர் கொளப் பெறுதல்) மேற் குத்திரத்திற் கூறிய தலைமக்கள் தம்முள் அளவளவும் ஐந்திணை அளவளவும் “ஐந்திணைப் புறமாக” அமைவதல்லாமல்; அகத்திணை மருங்கில் அளவுதல் இல = அகவொழுக்கத்தில் அவர் தம்முள் அளவளவலில் இல்லை.

(வி-ரை.) சுட்டி யொருவர் பெயர்கொளப் பெறுதல் என்னும் எழுவாய் மேற் குத்திரத்தினின்று தொடர்புபற்றி வருவிக்கப்பட்டது. இனி, ‘அளவுதலையே’ எழுவாயாக்கி, “பெயர் சுட்டி அளவுதல் இல” என முடிப்பினும் அமையும்.

அகணைந்திணையில் தலைமக்கள் தம்முள் இயற்பெயர் சுட்டி அளவளாவல் மரபன் றென முற்குத்திரத்திற் கூறப்பட்டது. எனவே, அளவளாவல் அல்லாத அன்பிணைத் திணை கூறுமிடங்களில் தலைமக்கள் பெயர் கொளப் பெறுதலும் கடியப்படுமோ எனும் ஐயம் நீக்கற்கு இச்சுத்திரம் எழுந்தமையால், இது முன்னதற்குப் புறனடையாயிற்று. இவ்வாறு காதலர் தம்முள் அளவளவுதல் ஒன்றொழிந்த ஏனை அன்பிணைந்திணை அகப் பகுதிகளில் அவர் பெயர் சுட்டப் பெறுதலும் ஒருவர் பெயரை மற்றவர் கூறுதலும் இழுக்கன்று என்பதை

“அரிமா சுமந்த அமளிமே லாணைத்
திருமா வளவனெனத் தேறேன்—திருமார்பின்
மானமாலென்றே தொழுதேன் தொழுதகைப்
போனவா பெய்த வளை”

என்னும் பட்டினப்பாலத் தலைவன் திருமாவளவன் இயற்பெயர் சுட்டும் அகத் துறை வெண்பாவும்,

“ நெடுவரைச் சந்தன நெஞ்சம் குளிர்ப்பப்
படுமடும் பாம்பேர் மருங்குல்—இடுகொடி
ஒடியமார்பன் உயர்நல் லியக்கோடன்
சூடிய கண்ணி சுடும்.”

என்னும் ஓய்மாநாட்டு நல்லியக்கோடன் இயற்பெயர்சுட்டும் வெண்பாவும் வலி
யுறுத்தும். இவ்விரண்டிடத்தும் தலைவி தலைவன் பெயர் கூறுதல் காண்க.

“ தூஉஉத் தீம்புகை தொல் விசம்பு போர்த்ததுகொல்
பாஅஅய்ப் பகல் செய்வான் பாம்பின் வாய்ப்பட்டான்கொல்
மாஅ மிசையான்கொல் நன்னன் நறுநுதலார்
மாஅமை யெல்லாம் பசப்பு ”

என்னும் பழைய வெண்பாவும் பெயர் சுட்டுதல் காண்க.

இவை கைக்கிளைப் பாக்களாதலிற் பெயர் கூறப்பெற்றது என்பார்க்கு, பெண் பாற்
கைக்கிளை பிற்காலப் பிழை வழக்காவதன்றிப் பண்டைப் புலவர் கொண்ட ஆன்ற
வழக்கன்மையானும், தொல்காப்பியர் கைக்கிளையை ஆடவர்க்கே அமைத்து பெண்டிரின்
ஒரு தலைக் காமம் முதலிய மற்ற்னைத்தையும் பெருந்திணையிலடக்கியமைவாராதலானும்,
இப் பழைய வெண்பாக்கள் அன்பினர்திணைத்துமையே கூறுவனவாமெனக் காட்டி
மறுக்க.

அகநானூறு கலித்தொகை முதலிய அகத்தொகைச் செய்யுட்களில் யாண்டும்
தலைமக்கள் பெயர் கூறப்படாமைகொண்டு அகத்திணைப் பகுதி கூறும் செய்யுட்களில்
இயற்பெயர்ச்சுட்டு யாண்டும் எஞ்ஞான்றும் கடியப்படுமெனக் கூறுவாருமுளர். யாரை
யுங் குறியாமல் அகத்தனித் துறைகளின் செவ்வியைத் துரைப்பதையே குறிக்
கோளாகக்கொண்ட தனிச் செய்யுட்களின் தொகுதிகளில் எவர் பெயரும் சுட்டற்கிட
மின்மை வெளிப்படையு; அதுகொண்டு சிறப்புடையோரின் சீரிய காதல் பாடும் புலவர்
தம் செய்யுட்களில் யாண்டும் தலைமக்கள் பெயரே கூறுதலாகாது எனக் கொள்ளுதல்
அமைவுடைத்தன்று. அதற்கு விதியும் வழக்கும் இல்லை.

இனி, தக்கோர் தலைவராய் அவர் காதற் செவ்வியே பொருளாக வரும் பாட்டெல்
லாம் அவர் பெயர் குறிப்பதனால்மட்டும் அகமாகாதென மறுக்குமாறில்லை. புறத்துறைப்
பகுதி மிகுதியுமுடைய பட்டினப்பாலை காதல் கண்ணிய முடிவு ஒன்றுகொண்டு அக
தூலாகக் கருதப்படுங்கால், காதலொழுக்கமே பொருளாய் வரும் செய்யுளில் காதலர்
பெயர் குறிக்கப்படுவதால் மட்டும் அதைப் புறமென விலக்க விதி எதுவும் தொல்காப்பியர்
கூறவில்லை. ஆதலால் பெயர்சுட்டுங் காரணம் ஒன்றுகொண்டு கோவலன்-கண்ணகி,
கோவலன்-மாதவி, மணிமேகலை-உதயகுமரன், சீதை-இராமன், ஜீவகன் காதல் மணங்கள்
முதலிய காதல் கூறும் பகுதிகளெல்லாம் புறத்திணையின் பாற்படுமென்பது பொருந்தாக்
கூற்றாகும்.

இனி, ‘புறத்தகம்’ என்றொன்றின்மையானும், ‘அகப்புறம்’ என்றொன்றமைப்பது
தொல்காப்பியர் யாண்டும் கருதாத புதிய திணையாமாதலானும், அதுவும் அமைவதன்று.

இச்சூத்திரத்தில், 'புறத்திணை' என்பதை மேற் சூத்திரத்திற் கூறிய அளவளவும் "அகணைந்திணைப்புறம்" என மாற்றிப் பொருள்கோடல் வேண்டும். அல்லாக்கால், 'அகமல்லாப்புறத்திணைக்குரியதனை மயக்கத்திற்கிடமாக ஆசிரியர் இவ்வகத்திணையியலில் மறந்து கூறினாரென அவருக்கு மற்ருன்று விரித்த குற்றம் சுமத்துவதாக முடியும். ஆதலால் அஃது ஆசிரியர் கருத்தன்மை அறிக.

இனி, இங்குத் தொல்காப்பியர் புறத்திணையையே சுட்டுவதாகக் கொள்ளின், அளவளவாவிடத்து அகத்திணைபுள்ளும் பெயர் சுட்டல் அமையுமென ஐயமகற்றக் கருதிய ஆசிரியர், அது கூறுமிச்சூத்திரத்தில், தலைமக்கள் சுட்டிப் பெயர் கொளப்பெறுதல் புறத்திணைக்கண் கடியப்படாதென்பதையும் "ஒன்றென முடித்தல் தன்னின முடித்தல்" என்னு முத்திகளால் ஈண்டு உடன் கூறினார் என அமைத்தல் வேண்டும்.

ஆகவே, அன்பிணைந்திணை மருங்கினும் தலைமக்கள் தம்முள் அளவளவுதல் கூறுமிடத்து ஒருவரை ஒருவர் பெயர் சுட்டல் கடியப்படும் என்பதும், அவ்வாறு அளவுதற்பகுதியின் புறத்து ஐந்தகத்திணைத் துறைகளிலும், நடுவணைந்திணையின் புறம்பேகைக்கிளை பெருந்திணை என்னும் அகப்பகுதிகளிலும், புறத்திணையில் நன் மக்களின் காதல் கண்ணிய பாடாண் பகுதிக்கண்ணும், அவ்வாறு பெயர் சுட்டுதல் கடிதலில்லையென்பதும், அவையே அவர்காலப் புலனெறி வழக்காமென்பதும், அம் இவ்விரு சூத்திரங்களாலும் அம்மரபுகளைத் தொல்காப்பியர் விளங்க வைத்தார் என்பதும் தேற்றம்.

Rajendra Chola III *

A. D. 1246 to A. D. 1278.

By

V. VRIDHAGIRISAN

(*Annamalai University.*)

Rājendra Chola III was perhaps the last monarch of the great Vijayālaya line and with him the mighty Chola Empire not only lost finally its importance and glory but also shrank into total insignificance as a political power. Even though there are inscriptions to show the continued existence of the Cholas as a minor power almost down to the end of the 15th century, yet the later members were few and far between and they did not enjoy even a tithe of the power as of old. The forces of disintegration which began soon after the death of Kulōttunga III, continued not only with unabated vigour during the reign of Rājarāja III but triumphed at last in the time of Rājendra III whose accession took place at a critical point that marked the emergence of powerful anti-royalist feudatories on the one hand and the rise to aggressive prominence of the Pāṇḍyan and the Hoysala powers on the other. Kāḍava Kōpperuṇṅingā, the rebel chief, who imprisoned Rājarāja III at Sendamangalam, established his independence in A. D. 1243 according to his Tripurāntakam and Arulāla Perumāḷ Inscriptions.¹ Māravarman Sundara Pāṇḍya II (acc. A.D. 1238) and the Hoysala Somēsvara were actually in occupation of the Chola territories near Trichinopoly.

Tribhuvanachakravartin Parakēsarivarman Rājendra III succeeded Rājarāja III in A.D. 1246. Dr. Kielhorn fixed his accession between 21st March and 20th April A. D. 1246, on the authority of the epigraphs 407, 415 and 418 of 1911. The Srirangam *prasasti* of Rājendra dated in his 7th regnal year works out A. D. 1246 for his accession. But we have records of Rājarāja to show that he had a long reign of 38 years i.e. till A. D. 1254.² The fact that Rājarāja's last years and Rājendra's early years of rule overlap each other has led some scholars to suggest that

* The subject matter of this paper which is slightly modified was presented as part of a chapter of the thesis submitted by the writer for his M.Litt. Degree, to the Annamalai University in January 1937, entitled "The Political and Social Condition of South India on the eve of the Muhammadan Invasions."

1. 197, 198 and 202 of 1905. A.R.E. 1906, pp. 45-6.

2. 266 of App. C. 1908 is dated in his 32nd year. 132 of 1913 is dated in the 30th year and 188 of App. C. 1920-21 is dated in his 38th year.

there were two rival claimants to the Chola throne at one time.³ The claim made both by Hoysala Somēśvara and Chōḍa Tikka as 'the establisher of the Chola', has been pressed into service in support of the argument that both interfered in Chola affairs, respectively taking sides with the opposing candidates to the throne.⁴ Some of the sanskrit *praśastis* of Rājendra, coming from Lepaka and Srirangam have been interpreted so as to postulate that there was a civil war, as a result of which Rājendra murdered Rājarāja and got the throne through bloodshed and feud.⁵ Some of the epithets which describe him as one who

3. It was the Srirangam epigraphs (64 and 65 of 1892) that led Mr. Venkayya to suggest that there were rivals to the Chola throne. A.R.E. 1900, Pt. II, para 30.

4. A.R.E. 1900, para 48. "The Chola king who was ruling at the time was Tribhuvanachakravarti Rājarāja" and para 49, "... it would establish that the Chola king who sought Tikka's help was Rājarāja III."

5. A.R.E. 1912, para 32. Also Dr. S. K. Aiyangar: "South India and her Muhammadan Invaders, pp. 37-8. The Srirangam epigraph has '... *Trivarshadārita makutaḍvaya Rājarāja Sarvēśvara Saṇḍāna dūrta Pāṇḍya Kērala vijyamāna chāmarayugalaha* ...' Mr. H. K. Sastri has rendered this passage to mean '... the cunning hero who killed Rājarāja after making him wear the double crowns for three years; the subduer of the Pāṇḍyas and the Kēralas ...' in support of his theory that there was a civil war and an usurpation. However, the passage does not warrant the translation and there is nothing to show of Rājendra's murder of Rājarāja. This passage will mean—if care is bestowed in its interpretation—either (1) a descendant of Rājarāja who was made to wear the double crowns for three years and who had the mischievous Pāṇḍya and Kērala rulers waving the parasols on either side or (2) who had the Pāṇḍya and Kērala rulers waving the parasols on either side and who were mischievous or rogues to the family of Rājarāja Sarvēśvara who was made to wear the two crowns for three years, if we read the passage beginning with *Trivarshadārita* and ending with *chāmarayugalaha* with a stop at *Saṇḍāna* or reading it up to *dūrta*. I do not find any reason why the word *Saṇḍāna* (union) should not be taken to mean the family or *kula* in spite of the fact that the word contains only the fourth letter *ḍha* instead of the second *ṭa*. There is evidence in epigraphs to show that *ḍha* was invariably used in words to denote a family or a lineage. 132 of 1894 (S.I.I. Vol. V, p. 147, lines 15, 16, etc.) has the word *sandāna* instead of *santāna* when it refers to a person belonging to a lineage as ஸந்தானத்துவந்த.

If this rendering is correct then it means that Rājendra succeeded Rājarāja who was made to wear the two crowns, not necessarily by Rājendra. The question is whether a king who records a gift in his name enumerating all the pompous titles would call himself a "rogue" as suggested by the word *dūrta*. One would rather expect it to happen the other way. The word *dūrta* would induce us to doubt whether the record is a 'regular' one of this king. There is no reference to the 'killing' of Rājarāja and the word *sandāna* would either refer to family or to some kind of friendship. The latter perhaps suggested the idea of a civil war as is done by Dr. S. K. Aiyangar. Besides mention is made of two crowns. Did Rājarāja wear two crowns at any time between A.D. 1216 and A.D. 1246? The Pāṇḍyan inscriptions which refer to two Chola defeats and the Hoysala epigraphs and the literature which refer to the re-installation of Rājarāja answer in the negative. Then how

raised the race of Manu, the powerful one in removing the shame that belonged to the Chola family (*chōla kula paribāva nirā karana vikramaha*) are also used in support of this alleged civil war and to show that Rājendra's murder of Rājarāja was due to the former's anxiety to win back and to re-establish the glory of the Cholas which suffered a serious set back when the latter was held for a while a captive by one of his own feudatories. Unfortunately, the scholars who gave a start to this assumption of an alleged murder and civil war, failed to explain the existence of Rājarāja's inscriptions bearing a later date than A. D. 1246.

Special mention must be made of three of Rājendra's inscriptions as they contain long introductory portions giving him titles and enumerating his accomplishments. They come from Srirangam (64 of 1892 dated in his 7th regnal year), Tirukkannapuram (515 of 1922) and Lēpaka in the Cuddapah District (420 of 1911). The last two are undated. The Tripurāntakam record (201 of 1905) quoting the cyclic year, Raudri (equivalent to his 15th regnal year according to Dr. Kielhorn) also deserves our attention. The Srirangam *prasasti*⁶ which is mostly similar to the other records, says, that he 'who was the sole warrior and swordsmen for all the world, who was a Rama to the Northern Lanka occupied by Vira Rākshasas, who was the elevator of the Chola greatness and whose founder was Manu, who was victorious in war, who was powerful in removing the shame of the Cholas, who belonged to the family of Rājarāja who was made to wear the two crowns for

was it possible for Rājarāja to wear two crowns or strictly speaking how and when did Rājendra succeed in making Rājarāja wear the crowns? And why should he call himself a 'rogue' for this act of bravery? Besides the crown which Rājarāja inherited from Kulōttunga, the other will refer either to the Pāṇḍya or the Hoysala not to speak of the Kērala. But that it cannot mean the Pāṇḍyan crown is clear since the Pāṇḍyas under both Māravarman Sundara I and II did not seem to have suffered any defeat. There is besides nothing to support Rājendra's supposed victory over the Kēralas. Assuming his victory to be a fact and consequently his enabling of Rājarāja to wear the crowns; it is clear that there was nothing in the nature a civil war or political murder. As Rājendra is spoken of highly at the end of the epigraph, it would not call him a 'rogue'. So *dūrta* should be taken along with the succeeding line so as to form a compound (*Bahuvrīhi*). The passage then would suggest that Rājendra subdued the Kēralas and the Pāṇḍyas who must have been inimical to Rājarāja. But we know for certain that both of them did not suffer any defeat either at the hands of Rājarāja or Rājendra, but it was Kulōttunga who claimed victory over them. Under these circumstances it is not possible to give due consideration to this curious record as it contains mere empty boasts.

6. The translation differs from that of the Government Epigraphist. A.R.E. 1912, Pt. II, para 32. S.I.I. Vol. IV,

three years, who had the mischievous Pāṇḍya and Kērala rulers to wave on either side the two parasols (fly whisks), who had resembled a lotus to the Pāṇḍyamaṇḍala, who was a hostile rod to the Karnāta, who had no enemies as he had drowned all their prowess in the ocean, who had his feet adorned by the anklet of heroes placed by Vira Somēsvara, who was the chief among kings, the illustrious king of kings, the establisher of all sects (samaya) the wrestler with the elephant and the lion, the unequalled protector of the army, the master in the art of the king's music, and who was merciful towards the other kings; made a gift of land that lay fallow owing to a breach of a river.' The other two records contain in addition that Rājendra took the crowned head of a Pāṇḍya and that he assumed the title Mahārājādhirāja Tribhuvana chakravarti Rājendra Cholaḍēva.

All of them refer to the fact that Somēsvara was hostile to him and that he was made to place the anklet of heroes at the feet of Rājendra and this could only mean that he was subdued by the Chola King. These high sounding titles are rather perplexing and are not easy to comprehend, especially considering the period of rapid decline of the Cholas. Somēsvara was in occupation of Kaṇṇanūr Koppam between A. D. 1233 and A. D. 1256.⁷ He is called *Pāṇḍyakula Samrakshaṇa daksha (datta) dakshinabhujaha* and all his records refer to him as *Pāṇḍyakula Samrakshanaha* and *Chōlaraḥyapraṭhiṣṭhāpanāchāryaha*. In A. D. 1240 he was marching against Gandagopala of Kāṇchi.⁸ That in A. D. 1252, Mannargudi in the Chōlamanḍalam was also, included in his dominions is evident as 97 of 1897 refers to a gift made to an image set up by his *Mahāpradhāni* Kampaya Daṇḍanāyaka. He lived probably till the year A. D. 1256.⁹ These are some of the records for a clear understanding of the Chola power, under Rājendra. Besides, 49 of 1893 of Rājendra dated in his 4th year, refers to an enquiry held into the temple affairs, in which some of the servants of Somēsvara acted as members of the usual Committee of Inquiry. When Rājendra ascended the throne there was Somēsvara ruling in the Tamil kingdom.¹⁰ Though the title 'the establisher of the Chola' might refer to Somēsvara's past achievements in the company of his father, yet he may be held as having

7. Epi. Car. Vol. VII, Sh. 57 refers to Somēsvara at Kaṇṇanur. Inscriptions of Somēsvara dated between his 6th and 21st years are conspicuously absent in the South. 205 of 1910 dated in his 15th year refers to Somēsvara's stay at Tagadainadu (Coimbatore Dist.). That his authority was felt is supported by 387 of 1906 which refers to a settling of a dispute in A.D. 1249-50 between the Vaishnavas and the Saivas by Appanna Daṇḍanāyaka in Pudukkottah.

8. E. Car. Vol. VI, Kadur 100.

9. 215 of 1914 from Pudukkottah is dated in his 32nd year. Also 102 of 1892.

10. E.C. Vol. III, Kr. 76.

justified his assumption of it by protecting the Chola kingdom from annihilation. Moreover Rājendra calls Somēśvara by the endearing name of *māmā* in his records.¹¹

However, Rājendra's inscriptions bearing the 7th and 8th regnal years, describe him as *Karnāta rājya prathikūla kālādandaha* and *Vira Somēśvara Karāmukta pāda virābharaṇaha*, i.e., the hostile rod of death to the Karnāta kingdom and the wearer of the anklet laid at his feet by Somēśvara's own hands. About this year (A. D. 1253) Māravarman Sundara Pāṇḍya II died; and then there was ruling the most illustrious of the Pāṇḍya Kings; Jātavarman Sundara I (acc. 1251) one of whose records (166 of 1894) says that he "having captured and defeated the Karnāta King ruled the Kāvēri country as if it were the Kanni land (Pandyan land).

The foregoing pieces of evidence show that the Hoysala power was endured by Rājendra in his early years and that he could not have subdued that power afterwards. Then the question naturally arises how and when the Chola claim to have subdued Somēśvara could arise. Fortunately there are contemporary inscriptions of the Telugu Chōḍas which come to our help. The Telugu Chōḍas were the loyal feudatories of the Cholas from the time of Kuōttungā III.¹² We have seen already that Chōḍa Tikka¹³ also, like Somēśvara claimed the title of '*Chōlas-thapanāchārya*' and he was hostile to the Hoysalas. Somēśvara appears to have been on inimical terms with the Cholas in or about A. D. 1237 when he marched upon the Cholas.¹⁴ His expedition against Gandagopala in A. D. 1241 has already been mentioned. The previous epigraph gives the additional information that Rājendra's activities must have begun some years prior to the actual date of his accession i.e. during the reign of Rājārāja who is said to have sought the help of Tikka.¹⁵ Hence it may be suggested that the Hoysalas who had made 'diplomatic' interventions in the Chola affairs and had established themselves

11. 65 of 1892 from Srirangam dated in the 8th year of Rājendra. It was Vira Narasimha II who intervened in the Chola affairs and re-established Rājārāja on the throne. In commemoration of this he assumed the title *Chōla rājyaprathishtāpanāchārya* which was continued to be assumed by his son Somēśvara and grandson Rāmanātha.

12. See Cōlas, Vol. II, Pt. I, pp. 200-4.

13. 357 of 1919 and 446 of 1919. The *Nirvachanōttara Rāmāyanamu* of Tikkana Sōmayāji refers to the relations of the Kākātīya Gaṇapati with the Telugu Chodas and to the latter's authority over the Chingleput and other Northern territories of the Chola kingdom.

14. E.C. Vol. V, Arskere 123. Also Intro. p. xxv. Somēśvara is said to have uprooted Rājendra Chola in battle A.D. 1237.

15. A.R.E. 1900. paras 48 and 49.

near Kaṇṇanūr, became hostile to the Cholas in the last years of Rāja-rāja. The reasons for this hostility are not known. Perhaps Somēsvara took the opportunity of a weak king's reign to extend his dominions. Rājendra, the lawful successor of Rājarāja, had to face the Hoysala aggression; and it was possibly also about this time that the Telugu chief, Chōḍa Tikka, joined the Cholas as against the Hoysalas. Since Somēsvara's epigraphs between A. D. 1238 and A. D. 1253 are not found in the Tamil country, it may be suggested that Somēsvara having been worsted retired to Mysore. Rājendra now perhaps played a prominent part in re-establishing the Chola prestige and claimed a victory as a consequence of which he would have enabled Rājarāja to wear the two crowns.

Rājendra claims to have also conquered the Northern regions as he is called a "very Rama to Uttāralankā which was noted for its Virarākshasās".¹⁶ Prof. K. A. N. Sastri says that 'this is clearly a reference to the campaign against the Śambuvarāyās some of whom called themselves Vira Rākshāsa and who held sway in the region of North Arcot.'¹⁷ The *Nirvachanōttara Rāmāyanamu* mentions that Tikka fought Kaṇṇāta, Somēsvara and Śambuvarāyā and other enemies and compelled all of them to acknowledge his supremacy. 'This would help us further in fixing satisfactorily the achievements of Rājendra in the years long before his installation as the Chola monarch.'¹⁸ Since it is known that Chōḍa Tikka fought against a Śambuvarāya, 'it is quite possible that in the wars he co-operated with Rājendra in the restoration of the Chola power'.

Rājendra in addition claims to have conquered the Pāṇdyas as well, in his *prasastis*. The Lepaka and the Tirukkannapuram epigraphs refer to his cutting-off the head of the Pāṇḍya while the Tripurāṇtakam inscription calls him *Iruvar Pāṇḍyar mudittalai Koṇḍaruliya* (one who was pleased to take the crowned heads of two Pandyas).¹⁹ But there is

16. *Virarākshasa vikyātimat uttāra Laṅkārama*. Dr. S. K. Aiyangar has identified Uttara Lanka with Māvilangai. H. K. Sastri's identification of this with the Laṅkāś of the Gōḍāvari delta (A.R.E. 1912, Para 32, also 1913 Para 43) is untenable as Rājendra could not have made an advance far into the North as there was Kākatīya Gaṇapati ruling till A.D. 1261. The present record is dated in A.D. 1253. Vira Rākshasas are identified with the Śambuvarayas.

17. *Cōlas*, Vol. II, Pt. I, p. 202. Also foot-note 82.

18. A.R.E. 1900. Paras 48 and 49. Also 53 of 1893. 34 of 1893 of Chōḍa Tikka is dated in Saka 1156 and comes from Arulāla Perumal temple at Kāṇchi.

19. A.R.E. 1912. Para 32. H. K. Sastri takes this statement in support of the two crowns (*Makutadvaya*) mentioned in the Srirangam inscription. This is untenable as they would refer to three instead of two: Two Pāṇḍyan crowns besides his own.

nothing in support of Rājendra's claim, in the contemporary Pāṇḍyan epigraphs. The Pāṇḍyan conquest of Rājarāja and his re-establishment in power by the intervention of the Hoysalas are well-known facts.²⁰ Māravarman Sundara II's accession took place in A. D. 1238 and his latest regnal year so far available is his 15th year i.e. A. D. 1253. The Pāṇḍyan supremacy which began to assume shape under his immediate predecessor continued also under him. The Hoysalas were more friendly towards him as they claim to have given a helping hand in the protection of the Pāṇḍyan kingdom, while the Pāṇḍyan records show the exact position of the Pāṇḍya with Sōmesvara when they speak of the latter as *māmā* (uncle or father-in-law). Moreover a record from Tinnevely²¹ dated in the 11th year of Māravarman Sundara II refers to a gift of a village which was named *Pōsala Sōmesvara Chaturvēḍimangalam* after Somēsvara. There are inscriptions of this Pāṇḍya to be found in the Chola territories. Since he had ruled till A. D. 1253 it is quite impossible for Rājendra to have defeated him even in his last days as we find in A. D. 1251 the accession of Jatavarman Sundara I, who by his extensive conquests assumed the well merited title of *Ellāṇḍalayānān*. The Srirangam epigraph of Jatavarman Sundara says that he levied tribute from the Chola. Then how was it possible for Rājendra to own two Pāṇḍyan defeats? and who was the co-ruler with Māravarman Sundara II, whom he could defeat?²² Hence Rājendra's taking away the crowned heads of two Pāṇḍyas looks highly improbable and is nothing but an empty boast. If Rājendra did succeed in his exploits, how could Māravarman Sundara II rule? Of him Prof. K. A. N. Sastri says "there is no reason to believe that the extent of the kingdom (Pāṇḍyan) suffered any diminution and the political relations among the Pāṇḍyas the Cholas and the Hoysalas seem not to have altered much since the time of Māravarman Sundara I."²³

Hence a clear and close examination of Rājendra's inscriptions shows that there is absolutely nothing in support either of a civil war in the Chola kingdom or the alleged murder of Rājarāja. Moreover the statement that Rājendra was an abler ruler than Rājarāja as he is given high *birudas* would not stand the test of truth if attention is bestowed

20. Māravarman Sundara Pāṇḍya I is described in his records as *Sonāḍukondaruliya* and *Sonāḍuvalangiyaruliya*.

21. 156 of 1894 dated in the 8th year and 988th day, line 12.

22. *The Cōlas*, Vol. II, Pt. I, p. 198. 'The identity of the other Pāṇḍya perhaps, co-ruler with Māravarman Sundara II remains obscure.'

23. *The Pāṇḍyan Kingdom*, p. 157. Subsequently Prof. Sastri has changed this view in his *Cōlas*, Vol. II, Pt. II, pp. 197, 198 and 201 in order to support Rājendra's victory over the Pāṇḍyas. For the former there is some evidence in the numerous epigraphs.

upon the contemporary political history of the times. We have seen how he could not at all have conquered either the Pāṇdyas or the Hoysalas after his accession. But it may be said to his credit that he could have tried his best to maintain undiminished the waning Chola power that had been rudely shaken and to re-establish it, even though his attempts ended in vain. The futility of his high ambitions is best read in the Pāṇḍyan and the Hoysala records.

Like his predecessors Rājendra had no distinguishing titles to mark him out really as a powerful ruler in spite of the glorious birudas that enrich his name. His inscriptions are found scattered all over the Tanjore, South Arcot and Trichinopoly Districts. He had no direct control over the Northern portions of the Chola territories as they were held by the Kāḍavarāyas and the Kākatiyes. In between the two the loyal Telugu Chōḍas held sway over a small strip of land. This would perhaps explain the presence of a few of Rājendra's inscriptions at Nellore and these were probably issued in his name by the Telugu Chōḍas and particularly by Manumasiddhi. The Empire was fast shrinking and Rājendra was left in his last days with a small territory which was nothing but a fragment of a great empire. Jayaṅḍa-Sōlapuram referred to as Mummudisōlapuram in the Pāṇḍyan records of Māra-varman Sundara I and which had the fame of being one of the Chola capitals ceased to possess its magnificence and Paḷayāru a small village now in ruins in the Tanjore District became the seat of the Government.²⁴ The records²⁵ describe him a Tribhuvana chakravarti and a Parakēsari and also one who raised the lineage of Manu, the ancestor of the Cholas (Manukula meduṭṭa perumāl). The absence of anything significant of his rule and the large gaps in the events of his reign speak easily of the declining power. In an inscription dated A. D. 1263²⁶ there is a reference to one Sōlakulamādevi who was in all probability Rājendra's queen. A certain Chēḍiyarāyar (188 of 1908) who built a temple for the goddess at Kōvilur, Paiyulān Periyān Aḷagiya Perumal alias Sōlagangan who was an executive officer²⁷ Rājagambīra Pallavarāyan (209 of 1908) and Paiyulan Pallavarāyan alias Sōliavarayan figure as his feudatories. The last named chief who was an

24. 463 of 1908 from Konērīrājapuram (Tanjore Dt) refers to an order issued by the King from his palace at Paḷayāru situated on the banks of the Virasōlan. This was formerly a residence of Rājendra I as is seen from 463, 473 of 1908. A.R.E. 1910, Para 20.

25. 235 of 1928 and 185 of 1908. Also 46 of 1911 which refers to *Manukula meduṭṭa perumāl chaturvēdimangalam*.

26. 427 of 1911 from Tiruvannāmalai.

27. 202 and 205 of 1908. 515 of 1922 refers to one Sattivana Nāyaka alias Kāḍavarāya of Paḷayanur.

official appears in a record of Rājarāja and 211 of 1908 refers to a gift made to Vānarāyamaṭha built and named after him. Virasolappi-ramarāyan was his *Tirumandira olai* (Royal Secretary).

Rājēndra continued his patronage to the temple at Chidambaram and he is called a worshipper of Lord Kanakasabāpati at Vyāgrapura (Chidambaram).²⁸ An undated record from Tirukkannapuram (515 of 1922) refers to his son Śēmappillai and with him the Chola independence and integrity vanished as we find him a feudatory paying tribute to Jatavarman Vira Pāṇḍya²⁹ the able co-adjutor of Jatavarman Sundara I. Śēmappillai is the last name we hear of this illustrious line and nothing more is known about him. Perhaps the Cholas ceased to be even Mahāmaṇḍalesvarās or provincial governors under the Pāṇḍyas.

My thanks are due to Rao Saheb Professor C. S. Srinivasacharyar for his keen interest in this work and to the authorities of the Annāmalai University for the award of a studentship to me.

28. A.R.E. 1923, Para 48.

29. The Pudukkottah Ins. Also A.R.E. 1923, Para 45.

Economic Survey of the Weavers at Sularpeta

By

N. S. K. and P. V.

INTRODUCTION.

Sularpeta in the Nellore District is a famous weaving centre and a peculiar fabric known as the Madras Handkerchiefs is exported to foreign countries from that place. The weavers of Sularpeta who are skilled artisans and who depend almost completely on weaving are in a miserable condition because their wages are meagre and consequently their standard of living is low. This state of indigence prompted us to survey the condition of the weavers. We have made a thorough study of some of the families of weavers and have collected family budgets. We have studied the nature of their troubles and have assessed the causes of their sufferings and their needs.

This work is only a part of the whole problem, *viz.*, the study of the condition of the weavers all over the Presidency. In almost all districts weaving and handloom industry exist. A comprehensive economic survey can be undertaken to collect statistics to study the position of the weavers. A party of a dozen or twenty members may be asked to work in every district to study the details and collect the statistics. A district economic surveyor can direct and supervise their work. The batches of workers can tour in the villages in their respective districts and collect the necessary information. In a village containing hundred weaving families it will take three or four days to collect the information. In two months every district can be toured. The help of the revenue officials, especially that of the village karnam and headman, will be of much use. The educated unemployed may find work in the collection of statistics. The investigation must be financed by the provincial government. When the investigation is over an organized programme of systematic relief should be commenced.

Our investigation of weavers in Sularpeta extended over only forty-six families. There are many others occupied in several other vocations of an allied nature. But we have confined our attention to weavers only. Weavers are those skilled persons who are able to manufacture the cloth, which is marketed, from the yarn supplied. Weaving is done only with the help of the handloom. The weavers are concerned only with the weaving proper and giving the fabric the finishing touch. The

preliminary process of refining and making the yarn fit for weaving is done by some other workers of the place.

The investigation of the weavers was spread over a period of fifteen days. The collection of details regarding the income of the weavers, their earning capacity, expenditure, mode of life and economic status, is the outcome of a series of answers made by the weavers themselves to questions put to them. All the forty-six families are natives of the town. Most of them own houses. Some are immigrants from neighbouring places and they have settled in this village to eke out their livelihood. They live in rented houses.

We have examined in detail the relation between the middle-men and the weavers. We have suggested that the co-operative society should be developed to replace the middlemen, who are exploiting the weavers. While studying the working of the co-operative society for the weavers in the village we were handicapped to a certain extent by the lack of official records and reports.

We thank Dr. B. V. Narayanaswamy Naidu, Professor of Economics, who has directed and guided us throughout this investigation.

I.—IMPORTANCE OF HANDLOOM WEAVING

The East is the historic home of the cotton industry. But as a result of Carthwright's self-acting loom the Lancashire cotton industry had so developed that the influx of mill made goods in India cheapened the price of cloth and made it popular with the poorer classes with the result that it prejudicially affected the indigenous weaving classes. Even the upper classes preferred Manchester mulls to costly handwoven cloths of finer counts. But fortunately for the cottage weaver the demand for many of the specialised types of cloth on a small scale renders it difficult for the power loom to produce them at a profit. Fine and costly cloths, expensive garments with rich borders for ladies are produced throughout the Presidency. Even now the fashion of dress of the Indian women has not appreciably changed. So there is reason for the survival of handloom weaving. The deep-rooted belief of the poorest classes in the durability of the handwoven fabric may also have contributed to the survival of handloom weaving. Hence in out of the way rural parts of the Presidency where mill goods are not popular, cloths produced from handlooms find a ready market. Moreover, men and women of the upper and middle classes use costlier handwoven cloths of fine quality. The handloom weaver is also capable of catering for individual tastes. In addition to the limited inland trade, this

Presidency has luckily developed an export trade in coloured goods known as the Madras handkerchiefs and lungis.

The importance of the weaving industry lies in the fact that it gives occupation to a larger number of people than any other industry save agriculture. In 1910 the late Prof. Fox, Head of the Department of Technology at Manchester, said: "I hold the opinion that the handloom may remain for many years a commercial weaving machine, provided the industry is properly organized and that the loom is suited to the work to be done and is supplied with properly prepared material." The indigenous handloom weavers prefer mill made yarn to the hand product. For there are certain inherent limitations in the use of charka. To mention only two, the regularity of thread cannot be obtained from hand spinning and the weaver prefers mill yarn, particularly for the warp, to yarn from the charka. The average capacity of a spinner is limited and there is likely to be lack of supply if hand spun yarns are used. (This is not to decry the movement of Khadar. Khadar is at best a subsidiary occupation to the agriculturist. But where weaving is a primary occupation and where goods like the Madras handkerchiefs and lungis are exported on a large scale, mill made yarn should be used).

To encourage handloom weaving peripatetic demonstrations of improved processes and machinery have been recommended by the Indian Industrial Commission. The Government of Madras have adopted various measures to improve the processes of handloom weaving. Technical training in weaving was given in schools. Co-operative societies were started to help weavers. But these did not solve the problem of the weavers. "The crux of the problem," says Mr. Amalsad, "is (1) increased output with a view to lower the price of hand made fabrics and (2) for that purpose,, enabling the weaver to add to the number of looms in the family by guaranteeing continuity of work for him throughout the year, by saving him and his family the unremunerative labour of sizing by supplying him ready made warps and wefts also if possible, and by marketing the products of the looms for him."

II.—PATTE MARAPPU OR THE MADRAS HANDKERCHIEFS

A special kind of coloured handwoven fabric is the Madras handkerchief, which forms a very important section of handloom weaving industry and affords a means of support to a large section of the weavers of this Presidency. Madras handkerchief is a trade name given to a kind of striped cloth made from grey and coloured warp and weft yarns. When orders are placed with the weavers for the manufacture

of particular patterns, the patterns are printed on a strip of paper in all colours required and are given to the weavers.

The manufacture of these fabrics dates back to the East India Company. Many generations of experience in the production of this cloth has led to various details pertaining to treatment of yarn, dyeing and weaving with the result the handloom weaver of this cloth is a highly skilled craftsman. The chief centres of manufacture of this cloth are Arni, Kavaraipettai, Gummudipundi, Sattiyavedu, Palipeta, Madarapakam, Palamenapetta, Kancherapalam, Illam Naidupeta, Lingam Naidupalam, Talarettu, Marathwada, Nellore, Sulurpeta, Polur, Kalahasti, Anakapallur, Chittoor, etc. The cloth is exported to London, Colombo and the Federated Malay States.

Attempts have been made in Europe to produce the handkerchiefs on power looms. But the quality of the cloth compares very unfavourably with properly prepared handwoven fabrics of the old standard. Unfortunately there has been a gradual deterioration in the quality of handkerchiefs produced on handlooms. The yarns employed in the manufacture of these fabrics are generally imported from Europe though the mills of the Presidency meet the demand to a certain extent. The process of dyeing is carried on in the usual crude Indian methods by the dyers and is given to padugu making workers for preparing the warp threads. The refined yarn is given to the weavers for making the cloth. Handwoven handkerchiefs are better and costlier than the best power loom products. Though machine made products are better woven there is a partiality for handwoven fabric because of the peculiar feel of the latter. The gradual deterioration in the hand loom products should be checked. The Department of Industries are initiating improvements to accustom the weavers to the use of long warps and to give employment to additional members of the family.

III.—THE WEAVERS AT SULURPETA

Sulurpeta, a village in the district of Nellore, is situated at a distance of about fifty miles north of Madras. The village is on the Madras-Calcutta railway line. It is also a wayside village on the Madras-Bezwada Grand Northern Trunk Road. There is a village Union Board, a Deputy Tahsildar's Office and a Sub-Treasury in that village. A Local Fund Dispensary and a District Board High School are situated in the place. On the outskirts of the village flows the rivulet, Kalingi.

The village is one of the chief weaving centres of the Nellore district. Over 90 families live by weaving and about 15 families by working an allied process known as padugu work or warping. Out of the

forty-six families whose economic condition we studied forty-three own looms and the adult male members work on them. Three families owning looms have no workers in the families and labourers are employed to work on the looms. These owners of looms who hire labourers depend on the allowance they deduct from the wages of the labourers. The preliminary process of weaving, *viz.*, twisting the yarn, winding it on the spindles and collecting it to fit into the looms is undertaken by the women.

The number of looms owned by the forty-six families is ninety. Only seventy-four weavers work on their own looms numbering seventy-two. They produce 3029 jodies of cloth per year. The 18 hired workers produce 712 jodies on 18 looms. Generally 41 jodies are produced every year on each loom. The average time taken to weave each jodi is $8\frac{1}{2}$ to 9 days. A jodi is the unit of cloth woven on a loom. The size of each jodi is 40 cubits by 45" or 32 cubits by 36". The manufacture of the cloth is adjusted to the demand by the middlemen who supply the capital to the weavers. The yarn used is bought from the Coimbatore and Madura mills and is of 60 and 40 counts. Coloured yarn is either bought direct or dyed at the village by some specialist in dyeing.

While thirteen families have engaged hired labourers, three families entirely depend on them. On an average each hired labourer produces 39 jodies annually. These hired weavers come from neighbouring villages to eke out their livelihood at Sulurpeta. A certain percentage of the wages of these labourers goes to the owners for renting out their looms. Some of these hired workers live with the family of the weavers paying boarding charges. Generally these labourers do not attach themselves to any family in particular. Whenever they want work they approach the owners of looms. They are too poor to own looms. So they entirely depend on the weaver-owners for work.

IV.—THE MIDDLEMEN AND THE WEAVERS

In the marketing of any produce the middleman plays an important part. "In the economic organization of the modern world," says the Royal Commission on Agriculture, "he fulfils essential functions and neither in India nor elsewhere is it possible to dispense with him." But public opinion is always suspicious of middlemen. This tendency may be due to the idea prevalent in certain minds that intermediaries carry no risks of production. But the costs and risks incidental to production are great. In most cases, in India, the middleman, by wresting nearly all the surplus profits from the producers, has become a danger. He lends the weaver at high rates of interest and compels him to sell the goods to

him at very cheap rates. The other alternative to the middleman is the co-operative organization. An intermediary for the distribution of goods cannot be avoided in any case. The cheaper of the two is, therefore, to be preferred.

In Sulurpeta the weavers entirely depend on the middlemen. There are about six middlemen in that village. They supply the capital to the weavers. The agency companies of Madras, which export the Madras handkerchiefs to London, Colombo and the F.M.S., place their orders with these middlemen. The patterns required are printed on a piece of paper indicating the various colours required and are given to the weavers. The yarns used in the manufacture of the cloth are from the mills of Coimbatore and Madura. The middlemen usually buy the yarns from merchants at Madras who are sole agents of the mills of Coimbatore and Madura. Before the yarns reach the weavers they have to go through various processes of refinement. A special^o class of dyers, who live by dyeing, first undertake to dye the yarns. Then they are given to another set of workers who have specialised in padugu making or warping. Finally the warp threads and the weft yarn are given to weavers.

Each middleman has dealings with a certain number of weaving families. The weavers are paid in advance their wages by the middlemen because they cannot wait till the cloth is sold at the best price. They are too poor to own any capital and depend on the middlemen for their maintenance. They have no direct dealings with the agency firms. Every time they hand over the finished products to middlemen they secure fresh orders from them.

The result is the weavers are entirely dependent on the middlemen not only for their work but for their living. Though the agency companies finally sell the goods to foreign consumers the middlemen are solely responsible for the production and supply of the cloth. The middlemen do not follow any principle in the fixing of wages. The wages paid are unrelated to the standard of living. The weavers have absolutely no hand either in the sale of the cloth or in the bargaining of their wages. As they have to depend for their work and food on these middlemen they submit without grumbling to the dictates of the middlemen. The middlemen have always an eye on their own profits and according to the demands made by the agency companies adjust the wages they have to pay to weavers. Thus the wages are always slightly changing. Out of forty-six families examined there are seventy-four weavers who actually work and the average income for each weaver is nearly Rs. 130 for a year. But each weaver has in his house many non-workers and in the

forty-six families there are 250 members. So per capita income from weaving alone is Rs. 38.

So the weavers are heavily indebted. The causes for the sorrowful plight of the weavers are lack of facilities of easy finance, absence of organization and incapacity to undertake the business directly. While on the one hand the agency companies have monopolised the right of exporting the goods, on the other the middlemen throughout the Presidency mobilize the supply and place it with the firms. Thus they form a link between the actual manufacturers, *viz.*, the weavers, and the agency companies. A direct connection between the weavers and the exporters cannot be established. There must be an intermediary to carry on the business of mobilizing the supply of goods. The only alternative is whether any cheaper organization could take the place of the middlemen. To retain the middlemen is to aggravate the sufferings of the weavers. But they cannot be easily replaced. For the middlemen advance wages to them, provide work for them, lend them when necessary, rent their houses to them and above all provide them employment. But the weavers must be educated to overthrow the middlemen and turn to the cooperative societies for help.

V.—THE CONDITION OF THE WEAVERS AND THEIR INDEBTEDNESS

The main source of income of the weavers is the wages they obtain from weaving. Where hired labourers are employed the owners of looms get an allowance from the wages of the labourers. This allowance ranges from 8 annas to 12 annas per jodi of cloth woven. Generally when a weaver is old and is not fit for work, he hires a labourer. In some cases where a weaver owns an extra loom he rents out the loom. Other sources of income are the boarding charges paid by hired weavers who live with the family of the weavers, income from cattle and earnings by other members of the family through occupations other than weaving. Regarding the last item only in one family (No. 34), a member is a clerk in the Weavers' Cooperative Society. His annual income is Rs. 180.

The total income of the 46 families amounts to Rs. 10,576-10-0. Income by weaving by owner weavers is Rs. 9,647. Income from allowance derived from hired weavers is Rs. 417. Other sources of income amount to Rs. 512-10-0. The average annual income for a family is Rs. 229-12-0. But per capita income is Rs. 42-4-0.

To obtain these scanty wages, the weavers work during all the days in the year, holidays and festival days excepting. New moon and full moon days are off days. They work from 6 a.m. in the morning to 6 p.m.

in the evening with short intervals for meals, etc. When work is to be turned out quickly they even work during nights.

There are three distinct groups of expenditure in each family. First come the primary expenses for food and maintenance including the cost of rice, dhol, oil, condiments, spices, salt, fuel, kerosine, betel and nuts and other necessities of food. The second group comprises of the clothing needed for the family for the year. The third group includes various items of expenditure which are necessary for every family. To mention only a few, repairs or rent for the house or rent for the ground, repairs to looms—including renewal of spare parts, dhoby and barber charges, maintenance of cattle, ceremonies, festivals etc., pilgrimages, travels etc., medical charges, amusements, house and ground tax and other expenses incidental for the maintenance of the family.

The daily needs of the family are for food and maintenance. The weavers generally cook twice a day and take three meals daily. Some families earning low wages take two meals a day and if they can afford have a third meal once in two or three days. The undernourishment is due to meagre earnings. Most of these weavers live in thatched sheds. A portion of the shed is utilised for cooking and dining while the remaining portion is occupied by the loom. The loom occupies an area of 6 feet by 4 feet. The walls are of mud and the floor is stiffened earth. There are no proper arrangements for drainage and latrine. For the whole village the supply of drinking water is from three or four wells. The weavers in particular have one.

The total annual expenditure for the 46 Families is Rs. 12,990-1-0. The average expenditure for each family is Rs. 283. The chief item of expenditure, food and maintenance, amounts to Rs. 8,416-15-0 for the 46 families. They spend on clothing Rs. 1,412 while Rs. 3,161-12-0 are to meet other items of expenditure. On an average each family spends Rs. 183 on food, Rs. 31 on clothing and Rs. 69 on other incidental expenses every year. Out of the 46 families only five have a surplus over their expenditure. The total income of these families amounts to Rs. 1932, while their annual expenditure is Rs. 1,723-12-0. The remaining families have run into debts while a few of those who have a surplus have run into debts because of some unforeseen expenditure. The forty-one families have run into debts because their income was not sufficient to maintain them. In this case the amount of debt is bound to accumulate every year.

Two families earn two annas a day by selling milk. But this earning is only seasonal. Some families owning cattle utilise the milk for themselves. For maintaining the cattle the weavers have to spend some money on hay or grass daily. The weavers do not own lands.

As they have no subsidiary sources of income to augment their poor earnings from weaving, the weavers are entangled in perpetual debt. Of the 46 families examined by us 43 are indebted. The total amount of indebtedness is Rs. 11,390-0-0. While income per head of population per year is Rs. 42-4-0, debt per head amounts to Rs. 45-9-0. The average income of the weaver is not enough to sustain him and there is no hope of his clearing his debts.

There are three kinds of loans. Loans are mainly by mortgaging immovable property like houses. Loans on pronotes or by keeping a running account with the middlemen are common. While interest is paid on mortgage loans and loans on promissory notes, hand loans do not bear interest. The middlemen always help the weavers with the hand loans and recoup them in instalments from the wages they advance to the weavers. Mortgage loans and loans on pronotes are supplied either by the Weavers' Cooperative Society or by the middlemen. The interest charged by the former is 9% while the usual rate of interest charged by the middlemen is 12%. Nineteen families have taken loans on immovable property to the extent of Rs. 4,070. Interest has accumulated to Rs. 1,395. A sum of Rs. 2,655 was borrowed on pronotes by 19 families. Interest on this amount has accrued to Rs. 935. Hand loans to the extent of Rs. 2,335 were given by middlemen who maintain a running account.

Though apparently these weavers are saved from the rapacity of the moneylenders, the nature of their indebtedness, when considered in relation to their income, is appalling. Considering the rates of interest prevalent in other places, the rates of interest charged by the middlemen cannot be said to be very high. But even this rate is exorbitant. Their indebtedness is a mill stone round their necks. It has made them continued victims of the middlemen. In addition to low incomes, others causes of indebtedness are expenses on marriages and funerals, house construction and the payment of interest on old debts as well as on debts newly contracted. We have examined some families and calculated the amount spent by them for various purposes. One member of a family has spent Rs. 1,000 on litigation regarding a partition question. Moreover he is extravagant. There is a vast divergence between his income of Rs. 84 only and his expenditure, which amounts to Rs. 285.

To relieve the weavers from the shackles of debt their income must be first increased. This can be achieved by paying them higher wages. This presupposes a thorough change in the system of production. The middlemen should be replaced by a cooperative organization of the weavers. This institution should have direct connection with the agency firms. The profits which are going into the pockets of the mid-

dlemen will then go to the weavers. The society should also promote thrift and prudence and regulate the spending of the weavers.

Illiteracy forms a dominant cause for the backwardness of the weavers. In fact lack of education prevents the spread of the cooperative spirit among them. The weavers are not able to understand the bylaws of the society. Only a very few weavers know to read and write. One person is employed in the Weavers' Cooperative Society. Another is the secretary of the Society and he can read and write. Generally the boys are not sent to school. They are detained at home to help the elders in their work. Only in two or three families the boys are sent to the primary schools, where no fee is charged. In one family a boy is sent to Madras for study. The women are illiterate. Opening of night schools will go a long way in educating the weavers. If weaving is taught in the high school, the weavers may have an incentive to send their boys to the school for the additional attraction. If illiteracy is liquidated there is hope for progress.

VI.—THE IMPORTANCE OF COOPERATION.

The importance of the cooperative movement as an agency for the development of cottage industries has been long recognized. The Royal Commission on Agriculture says "the difficulty of providing sufficient capital at reasonable rates of interest for carrying on village industries can be met by the organization of cooperative societies for the purpose.....Mention may be made of the weavers' societies which now exist in several provinces. These supply their members not only with the credit required but, where they are well developed, also purchase for them the requisite raw material and, in some cases, arrange for the sale of their finished products. We believe that development on these lines is essential, if the artisans are to reap a reasonable profit from their labour and if rural industries are to be placed in a position to survive the competition to which they are increasingly exposed." The MacLagan committee believes that the moneylenders should be replaced by the cooperative societies to enable weavers to obtain loans at cheap rates because "the weavers are a numerous and poor class whose earnings have in recent years been seriously diminished by the competition of the mills and also because any method by which the cottage industry of the country can be preserved would deserve a prolonged trial."

In the Madras Presidency Weavers' Cooperative Societies have not made much headway although the movement has been fairly successful in other directions. The unsatisfactory results of these societies are due not only to the weavers but to the societies. Often the societies begin with a big nominal capital while the amount actually collected

is too poor to cover the cost of materials and yarns necessary to keep the weavers at work. As their borrowing capacity from the central banking unions is limited, they borrow at a high rate of interest from private capitalists. Lack of interest in finding a ready market for the cloth of the weaver members of the societies has often resulted in their desertion from the societies.

Lapses on the side of the weavers are many. They take more yarn than they are in a position to pay for on the security of the paid up portion of the share capital and finally they default. When the market is a little brisk and when they think they could get a higher price by bargaining they forget all their obligation to the society, and without producing to the society the goods, sell them on their own responsibility. Sometimes they grudge the small payments charged by the society for storing and disposing of the goods. They are in the habit of taking work surreptitiously from outsiders if they promise to pay them a higher wage. Frequently they deceive the society by substituting cheap and coarse yarn for the cloth they intend to hand over to the society for sale. They fail to understand that such practices would lead to their ruin. Well-to-do weaver members take undue advantage of their status and buy the major portion of the raw materials possessed by the society for their own use while the less fortunate weavers are left to shift for themselves.

Another reason for the slow progress of cooperation is the dependence of the weavers on the middlemen who have been supplying them with funds and providing them with work. This relation between the master weaver and the weavers has taken deep root. The former fears that his trade will go if every weaver obtains through his society a supply of cheap yarns and effects through the same medium the sale of his finished products. Anyhow it is not easy to replace the middleman by the societies. The poor and improvident weaver finds in him a ready asylum in times of want. The middleman has grown fat on his labours. Therefore, he looks with distrust and suspicion upon any movement which aims at liberating the weaver from his hold and is keen on frustrating such attempts.

In Sulurpeta there is a Weavers' Cooperative Sale and Purchase Society called the "Sri Venkataramamurthy Weavers' Cooperative Society," which was started in 1927. As the official annual reports were not available no detailed survey of the working of the society could be attempted. Information was collected after enquiring some members of the society. The byelaws of the society are well drafted and will give one an impression that the society is working smoothly and profitably. But of the several pious objects of the byelaws of the society only

one seems to have been fulfilled, *viz.*, the grant of loans to members. It is evident that the utmost importance is laid on the credit facilities to members rather than the realisation of other aims, like the buying of yarn, appliances, looms etc., retailing them to members, collecting the manufactured fabrics and providing all the marketing facilities for the sale of the products. The board of directors is lethargic and unwilling to carry out the provisions contained in the byelaws by putting them into practice. Never have the supervisors insisted that the board of directors should make at least an attempt in that way. A certain amount of compulsion by the Co-operative Department of the Government might have worked towards the alleviation of the economic condition of the weavers.

The membership of the society is open both to the weavers and non-weavers of the village. This provision restricts those weavers in the neighbouring villages within a radius of five miles from joining the society. The weavers in the hamlets around Sulurpeta suffer from the lack of any organization. If the membership of the society at Sulurpeta is extended to them, not only will the society be strengthened but those weavers also will benefit.

At present the membership comprises of more non-weavers than weavers. Out of a total of 102 members, only 43 are weavers. Placed as it is the society cannot expect to achieve any progress in the way of the improvement of handloom industry and of the economic condition of the weavers. Only a few weavers at Sulurpeta have joined the society with the main object of obtaining loans. If the weavers join the society only to borrow, their indebtedness will be increased and their progress will be impeded. The society should be only for the welfare of the weavers and membership should be exclusively for the weavers. In Sulurpeta there is another cooperative union for persons other than the weavers and it is surprising that the weavers' society should have a provision in the byelaws for including non-weavers also. Though the byelaw lays down that the non-weavers should not exceed weaver members, in actual practice this rule is not observed. If lack of strength of weaver members and a consequent dissolution of the society is feared, the jurisdiction of the society can be extended to other neighbouring villages also. In any case it is better to restrict membership only to weavers. To attract weaver members several facilities may be offered. For example, the share amount may be lowered; the activities of the society may be multiplied. A reorientation of the activities of the society can be brought about by separating different kinds of work of the society. The issue of loans may be in the charge of the credit department of the society.

Another aspect of work of the society is the securing of wholesale orders from the agency companies and buying yarn for distribution among weavers. The profits which go into the pockets of the middlemen may either go to the weavers or may be pooled in a common fund to be made available for their common good. Looms may be bought at cheap rates and stocked by the society. Where weavers want to instal more looms to produce more cloth and consequently augment their income, the society can sell them looms at cheap rates on instalment basis or on hire purchase system. If owners of looms are not weavers, looms can be hired. In that case more labourers also will be employed.

The society can buy the finished products from the members and market them jointly for a higher price. The profits that will go to the middlemen will filter down to the members and will increase their income and raise their standard of living. The marketing of produce can be conducted by a sale department of the society,

A cooperative provisions store can be opened as a branch of the society for providing provisions cheaply. Articles of food, clothing and other necessities can be bought wholesale at Madras and stored by the society. These can be sold at credit to the weavers fixing the maximum limit of credit for each member to the number of shares he holds or limiting credit to the earnings of each weaver. This avoids extravagance and improvident borrowing while the necessities of life are provided at cheaper rates than in the local bazaars. Controlling and limiting credit ensures convenience both to the member and the society. This will go a long way in improving the degenerate position of the weavers.

The sources of finance to the society are the capital raised by shares, fixed deposits of sums of Rs. 5 and its multiples on which a stipulated interest is paid periodically and monthly recurring deposits of a rupee or a multiple of that for periods of 12, 24, 45, 84 and 132 months. At present the share capital of the society amounts to Rs. 2,300. Fixed deposits which have been received from one or two persons amount to Rs. 600. But as for recurring deposits no member has till now saved anything this way. The cause may be attributed to their ignorance and poverty. If the society is modelled on a multi-purpose basis, it will establish a connection with every weaver and this will induce the weavers to take part in every activity of the society. The byelaws provide for various kinds of loans—ready money loans on the pledge of future manufactured products, joint loans and joint purchase and sale of commodities for the aid of weavers. The Government must, in the first place, contribute a portion of the funds to the society. Gradually the weavers can supply some proportion of

the required capital by their small individual contributions, shares and deposits.

As the weavers are, at present, ignorant of the various provisions of the byelaws and the ways of working of such a scheme, details of the byelaws must be translated into vernacular and published. The benefits of the cooperative society must be explained to the weavers.

Much opposition to the proper working of the society will come from the middlemen of Sulturpeta who are holding the weavers with their firm grip. If the society succeeds in taking into its fold the purchase and sale of the products of the weavers, the middlemen will not only lose their trade but also their living. But as the middlemen are only a few persons they can be employed by the society as their agents in negotiating the purchase of yarn for the society and the sale of finished products. Not only will they have an occupation but they will be a good asset to the society. If it is not possible for the society to employ them the middlemen must engage themselves in some business.

The work of the society should not be left to the board of directors entirely. In the present directorate of the society four are non-weavers and one is a weaver. A middleman is the president. He has his personal business to take care of and conducts a good part of the trade in Madras handkerchiefs. He has advanced loans to many weavers and is very influential. This results in the influential few rich of the society capturing for themselves the whole business leaving little to help the weavers. So there must be strict official control and supervision in the initial stages. When the co-operative spirit develops the official hold may be relaxed.

So if the society develops various non-credit activities, if it does not confine itself to credit alone, the services of the middleman can be dispensed with. There will be an appreciable increase in the income of the weavers and controlled expenditure will result in the progress of their general economic condition. Cooperation is the only salvation of the weavers of Sulturpeta.

APPENDIX I

Extract from the Table showing details of families examined, income and expenditure.

1. Number of hand looms	..	90		
2. Workers	..	74		
3. Non-workers	..	176		
4. Total population	..	250		
5. Hired workers	..	18		
6. Weavers output for the year	..	3,029	Jodis	
7. Hired workers output for the year	..	712	Jodis	
		Rs.	A.	P.
8. Income by weaving for the year	..	9,647	0	0
9. Income allowance from hired hand looms	..	417	0	0
10. Other sources of income	..	512	10	0
11. Total annual income	..	10,576	10	0
12. Expenditure :				
		Rs.	A.	P.
i. Food and maintenance	..	8,416	5	0
ii. Clothing for Men	..	617	0	0
iii. Clothing for Women	..	605	0	0
iv. Clothing for Children	..	190	0	0
v. Total of ii to iv	..	1,412	0	0
vi. Other items of expenditure	..	3,161	12	0
Total Annual Expenditure	..	12,990	1	0

APPENDIX II

Extract from the Table showing indebtedness of the Weavers.

Number of families indebted	..	43		
		Rs.	A.	P.
Total amount of loans on mortgages	..	4,070	0	0
Interest on mortgage loans	..	1,395	0	0
Loans on pronotes	..	2,655	0	0
Interest on such loans	..	935	0	0
Hand loans	..	2,335	0	0
Total amount of indebtedness	..	11,390	0	0
Usual rate of interest charged by the Cooperative Society			9%	
Rate of interest charged by middlemen			12%	

APPENDIX III

Extracts from the by-laws of the Cooperative Society.

Objects :—The object of the Society is the improvement of the handloom industry and of the economic condition of the weavers residing in the area of operations so mentioned.

For the purpose of attaining this object the Society shall be competent :

- (i) to raise the money required for the society from weavers and others by issue of shares and by borrowing by way of deposits or otherwise,
- (ii) to purchase such raw materials and appliances as are required for the industry and retail the same either for cash or for credit to the weaver-members residing in those places,
- (iii) to grant loans to the members,
- (iv) to purchase and hold in common or let on hire improved appliances connected with the industry,
- (v) to purchase or receive for sale the finished products of the members' looms and sell the same to the best advantage,
- (vi) to act as the agent for the joint purchase of the domestic and other requirements of the members,
- (vii) to do such other acts as may be conducive to the attainment of the general objects of the society.

Membership. It shall be competent to the Board of Directors to admit as members, persons other than weavers provided the majority of the members of the society are weavers.

Deposits. These can be received from members and non-members.

Other Borrowings. Board of Directors can borrow funds otherwise than by way of deposits, either from members or from persons other than members, or from any institution.

Trade. The Board of Directors shall arrange for the purchase for cash or on credit of raw materials and of necessary appliances for weaving and for sale to members for cash or on reasonable credit those materials.

They shall purchase from members the finished products and try to sell them to the best advantage.

Ready Money Advances. These can be given for weaving purposes. Rs. 5 per loom may be advanced and may be adjusted when the finished products are delivered by the member concerned to the society.

Purposes for which loans can be granted—

- (i) For urgent necessities.
- (ii) For cattle, fodder etc.
- (iii) For purchase of carts.
- (iv) Circular cist.
- (v) For the purchase of the land.
- (vi) Building, buying and repairing houses, cattle sheds etc.
- (vii) Advances to artisans for implements etc.
- (viii) To redeem prior debts.
- (ix) For ceremonial expenses.
- (x) For buying food grains and such other necessities of life.
- (xi) For educational purposes.

NYAYAKULISA

EDITED WITH INTRODUCTION AND NOTES

By

R. RAMANUJACHARI

AND

K. SRINIVASACHARI

यादिसन्निकर्षे गन्धादौ ; तथैव चाक्षुषज्ञानस्वभावादेव नियतविषयकत्वोपपत्तेस्तदर्थ-
मर्थगततया ज्ञातताख्यधर्मकल्पने मानाभावः । अतो ज्ञातताया एवाप्रामाणिकत्वाच्च
ज्ञाततालिङ्गकानुमितिगम्यो व्यवसायः । न वा स्वयंप्रकाशः । ज्ञानस्य यस्मिन्नर्थे
प्रत्यासत्तिरस्ति, तस्यैव खलु प्रकाशो भवितुमर्हति ज्ञानम् ; यथा घटेन प्रत्यासन्नं घटज्ञान-
मित्युच्यते । न हि स्वस्य स्वयमेव विषयः । तथा सति प्रत्यक्षे विषयस्य कारणतया
स्वस्य स्वजन्यत्वापत्तिः । अतो घटमहं जानामीत्याद्यनुव्यवसायग्राह्य एवेति ।

सिद्धान्तस्तु—ज्ञानं स्वयंप्रकाशमेव । यथा दीपस्यान्धकारनिरसनेन घटादीनां
हानादिव्यवहारकारित्वेऽपि स्वस्य हानादिव्यवहारे न दीपान्तरापेक्षा, तद्वज्ज्ञानं घटादौ
व्यवहारजनने येन रूपेणोपकरोति तथा स्वात्मनि व्यवहारजननेऽन्यं प्रकाशं नापेक्षत
इति स्वयंप्रकाशमुच्यते । ज्ञानस्य हि घटादिषु वर्तमानेषु संयोगद्वारको योग्यतालक्षणः
कार्यकल्प्यः ; अवर्तमानेषु तेषु वर्तमानावस्थद्रव्यसंयोगद्वारको योग्यतालक्षण एव ; तदाश्रि-
तेषु संयोगाश्रितत्वं च संबन्धोऽङ्गीक्रियते । ज्ञानस्य प्रसरणविभुत्वादिप्रतिपादकशास्त्राद्व्युत्वं
संयोगश्चाभ्युपगम्यते । इत्थञ्च तादृशसंबन्धमन्तरेणैव स्वस्मिन् व्यवहारहेतुर्ज्ञानमिति
स्वप्रकाशत्वमुपपद्यते । ज्ञानं अनन्याधीनप्रकाशम्, अर्थप्रकाशकत्वात्, दीपवत्, इत्य-
नुमानेनापि स्वप्रकाशत्वसिद्धिरिति ।

इति स्वयंप्रकाशवादश्चतुर्थः ॥

अथ पञ्चमे ईश्वरानुमानभङ्गवादे नैयायिकाभिमतमीश्वरानुमानं व्युदस्यते । तन्नि-
रासाभावे हि शास्त्रस्य प्रामाण्यं न प्रतितिष्ठति । तथाहि—ईश्वरस्वरूपस्यानुमानिकत्वे, न
शास्त्रस्य तस्मिन्नंशे प्रामाण्यं सिद्धयति ; ‘अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्’ इति न्यायात् । ईश्वरस्य
परिजनस्थानादिकमनुमानाप्रतिपन्नमिति तदंशे शास्त्रस्य प्रामाण्यमित्यपि न वक्तुं शक्यम् ।
ईश्वरस्यातिशयाधानार्थं हि परिजनादिकम् । तस्य परिजनादिभिराधेयातिशयत्वे ईश्वरत्वायोग
इति धर्मिग्राहकतयोपजीव्यभूतेनानुमानेन तस्य बाधितत्वात् । एवमुपादानत्वांशेऽपि न तत्प्रा-
माण्यम् । सशरीरस्योपादानत्वे संसारित्वम् । अशरीरस्य तथात्वे शरीरद्वारा उपादान-

त्वायोगः इत्यादिरीत्या सर्व एव वेदान्ता ईश्वरस्य परिजनस्थानोपादनत्वादिप्रतिपादनपरा अनुमानोपजीविनो बाधिता भवेयुः । अतश्शास्त्रप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमीश्वरानुमानं निरस्यते ।

नैयायिकाः खल्वेवमाहुः—क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात्, घटवत् इत्यनुमानेनास्मदादीनां क्षित्यादिकर्तृत्वस्य बाधितत्वात्तत्कर्तृतया ईश्वरस्य सिद्धिः । क्षित्यादीनां कार्यत्वं तावत् प्रत्यक्षेणैव प्रतिपन्नम् । क्षित्यादिकं कार्यं सावयवत्त्वात्, घटवदित्यनुमानेनापि तेषां कार्यत्वं सिद्धम् । न च सकर्तृकस्य सर्वस्य शक्यक्रियत्वेन साध्यव्यापकत्वात्, कार्यस्य च क्षित्यादेरशक्यक्रियत्वेन साधनाव्यापकत्वाच्च, शक्यक्रियत्वमत्रानुमान उपाधिरिति शङ्कनीयम् ; तत्तत्कार्यशक्तेरप्रत्यक्षायाः कार्यत्वहेतुनैवानुमेयत्वेन कार्यत्वव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वाभावात् । अतो निर्दुष्टमिदमनुमानमिति ।

सिद्धान्तस्तु—सकर्तृकमित्यत्र कर्तृशब्देन यत्नादिव्यापारनिरपेक्षकेवलानुमानो विवक्षणे दृष्टान्ते घटादौ यत्नादिनिरपेक्षकर्तृजन्यत्वासिद्धिः ; पक्षे तादृशसकर्तृकत्वस्य बाधः ; यत्नवदीश्वरस्यानुमानेनासिद्धिश्च । यदि ज्ञानादिपरिकररहितकेवलयत्नवानात्मा कर्तृशब्देन विवक्षितः, तदापि किं यत्नस्य यत्नाधिष्ठेयवस्तुक्रियाद्वारा कार्यहेतुत्वम्? उत स्वरूपत इति विकल्पे, स्वरूपतः इति पक्षे पूर्ववदेव दोषाः ; यत्ने सत्यपि क्रियां विना घटादिकार्यादर्शनेन स्वरूपतः यत्नपूर्वकत्वस्य दृष्टान्तेऽभावात् । अतः क्रियाद्वारा कार्यहेतुत्वमिति प्रथमकल्पे, कार्यसामान्यस्य स्वोपयोगिक्रियाद्वारा यत्नपूर्वकत्वमिति नियमादग्न्यादीनामूर्ध्वगमनादेरदृष्टैककारणकत्वमिति सिद्धान्तव्याहतिः परेषाम् । उक्तं हि ‘ अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यगामनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानि ’ इति ।

अपि च विश्वोपादानक्रियाहेतुप्रयत्नवत्पूर्वकत्वसाधनेऽपि उक्तप्रयत्नवत्सर्वज्ञत्वे प्रमाणं नास्ति । लोके चेतनस्यैव यत्नो दृष्ट इति तस्य चैतन्यमात्रकल्पनैव हि लघीयसी ; न तु तस्य चैतन्यस्य सर्वविषयकत्वमेतावता सिद्ध्यति । यत्नस्य विषयव्यवस्थाया ज्ञानाधीनत्वात् सर्वविषयज्ञानं विना सर्वविषयकत्वं यत्नस्य न सेत्स्यतीति च न सुवचम् । यथा सुषुप्तावदृष्टादेव यत्नस्य विषयव्यवस्था तद्वज्ज्ञानं विनापि तदुपपत्तेः । अतः उक्तपक्षेऽपि विवक्षितेश्वरासिद्धिः ।

ज्ञानादिपरिकरसहितयत्नवत्पूर्वकत्वस्य सकर्तृकमित्यनेन विवक्षणेऽप्युक्तरीत्या ज्ञानादेर्यत्नं प्रत्यनुपकारकत्वात्साध्याप्रसिद्धिः । ज्ञानयत्नयोस्साहित्यदर्शनमात्रेण ज्ञानसाधनेऽविशेषाद्देहादिकमप्यङ्गीकार्यं स्यात् ।

किञ्च क्षित्यादिकं शरीरिर्कर्तृकम्, अनित्यज्ञानवत्कर्तृकम्, अस्मदादिकर्तृकम्, असर्वज्ञकर्तृकम्, सकर्तृकत्वाद्धटवदिति प्रत्यनुमानपराहतञ्चैतदनुमानमिति ।

इति ईश्वरानुमानभङ्गवादः पञ्चमः

षष्ठे देहाद्यतिरिक्तात्मयाथात्म्यवादे प्राधान्येन चार्वाकमतमद्वैतिमतञ्च निरस्य देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्धिविलक्षणः, परमात्मनः परस्परञ्च भिन्नः, ज्ञाता, कर्ता, अहम्प्रत्ययवेद्यः जीवात्मेति समर्थ्यते । तत्र चार्वाकस्यायं भावः—अहम्प्रत्ययगोचरस्यात्मत्वमिति तावदविवादम् । अतः देवोऽहं मनुष्योऽहं इति प्रतीतिबलाद्देहस्यैवात्मत्वम् । न हि कश्चित् चक्षुरहं श्रोत्रमहमिति प्रत्येति । अत इन्द्रियाणामनात्मत्वमवसीयते । मनसस्तु ज्ञानकरणत्वमेवेति न तत्कर्तृत्वमिति नात्मत्वम् । नापि प्राणस्यात्मत्वम्; शरीरे निष्क्रिये सति प्राणे सक्रियेऽपि अहं निष्क्रिय इति प्रतीतेरनुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः । बुद्धेस्तु ज्ञातात्वर्थत्वेन साध्यरूपत्वात् आत्मनश्च सिद्धत्वान्न तथात्वम् । अतो देह एवात्मा । मम शरीरमिति व्यतिरेकधीस्तु भवन्मते ममात्मेतिवदौपचारिकी । पृथिव्यादिभूतेषु चैतन्यानुपलम्भेऽपि शरीराकारेण परिणतेषु तेषु यथादर्शनं चैतन्याङ्गीकारे बाधकाभावः । बाल्ययुवत्वाद्यवस्थाभेदेऽपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाबलाद्देहस्याभिन्नतया बाल्येऽनुभूतस्य युवत्वादौ प्रति-सन्धानोपपत्तिरिति ।

अद्वैतिनस्त्वेवमाहुः—देहातिरिक्तः प्रत्यगर्थ एवात्मा न ज्ञाता अहमर्थः । प्रत्यत्त्वञ्च स्वयम्प्रकाशत्वम् । तत्संविद एव । अतस्संविदेवात्मा । संविदो व्यतिरिच्यमानं परागर्थ एव । अत आत्मनो ज्ञातृत्वाङ्गीकारे संविदपरपर्यायज्ञानव्यतिरेकस्याभ्युपेयत्वात्परागर्थ-

त्वापत्तेः । प्रत्यक्त्वस्य संविद्रूपत्व एव निर्वाहात् संविद्रूप एव सः ; न तु ज्ञानाश्रय इति ।

राद्धान्तस्तु—चार्वाकाभिमतदेहात्मवादो न युज्यते । देहस्यावयवसङ्घातरूपत्वेऽतिरेकेऽपि वावयवेषु चैतन्यमवश्यमङ्गीकार्यम् । अतिरेकवादेऽवयवविशेषगुणानां अवयवविशेषगुणैरेवोत्पादाभ्युपगमात् । सङ्घातरूपत्वेऽपि अवयवानाञ्चैतन्यस्य प्रत्येकमभावे देहे चैतन्यानुपपत्तिः । अतोऽवयवेषु चैतन्यमङ्गीक्रियते इत्यपि न वक्तुं शक्यम् ; अवयवानामहमिति प्रतीतिगोचरत्वाभावात् । न हि कश्चिदहं पाणिः अहं पाद इति प्रतिपद्यते । अतोऽहंत्वस्य तेष्वभावाच्चैतन्यस्याप्यभावः । पादे मे सुखमित्याद्युपलभ्यात्सुखादेः पादादिवृत्तितया तत्समानाधिकरणं चैतन्यमपि पादादीनामित्यपि न वाच्यम् , मे सुखमिति प्रतीतिबलादहमर्थस्यैव सुखित्वाद्यभ्युपगमावश्यकत्वात् पादादेरनहमर्थस्य तदयोगात् । पादे सुखमित्यादिः प्रत्ययस्तु अहमर्थनिष्ठमेव सुखादिकं प्रति पादादेरवच्छेदकतयोपपद्यते ।

किञ्च एकस्यावयवस्य चैतन्ये तदवयवनाशे चैतन्याभावप्रसङ्गः । सर्वेषां प्रत्येकं तथात्वे स्वप्रयोजनापेक्षिष्वितरपराङ्मुखेषु मिथस्साभ्यसूयेषु च हस्तपादादिष्ववयवेषु एकग्रामवासिषु पुरुषेष्विव महान्विवादः स्यात् । न हि चेतनस्त्वप्रयोजनमपहायार्थान्तरे प्रयतते ।

चूर्णहरिद्रासंयोगजरागवत् पृथिव्यादिषु भूतेषु प्रत्येकमविद्यमानमपि चैतन्यं तत्सङ्घातात्मके शरीरे जायतामित्यनुपपन्नम् । दृष्टान्तेऽपि पाकविशेषेणावयविगुणसजातीयगुणस्य तत्तदवयवेषूपत्तेरभ्युपगमात् । अतोऽवयवेष्वविद्यमानञ्चैतन्यमवयविनि सम्पद्यतामिति सकलप्रमाणतर्कविरुद्धम् ।

किञ्च बालादेस्तन्यपानादाविष्टसाधनत्वस्मरणात्प्रवृत्तिरेष्टव्या । इदानीं तदनुभवस्याभावात् । तच्च स्मरणं पूर्वानुभवजन्यसंस्कारोन्मेषवशादुत्पद्यत इत्यास्थेयम् । संस्कारोन्मेषकारणञ्चादृष्टम् । तच्चादृष्टं अनुभवः संस्कारश्चास्मिन् देहे बालादेर्न सम्भवीत्यदृष्टाद्याधारः देहातिरिक्तो नित्य आत्मा सिद्धयति । अत एव प्रेक्षावतां पार-

लौकिक्यः प्रवृत्त्य उपपद्यन्ते । देहस्यात्मत्वे तन्नाशानन्तरभाविकलानुभवार्थं यागदानादि-
प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति ।

एवमद्वैतिनामभिमतस्संविदात्मवादोऽप्यनुपपन्नः, अहं संवेद्वीत्यहमर्थधर्मतया
संवेदनप्रतीतेः । न ह्यात्मनः कञ्चित्प्रति धर्मत्वं सम्भवति । एवं संवेदनमुत्पन्नमिति
नष्टमिति चोत्पादविनाशयोरनुभवसिद्धत्वाच्च तस्य नित्यात्मत्वाङ्गीकारो युक्तः । प्रत्यक्तत्वं
नाम स्वस्मै स्वयम्प्रकाशमानत्वम् । परस्मा एव भासमानत्वं पराक्तवम् । अतस्संविदो
घटादिवत्पराक्तवमेव, न तु प्रत्यक्तवम् । तत्तु अहमर्थस्यैवेति । यजेतेत्यादिशास्त्राणामर्थव-
त्त्वाय तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकमभ्युपेयमिति न केवलसंविन्मात्रत्वमात्मन इति ।

इति देहाद्यतिरिक्तात्मयाथात्म्यवादः षष्ठः

सप्तमे सामानाधिकरण्यवादे भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे
वृत्तिस्सामानाधिकरण्यमिति 'सामानाधिकरण्यलक्षणस्य पराभिमतार्थनिरसनपूर्वकं यथा-
वस्थितार्थः प्रकाश्यते । तत्र भेदाभेदवादिन आहुः—जातिगुणादीनां स्वाश्रय-
व्यक्त्यादिभिस्सह भेदोऽभेदश्च प्रतीतिसिद्धः । अतो जातिगुणादिरूपभिन्नप्रवृत्तिनिमित्त-
कानां शब्दानां जातिगुणाद्यभिन्नैकविशेष्यबोधकत्वं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । दृश्यते ह्ययं
गौरिति पिण्डाभेदेन जातिः । अयं शुक्ल इति च गुण्यभेदेन गुणः । न ह्यत्र
दण्डीत्यादौ दण्डादिरिव विशेषणतयैव गोत्वादयो भान्तीति सुवचम् ; दण्डादीनां
पुरुषापेक्षया पृथगुपलम्भवलाद्दृष्टान्ते विशेषणविशेष्यभाव उपपन्नः । दार्ष्टान्तिके तु यदेव
व्यक्तिरूपेणावगतम्, तदेव जातिरूपेणाप्यवगम्यत इति वैषम्यम् । न हि निपुणमपि
विस्फारिताक्षः इयं जातिः, इयं व्यक्तिरिति विवेक्तुं शक्नोति । अपि चात्यन्तभेदे
जातिव्यक्त्यादेर्नियमेन पृथगनुपलम्भ इति न घटते । अतस्सहोपलम्भनियमाच्चाभेदः ।
किञ्च अवयवावयविनोस्समानदेशत्वमुपलभ्यते । तयोरत्यन्तभेदे मूर्तयोरत्यन्तभिन्नयोस्स-

मानदेशताविरोधात्तन्नोपपद्यते । अतो भेदाभेद आस्थेय इति उक्त एवार्थस्सामानाधिकरण्य-
लक्षणवाक्यस्येति ।

अद्वैतिनामयमाशयः—समानाधिकरणवाक्यं न विशिष्टैकार्थप्रतिपादकम् , अपि-
त्वखण्डस्वरूपमात्रपरम् । तथा हि—उक्तवाक्यं विशेषणमात्रपरं विशिष्टपरं स्वरूपमात्र-
परं वा ? आद्ये विशेषणानां भेदादेकार्थबोधकत्वं न सम्भवति शब्दानाम् । द्वितीये विशेष-
णभेदेन विशेष्यभेदादुक्तदोष एव । अतः स्वरूपमात्रपरः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामित्य-
स्मिन्वाक्ये प्रवृत्तिनिमित्तभेदोऽर्थत्वेन न विवक्षितः, अपि तु घटः कलश इत्यादिपर्याय-
पदानां सामानाधिकरण्यनिवृत्त्यर्थं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन व्युत्पन्नानां शब्दानां यत्र एकवि-
शेष्यबोधकत्वं तत्र सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । अतो नीलो घट इत्यादावेव तदिति
सिद्धयति । अत एव सत्यं ज्ञानमित्यादिवेदान्तवाक्येषु निर्विशेषं ब्रह्म सिद्धयतीति ॥

सिद्धान्तस्तु—भेदाभेदवादोऽनुपपन्नः । इदमिदं न भवतीति भेदः । इदमिदं
भवतीत्यभेदः । इमौ भावाभावरूपौ भेदाभेदावेकस्मिन्वस्तुनि युगपन्न सम्भवतः । अयं
गौरित्यादौ च इदम्पदार्थे गोत्वादिकं विशेषणतयैव भासते ; यथा दण्डीत्यादौ दण्डा-
दिकम् । पृथक्संस्थानभाजां स्वतन्त्राणामेव वस्तूनां कादाचित्कविशेषणभावः मत्वर्थीय-
प्रत्ययसापेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकः ; यथा दण्डीत्यादौ । द्रव्यसंस्थानतयैव पदार्थभूतानां
तु द्रव्यविशेषणतयैवावस्थितिः मत्वर्थीयनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजिका । यथा अयं गौरि-
त्यादौ । नहि गोत्वादिकं दण्डादिकमिव स्वतन्त्रं वस्तु पृथक्संस्थानवद्वा । अतो
मत्वर्थीयप्रत्ययसत्त्वे तदसत्त्वे चोभयोर्विशेषणविशेष्यभावस्समानः । सहोपलम्भनियमोऽपि
न भेदाभेदसाधकः, अपि त्वत्यन्तभिन्नयोरेव साहित्यदर्शनात् साहित्यनियमस्य भेदनियम-
साधकत्वाच्चाभेदप्रत्ययनीक एव । अवयवावयविनोस्समानदेशताविरोधाद्भेदाभेद इति चानुप-
पन्नम् ; अवयवसङ्घातातिरिक्तावयव्यनभ्युपगमात् । [अतो न भेदाभेदवाद्यभिमतस्सा-
मानाधिकरण्यलक्षणवाक्यार्थ उपपन्नः ।

तथा अद्वैतिनामाशयोऽप्यत्र नोपपद्यते । तथा हि—समानाधिकरणवाक्यस्य स्वरूप-
मात्रपरत्वे नीलमुत्पलमित्यादिपदेषु एकपदप्रतिपन्नात्पदान्तरप्रतिपन्नं वस्तु यदि नातिरि-
च्येत, तदा निष्फलमेव पदान्तरमापद्येत ।

अपि च लक्षणवाक्ये प्रवृत्तिनिमित्तभेदवतामेव शब्दानामेकार्थवृत्तित्वं प्रतीयते । तत्र एकार्थबोधकत्वस्येव भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्यापि संरक्षणमावश्यकम् । अन्यतरपरित्यागे एकार्थतैव हीयताम् ; विनिगमकाभावात् । नियतभिन्नाश्रयतया दृष्टविशेषणानामेव विशेष्य-भेदकत्वं खण्डः मुण्डः पूर्णशृङ्गो गौरित्यादौ दृष्टम् ; न पुनरतथाविधानामपि । देवदत्तः श्यामो युवा लोहिताक्ष इत्यादौ विशेषणभेदेऽपि विशेष्यभेदाभावात् । अतो विशिष्टार्थ-परत्वेऽपि नैकार्थत्वविरोधः । अत एव सत्यं ज्ञानमित्यादावपि सत्यत्वादिविशिष्टं सगुण-मेव ब्रह्म प्रतिपन्नम् , न पुनर्निर्गुणम् । अयमत्र लक्षणवाक्यार्थः—प्रवृत्तिः—अभिधानम् । तस्य निमित्तं—द्वारभूतं जातिगुणादिकं भिन्नं येषां तेषां पदानां, एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः—एकविशेष्यबोधनं सामानाधिकरण्यमिति । अत्र भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामिति घटः कलश इत्यादिपर्यायशब्दव्युदासाय । एकस्मिन्नर्थे इति व्यधिकरणानां घटः पट इत्यादीनां सामानाधिकरण्यव्युदासाय इति ।

इति सामानाधिकरण्यवादस्सप्तमः ।

अष्टमे सत्कार्यवादे वैशेषिकाभिमतसत्कार्यवादनिरासपूर्वकं सत्कार्यवादो व्यवस्था-प्यते । वैशेषिकाणामयमाशयः—कारणादन्यदेव हि कार्यमुत्पद्यत इति वक्तव्यम् ; बुद्धि-शब्दादिभेदात् । तथा हि—न हि तन्त्वादिमात्रे पटादिधीः, पटादिषु वा तन्त्वादिधीः । एवं तन्तवः पटः इति शब्दभेदः । बहवस्तन्तवः पट एक इति सङ्ख्याभेदः । पटाद्यर्थं तन्त्वादय उपादीयन्ते । पटादयस्त्वाच्छादनार्थमिति कार्यभेदः । वृत्तचतुरश्रत्वादिराकारभेदः । पूर्वभा-विनस्तन्त्वादयः, पटादयस्तु पश्चाद्भाविन इति कालभेदः । अंशुप्रभृतयस्तन्त्वादीनां कार-णभूताः, पटादीनान्तु तन्त्वादय इति नियतः कारणभेदः । अपि च कार्यद्रव्यं यदि प्रागपि सत्, तदा कुलालकुविन्दादिकारकव्यापारवैयर्थ्यम् । सर्वेषां सत्त्वाविशेषे नित्यानित्यविभा-गोऽपि न स्यात् । कार्यकारणयोर्द्रव्यभेदाभावेऽप्यवस्थाभेदादिदं सर्वमुपपद्यत इति न वक्तुं शक्यते । अवस्थाभेदस्य कार्यकारणयोरनुगतत्वे सत्तादिरूपस्य तस्य द्रव्यस्वरूप-वदेव बुद्धिशब्दादिभेदनियामकत्वासंभवात् । अनियतत्वे तु कार्यावस्थायाः कारणे कार-

णावस्थायाः कार्ये च संभवेन सुतरां बुद्धिशब्दादिभेदव्यवस्थानुपपत्तिः । नियतत्वमिति तृतीयपक्षाश्रयणे कारणनियतस्यावस्थाभेदस्य कार्ये कार्यनियतस्य च कारणेऽभावात्कार्य-कारणवस्तुभेद आवश्यकः । अन्यथा विरुद्धधर्माध्यासस्यादिति ।

अत्र सिद्धान्तः—कार्यकारणयोरेकत्वं प्रत्यभिज्ञाबलादभ्युपेयम् । पश्यामो हि वयं तदेव मृत्तन्वादि द्रव्यमवस्थाभेदमासाद्य घटपटादिभावमनुभवतीति । अतः मृदेवायं घटः, तन्तुरेवायं पटः इति कार्यकारणयोरभेदस्यैव प्रतीयमानत्वाद्बुद्धिभेदोऽसिद्धः । कार्ये पटादौ उपादानभूततन्त्वादेरनुवृत्तिरेव, न तु कार्यस्य प्रागपि सत्त्वमिति न वक्तुं शक्यते ; न हि उपादानेऽनुवर्तमाने द्रव्यान्तरं समस्तीति कश्चित्प्रत्येति । अत एव तन्तुः पट इति समानाधिकरणप्रत्यय उपपद्यते । बुद्धिभेदशब्दभेदादिविरुद्धधर्माध्यासोऽप्य-वस्थाभेदादेवोपपद्यते । स चावस्थाभेदसंयोगादिः । स च नियत एव । अथापि पूर्वो-क्तरीत्या न विरुद्धधर्मान्तरं सः । धर्मिद्वयनिष्ठतया स्वयं स्वाभावश्च यदि प्रतीयेयातां तदा हि विरुद्धत्वं युक्तम् । एकधर्मिण्येव हि कदाचिदसावुत्पद्यते । अतः कालभेदे-नावस्थाभेदोत्पत्तौ विरोधो नास्ति । अत एव बुद्धिशब्दान्तरादय उपपद्यन्ते । अतो न कार्यकारणद्रव्यभेदः ।

किञ्च असमवायिकारणतया संयोगो भवद्विरप्यङ्गीक्रियते । स तन्त्वादिष्वेव नियतः, नार्थान्तरे । स तु स्वविशिष्टे बुद्धिशब्दान्तरादिकं धर्मान्तरमपि व्यवस्थापयतीति न विरोधः । सत्कार्यवाद एव श्रुतिसम्मतः—‘येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्’ इत्यादिभिरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपदिश्यते । तच्च कथमित्यपेक्षायां ‘यथा-सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव-सत्यम्’ इत्यादिभिस्तदुपपाद्यते । तदवगच्छामः कारणद्रव्यमेवावस्थान्तरापन्नं कार्य-द्रव्यमिति । कथमन्यथा अन्यज्ञानादन्यस्य विज्ञानं स्यात् । तस्मात्सतएव कार्यत्वमिति ।

इति सत्कार्यवादोऽष्टमः ।

संस्थानसामान्यसमर्थनवादे नवमे संस्थानातिरिक्तां जातिमभ्युपगच्छतां तार्किकाणां पक्षं निरस्य संस्थानमेव जातिरिति समर्थ्यते । अत्र पूर्वपक्षः—

गवादिष्वेका अनुवृत्ता जातिः प्रत्यक्षमीक्ष्यते । पश्यामो हि वयं खण्डादिष्वनु-
गतं हस्त्यादिभ्यो व्यावृत्तं गोत्वम् । कश्चिच्चादृष्टहस्तिजातीयो दृष्टहस्तिजातीयं प्रति
'अदृष्टपूर्वोऽयमिहास्ति दृश्यताम्' इति ब्रवीति । तत्रेतरो ब्रवीति 'दृष्टपूर्वं एव नापूर्वं
पश्यामि' इति । इदन्त्वेतद्गतहस्तिजातेरेव पूर्वदृष्टत्वादुपपद्यते ; एतस्या व्यक्तेः पूर्वमननु-
भूतत्वात् । अयं गौः अयं हस्तीति विलक्षणाकारा यथा व्यवसायाः, नैवमयं गौरयमपि
गौरिति ; उभयोरप्यनुवृत्ताकारसन्दोहादेवायं व्यवसायः, न व्यक्तिशक्तिमात्रानुरोधात् ।
उपाधिः कश्चिदत्र विषय इति न वक्तुं शक्यते, स ह्युपाधिरिति कथ्यते, यः परम्परासम्ब-
न्धेन नानार्थानिकस्सङ्गृह्णाति ; यथा पाचको लावक इत्यादौ पच्यादिजातिः क्रियाव्यक्ति-
तत्सम्बन्धादिव्यवहिता पुरुषादीन्गृह्णाति । अतश्च सामान्यस्यैवापलापे उपाधयोऽपि
न लब्धुं शक्यन्ते । द्रव्यक्रियागुणाश्रया जातय एव हि प्रायश उपाधयः । अतो गवा-
दिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं सैव जातिः । सदृशसंस्थानं प्रवृत्तिनिमित्तमिति तु न सुवचम् ।
तस्यैकत्वे जातेरेव शब्दान्तरेणाभिलापात् । अनेकत्वे व्यक्तिवदनन्तत्वाद्व्यभिचाराच्चाव्यु-
त्पत्तिः । अतः प्रत्यक्षत्वाच्छब्दानुमानयोस्सामान्योपनिबद्धत्वाच्चातिरिक्ता जातिरनुगता
अभ्युपगन्तव्येति—

अत्र सिद्धान्तः—सुसदृशसंस्थानमेव जातिः । समोनानां भावः किल सामान्यम्
समानानि संस्थानानि तद्वन्ति च वस्तुनि ; तेषां भावः स्वभावः—एकसमुदायानुप्रवेशः ।
स ह्यस्ति कश्चित्समानानाम्, यदेकगोचरतया समुदायानुप्रवेशः । अनेन सुसदृशसंस्थान-
रूपेणोपाधिना साक्षाद्व्यक्तिसमवायिनोदाहृतप्रतिसंधानोपपत्तेर्न तदतिरिक्तजातेः प्रत्यक्ष-
त्वसिद्धिः । इदञ्च संस्थानं परैरप्यभ्युपगतमिति नापूर्वं किमपि कल्प्यत इति
कल्पनालाघवमपि । इदञ्च संस्थानं न स्वरूपेण प्रवृत्तिनिमित्तम् । किन्तु द्वितीया-
दिव्यक्तिदर्शनवेळायां दृश्यमानसंस्थानस्मारितपूर्वपूर्वव्यक्तिसंस्थानानामपि साश्रयाणां
तदेकप्रतिपत्तिविषयत्वरूपधर्मविशिष्टमेव । अतः पूर्वोक्तमानन्त्यं व्यभिचारो वा न भवति ।

गोसंस्थानं गवयसंस्थानं चाल्पसदृशमपि न सुसदृशम् । यस्मिन् वस्तुनि
भवतामेकत्वग्रहो जायते, तस्मिन्नेव सौसादृश्यम् । तच्च साक्षात्सम्बन्धि संस्थानं कचिदु-
ज्वलं कचिच्च मसृणमिति जातिपक्षेऽपि तुल्यम् । स्वासाधारणं रूपमेव तत्संस्थानम्

तदेव च प्रवृत्तिनिमित्तम् । तच्च कचिदवयवसंयोगविशेषस्सास्नादिः । अन्यत्र तु निरव-
यव आत्मादौ ज्ञानादिरिति भाव्यम् । एवं सुसदृशसंस्थानं जातिरित्यभ्युपगमे न केवलं
लाघवमात्रम् ; अपितु एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादिका श्रुतिरप्यनुकूला । सत्कार्य-
वादबलेनाश्रयस्य नित्यत्वे एकद्रव्यत्वे च सिद्धे अनेकाश्रयजात्यभ्युपगमासंभवात् । अतस्सु-
सदृशसंस्थानमेव जातिरिति । ‘अग्न्यवस्थे च सलिले वायवस्थे च तेजसि’ इति पुराण-
वचनमपि संस्थानसामान्यपक्षमेव द्रढयति ॥

इति संस्थानसामान्यसमर्थनवादो नवमः ॥

अथ दशमे शक्तिवादे स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तिपदार्थं दूषयतां नैयायिकानां
पक्षप्रतिक्षेपेणातिरिक्तशक्तिपदार्थसद्भावः प्रतिपाद्यते । अत्र नैयायिकाः—यत्र कार्यं न
जायते, तत्र सर्वत्र कारणानामन्यतमस्य स्वरूपमेव नास्तीति प्रमाणैरवसीयते । न तु तेषु
सत्स्वपि कार्यानुदयः ; येन शक्तिः कल्प्येत । तथाहि—यस्य प्रतिबन्धाभावस्याभावा-
न्मन्त्ररुद्धो दहनो न दहति स एव प्रतिबन्धाभावश्शक्तिः । स च प्रतिबन्धाभावो हेतुरेव ;
प्रतिबन्धाभावविशिष्टस्य दहनस्य दाहकत्वात् । भावस्येवाभावस्यापि कारणत्वं युक्तम् ।
तथा च मण्यादिप्रतिबन्धे सति सामग्रीवैकल्यात्कार्याभावः ; न तु तदतिरिक्तशक्त्युपरोधात् ।
तत्कल्पनायां गौरवात् ।

किञ्चातिरिक्तशक्तिकल्पनायां प्रतिबन्धकेन तन्नाशे पुनरुत्तम्भकसत्त्वे किं तस्या-
श्शक्तेर्जनकमिति वक्तव्यम् । उत्तम्भकमेवेति चेत्, तर्ह्यनियतहेतुकत्वप्रसङ्गः ; पूर्वं
स्वाश्रयस्वरूपोत्पादकात्, कदाचिदुत्तम्भकाच्च शक्तेरुत्पत्त्यभ्युपगमात् । उत्तम्भक-
सत्त्वेऽपि शक्तिर्न जायत इति चेत्, पुनर्दाहकार्यं न स्यात् । अत उत्तम्भकाभाव-
विशिष्टस्य मण्यादिरूपप्रतिबन्धकस्याभाव एव दाहकारणम् । स च विशिष्टाभावः केव-
लोत्तम्भकसत्त्वे, प्रतिबन्धोत्तम्भकोभयसत्त्वे, तदुभयाभावे च वर्तत इत्यनुगतकारणसिद्धि-
रिति नातिरिक्तशक्तिकल्पनं युक्तमिति ॥

अत्रोच्यते—भावानामेव हेतुत्वं नाभावानामपि ; भावातिरिक्ताभावस्वरूपस्यैव
दुर्निरूपत्वात्तस्य कारणताया दूरनिरस्तत्वात् । यदि च मण्याद्यभावः कारणम्, तर्हि तत्प्र-

योक्तृपुरुषाभावोऽपि कारणं स्यात् ; प्रतिपक्षाभावत्वाविशेषात् । अपि च मण्याद्यभावस्ये-
वोत्तम्भकस्यापि कारणत्वं कुतो नाश्रीयते । उत्तम्भकेन विनापि मण्याद्यभावमात्रेण कचि-
त्कार्यं दृश्यत इति चेत् , तर्हि तृणारणिमणिस्थल इव कार्यवैलक्षण्यं कल्प्यताम् ; न तु
भावरूपं परित्यज्योत्तम्भकाभावविशिष्टमण्याद्यभावात्मना अभावस्य कारणत्वं न्याय्यम् ।
अन्यथा तृणारणिमणीनां तृणारण्यभावविशिष्टमण्यभावाभावात्मना एकरूपेण कारणत्व-
प्रसङ्गः ; तृणाद्यन्यतमस्थल उक्तविशिष्टाभावसत्त्वात् । किञ्च भावस्याप्युक्तरीत्या विशिष्टा-
भावात्मना कारणत्वे अग्न्यादेरप्युक्तविशिष्टाभावात्मना धूमादिकं प्रति कारणत्वं शङ्क्येत ।
इत्थं च यथा उत्तम्भकाभावेऽपि विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वाद्वाहादिकार्यं जायते,
तद्वदग्न्याद्यभावेऽपि धूमादिर्जायतेति शङ्क्या धूमादग्न्यनुमानं न स्यात् । एवं रीत्या सर्वत्र
कार्यात्कारणानुमानं न सिद्ध्यति । अतश्शक्तिमतामेव भावानां हेतुत्वम् । सेयं शक्ति-
नर्थान्तरम् । तदेव हि द्रव्यं दृश्यादृश्यरूपम् । तस्य रूपस्य शक्तिरिति संज्ञा । ‘ शक्त्य-
सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ’ इत्यादिकमपि शक्तौ प्रमाणमिति ॥

इति शक्तिवादो दशमः ॥

अथ एकादशे भावान्तराभाववादे भावातिरिक्तमभावं निराकृत्य अभावस्य भाव-
रूपत्वं साधयति—अत्र पूर्वपक्षिणस्तार्किकाः । ते ह्येवमाहुः—नञर्थो ह्यभावः । स च
सप्रतियोगिकः । न तस्य भावरूपत्वम् । भावस्य निष्प्रतियोगिकत्वात् । अत एव भाव-
विशेषो निषेधार्थ इति न सुवचम् । विधिगम्यस्य भावत्वं तावदविगीतम् । स च सप्रति-
योगिकत्वनिर्वन्धविधुरः । नैवमभावः ; तस्य प्रतियोग्यपेक्षानियमात् । उपाधिरेव नास्ति-
शब्दार्थ इति यदि मतम् ; तत्र विकल्प्यते किं केवलो देश उपाधिः, उत तद्बुद्धिः,
किं वा केवलः कालः, यदि वा देशान्वितः कालः ? आद्ये प्रतियोगिनि सत्यपि केवलदेश-
स्यानपायान्नास्तीति प्रयोगस्स्यात् । प्रतियोग्यसन्निधान एव नास्तीति व्यवहार इति चेत् ,
अभावेन विना प्रतियोगित्वं किञ्चूतमिति दुर्वचम् ; अभावमादायैव ह्यस्यायं प्रति-

योगीति व्यवहारः । असन्निहित एव प्रतियोगीति चेत् , तदा सन्निधानस्याभावोऽभ्यु-
पगतः । एवमप्यभावसामान्यस्य न निषेधः । देशान्तरेण सम्बद्धः प्रतियोगीति चेत् ,
विभुपदार्थानां सर्वदेशसम्बन्धान्निषेधप्रसङ्गः । अभावस्य ज्ञानरूपत्वमिति द्वितीयपक्षे
ज्ञानस्य क्षणिकतया अभावरूपत्वानुपपत्तिः । अन्योन्याभावस्य नित्यतायास्सर्वसम्मतत्वात् ।
कालो नास्तिशब्दार्थ इति तृतीयपक्षोऽपि न युज्यते, यतस्सर्वत्रैव चैकरूपः कालः ।
कथं तस्य नास्तिबुद्धिबोध्यत्वम् ? देशान्वितः काल इति तुरीयपक्षेऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां
देशस्यैव नास्तिशब्दाभिधेयत्वम् । इत्थं च प्रथमकल्पोक्तदोषानुद्धारः । अतो रूपादि-
वत्प्रत्यक्षसिद्धो भावातिरिक्तोऽभाव इति ।

अत्रोच्यते—भावातिरिक्तोऽभावो नास्ति ; कल्पनागौरवात् । रूपादीनामनन्य-
थासिद्धबुद्धिबोध्यत्ववदभावस्यातथाविधत्वात् । अभावस्य भावविशेषैरेवान्यथासिद्धत्वात् ।
तत्तत्प्रतियोगिभावस्फुरणसहकृतः देशकालदशामेद एव नास्तिशब्दार्थः । अपि च अभा-
वाभावो भाव इति भवद्विरप्यभ्युपगम्यते । यथा भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वेन
अन्योन्याभावरूपत्वम् , तथा भावानामेव परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वेनान्योन्याभावरूपत्वं
वयमप्यभ्युपगच्छामः । अतिरिक्ताभाववादिना यद्देशकालाद्युपष्टब्धोऽभावपदार्थोऽङ्गी-
क्रियते, स एव देशकालादिरभावव्यवहारविषयः ; लाघवात् । यथा भवत्सिद्धान्ते घट-
ध्वंसप्रागभावो नाम घटतत्प्रागभावरूपः, एवं घटप्रागभावध्वंसश्च घटतद्वंसरूप इति
द्वेधा अभ्युपगम्यते । एवमेवास्माभिरपि अनादिप्रागवस्थापरम्परा घटस्य प्रागभावः ।
अनन्त उत्तरावस्थासन्तानः घटस्य ध्वंस इत्यङ्गीक्रियते । एवमनङ्गीकारे ध्वंसप्रागभावस्य
प्रागभावध्वंसस्य चातिरिक्ताभावरूपत्वे सत्युत्तरोत्तराभावपारम्पर्याविश्रान्तेरनवस्था स्यात् ।
यदि कुत्रचिदनवस्थायास्स्वत एवोपरतिस्तर्ह्यदित एवोपरतिस्स्यात् । अतः पूर्वावस्थापर-
म्परैव प्रागभावः, उत्तरावस्थापरम्परैव ध्वंस इति यथादर्शनं भावान्तरमेवाभावः । ‘असद्वा
इदमग्र आसीत्’ इत्यादिका कारणविषया श्रुतिरपि भावान्तरमेवाभाव इति पक्षे मुख्या-
र्था भवतीति ॥

इति भावान्तराभाववाद एकादशः ॥

शरीरलक्षणवादे द्वादशे श्रीभाष्यकाराभिमतं शरीरलक्षणं विशोध्यते । ‘ यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यम् तच्छेषतैकस्वभावं च,’ तत् तस्य शरीरम् ’ इति लक्षणम् । अत्रेदं विचार्यते—किमेतद्वाक्यमेकलक्षणाभिप्रायमुतानेकलक्षणाभिप्रायमिति । यदि ह्येकलक्षणाभिप्रायम्, ततो व्यवच्छेद्यासिद्धेर्लक्षणत्वासंभवः । अतो लक्षणत्रयमेतदिति युक्तम् । तत्र यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यमित्येतत्सर्वत्र सम्बध्यते । यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं शक्यमित्येकं लक्षणम् । यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना धार्यमित्यपरम् । यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं शेषतैकस्वरूपमित्यन्यत् । चेतनस्येत्यनेन चैतन्यविशिष्टो विवक्षितः । अतः धर्मभूतज्ञानस्य शरीरत्वव्युदासः ; तस्य विशेष्यमात्रनियम्यत्वेऽपि चैतन्यविशिष्टनियम्यत्वाभावात् । यद्द्रव्यमिति शब्दादेर्व्युदासः ; तस्यापि स्वकार्ये चेतनेन विनियुज्यमानत्वात् । सर्वात्मनेत्यस्य यावद्द्रव्यभावित्वेनेत्यर्थः । इदं नियमनधारणयोर्विशेषणम् ; न शेषतायाः ; तत्र एकशब्देनैव तदर्थसिद्धेः । सर्वात्मनेत्यनेन कदाचित्प्रेर्यस्य परशरीरस्य व्यवच्छेदः । स्वार्थ इत्यर्थशब्दो विषयवाची कार्यमाचष्टे । एतेन शक्ये अर्थे इत्युक्तं भवति । स्वशब्दो द्रव्यवचनः । यस्य द्रव्यस्य यत्कार्यं वर्तते तत्स्वकार्यम् । शक्यमित्यसम्भवपरिहारः । न हि किञ्चिदपि द्रव्यं सर्वं कार्यं सर्वदा कुर्वद् दृश्यते । एवं द्वितीयलक्षणे कदाचिद्धार्याणां शिलाकाष्ठादीनां शरीरत्ववारणाय सर्वात्मनेति । तृतीयलक्षणे कदाचिच्छेषभूतानां राजभृत्यादीनां वारणाय सर्वात्मनेत्यर्थकमेकपदम् । एवं च लक्षणत्रयमिति पूर्वपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु—एकलक्षणमिति । तथाहि—प्रथमलक्षणे तावत्कुठारादिष्वतिव्याप्तिः ; चेतनेन हि देवदत्तादिना कुठारादिस्वकार्ये व्याप्यते । अव्यवधानेन नियमनविवक्षणे न दोषः, कुठारादीनां शरीरव्यवधानेनैव नियमनादिति चेत्, तर्हि भूतवेताळगरादीनां मान्त्रिकशरीरत्वप्रसङ्गः ; अव्यवधानेन तेषां नियमनात् । देवादिसङ्कल्पमात्रप्रवर्त्यानां विमानादीनां तच्छरीरत्वप्रसङ्गश्च ।

तथा द्वितीयलक्षणे यावदात्मभावित्वेन धार्यत्वस्य विशेष्यद्रव्यापेक्षया विवक्षणे जीवशरीराणामतथात्वादव्याप्तिः । नित्यसंसारिभिर्नित्यध्रियमाणायाः प्रकृतेरपि तच्छरीरत्वं

प्रसज्येत । चैतन्यविशिष्टत्वेन धारणविवक्षणे प्रसुप्तशरीरे अव्याप्तिः । योग्यत्वेन विशेषणेऽपि परशरीरस्य प्रविष्टशरीरत्वप्रसङ्गः ॥

तृतीयलक्षणेऽपि चेतनस्येत्यनेन स्वरूपमात्रविवक्षणे चैतन्यविशिष्टविवक्षणे च पूर्वोक्त-
एव दोषः । अतः प्रत्येकलक्षणत्वानुपपत्तेः विधेयत्वाधेयत्वशेषत्वानि समुच्चितान्येवैकं
लक्षणमिति । इदं हि लक्षणं श्रुतिप्रसिद्धमेवानूद्यते, नापूर्वमुत्प्रेक्ष्यते । अतः व्यवच्छेद्य-
विशेषापेक्षा नास्ति ; श्रौतत्वात् । बृहदारण्यके ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं
पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरम् यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः’
इत्युक्तम् । अत्र यस्य पृथिवी शरीरमिति पृथिव्याश्शरीरत्वं निर्दिश्य तत्कथमित्यपेक्षायां
‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर’ इत्याधेयत्वं, ‘यं पृथिवी न वेदेति’ शेषत्वं, ‘यः पृथिवी-
मन्तरो यमयतीति’ विधेयत्वं च लक्षणमभिधीयते । ‘अत्र यं पृथिवी न वेदे’ त्यवेदनाभिधा-
नात्पृथिव्यादेस्स्वोज्जीवनप्रयुक्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तयो व्युदस्यन्ते । अतः पारार्थ्यलक्षणं
शेषत्वं सिद्धमिति ।

इति शरीरलक्षणवादो द्वादशः ।

अथ त्रयोदशे वादे आत्मनस्स्वप्रकाशस्यापि संसारोपपत्तिः कैवल्यस्वरूपं च
निरूप्यते । आत्मा चेत्स्वप्रकाशः, स्वाभाविकसुखरूपादिभावात्संसार एव न स्यात् । तस्य
तिरोधानं च न सुवचम् ; स्वप्रकाशस्य तिरोधाने स्वरूपनाशप्रसङ्गस्य परेषामिव सिद्धान्ति-
नामपि तुल्यत्वादिति । परिहारस्तु—निर्विशेषः प्रकाशः परेषाम् । अस्माकं तु सवि-
शेषः । स च विशेष आनुकूल्यम् । तत्र चानुकूल्ये तारतम्यविशेषोऽस्ति मसृणं तीव्रञ्चे-
ति । तत्र मसृणमानुकूल्यं सर्वदा प्रकाशते । तीव्रन्तु विलक्षणमानुकूल्यं शास्त्रेण गम्यं
कर्मणा तिरोधीयते । आत्मविषयकविशदज्ञानेन तिरोधायककर्मणि क्षीणे स्वयं वा धर्मभूत-
ज्ञानविषयभावापेक्षं वा प्रकाशते । इतरत्तु मसृणमानुकूल्यं मसृणत्वादेव न सांसारिकदुः-
खतिरोधानक्षमम् । आत्मनस्स्वप्रकाशत्वेऽपि तस्य स्वाभाविकत्वेऽपि च धर्मभूतज्ञानविष-
यत्वाभावादप्रकाशः । स्वतस्सर्वगोचरमपि धर्मभूतज्ञानं संसारदशायां कर्मणा यथा सङ्कु-
चितम्, तथा तीव्रानुकूल्यमपि न विषयीकरोतीति कल्पनीयम् । यथा वा स्वरूपे भासमा-
नेऽपि तद्धर्मस्यानुकूल्यस्याप्रकाशः, तथैवान्तर्यामिणोऽपि कैवल्यमोक्षे सुखरूपत्वेनाप्रकाश
उपपद्यते ।

यद्यप्यात्मावलोकनसाधनभूतकर्मयोगज्ञानयोगयोरपि इन्द्रियार्थमनःप्रभृतिवशीकरण-निष्पाद्यतया तदर्थं भगवत्प्रपत्तिः, शुभाश्रयभूतदिव्यमङ्गलविग्रहस्य ध्यानञ्चोपदिश्यते । तथापि राजभक्तिवद्देवतान्तरभक्तिवदैश्वर्यार्थिभक्तिवच्च तस्यापि ध्यानस्य स्वाभिलषितफलं प्रति प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वनिमित्तत्वादौपाधिकत्वमेव । स्वाभाविकभक्तिविशेषस्य न तदानीमाविष्कारः ; तस्य परिशुद्धात्मावलोकनेन वा बहुजन्मसञ्चितपुण्यविशेषपरिपाक-क्रमेण वा विना दुर्लभत्वात् । अत एव वस्तुनि प्रकाशमाने तद्गतभोग्यताया अप्रकाशात् कैवल्यमोक्षस्य भगवत्प्राप्तिलक्षणमोक्षाद्भेदः । सांसारिकसुखदुःखोपभोगसाधनकर्मणां निःशेषक्षयात्, स्वाभाविकप्रत्यगात्मगतानुकूल्यविशेषाविर्भावादपुनरावृत्त्या च तत्र मोक्ष-त्वव्यवदेशः ।

उपासनदशायां भगवति भोग्यत्वस्यानभिलषितत्वादभिलषितस्यैव तत्कतुन्यायेन साध्यत्वाद्भोग्यताया अनाविष्कारः । भगवत्प्राप्तिकामस्य तूपासनदशायामनन्तगुणविभूति-विस्तारस्य मोक्षदशाभाविनो विशेषरूपेणाननुसंहितत्वेऽपि सामान्यतो भगवद्विभूतित्वादिना अनुसन्धानमस्ति । न ह्येवं सामान्यतोऽपि कैवल्यार्थिनोऽनुसन्धानमस्ति । अतो भगवति भोग्यत्वस्यानाविर्भावः । परं तु अर्चिरादिना मार्गेण गतस्य ‘ स एनान् ब्रह्म गमयति ’ इति श्रुत्या पञ्चाग्निविदो ब्रह्मप्राप्तिरपि ब्रह्मसाक्षात्कारमात्रम् ; न तु ब्रह्मानन्दानुभव इत्यास्थेयमित्येकेषां पक्षः ॥

भगवद्भाष्यकाराभिमतः पक्षस्तु—कैवल्यमोक्षोऽपि ब्रह्मानन्दानुभवपर्यन्त एव ; न ब्रह्मसाक्षात्कारमात्रम् । तथा हि—प्रत्यगात्मस्वरूपं हि भगवच्छेषतैकलक्षणं शास्त्रेण विज्ञातम् ; तथैवावलोकितञ्च । यथाभिलषितं प्राप्तिरावश्यकी । विशेषणभूतस्वात्मानुकूल्यं विशिष्टानुकूल्यस्योपचायकमेव । न तद्विहन्ति । स्वाभाविकज्ञानप्रसरे सति भगवदानुकूल्यतिरोधानमप्रमाणकम् । ‘ ब्रह्म गमयति ’ इत्यविशेषेण श्रूयमाणतया कस्यचिद्ब्रह्मसाक्षात्कारमात्रम्, अन्यस्य ब्रह्मानन्दानुभवोऽपीति वैषम्यकल्पनं न युक्तितम् । आत्मावलोकनात्प्राक् श्रीपतौ केवलोपायतामतिः । पश्चात्तु तत्र भोग्यतामतिरपि जायते । तदा तत्किङ्करस्वात्मविधैव परविद्या । अतस्स्वात्मशरीरकब्रह्मोपासनं ब्रह्मशरीरभूतस्वात्मोपासनमिति विशेषण-विशेष्यभावभेदमादाय भेदेन ब्रह्मप्राप्तिगतिश्रुतिः । उभयोरपि विद्ययोः ब्रह्मोपासनरूपत्वं

ब्रह्मानुभवफलकत्वं चाविशिष्टम् । परन्तु केवलस्य मध्ये स्वात्मानुभवः पश्चात् ब्रह्मानुभवः ।
स्वात्मानुभूत्यन्तराव्यवधानरहितस्त्वन्येषामुपासकानामिति ॥

इति त्रयोदशो वादः ।

इदं तावत्पाठकमहाशयैरवधेयम्, यदत्र ग्रन्थपातः तत्र.....एतादृशं चिह्नं, यत्रो-
पलभ्यमानः पाठोऽन्यथोत्प्रेक्षितस्तत्र () ईदृशं रेखाद्वयं, यत्र च त्रुटितो भागोऽस्मा-
भिरभ्यूहितस्तत्रेदं [] विलक्षणं रेखाद्वयं च निवेशितमिति ।

अत्र आदितस्त्रयाणां वादानां शोधने टिप्पण्यादौ त्रुटितभागोल्लेखने चास्माकम-
त्यन्तमुपकृतवतां परमहंसपरिव्राजकानां श्रीमद्रङ्गरामानुजमहादेशिकानां समुचितं किञ्चि-
त्कारमजानन्तो वयं तेषां सन्निधौ ग्रन्थरत्नमिदं समर्प्यास्मदीयां कृतज्ञतां सविनयं
विज्ञापयामः । तथा इतरेषां वादानां परिष्करणे दुरधिगमार्थप्रकाशने विषयसूचीनि-
बन्धने चास्माकमतिशयितं साहाय्यमारचितवतां प्रियसुहृदां श्रीवेङ्कटेशसंस्कृतकलाशा-
लाध्यापकानां तर्कार्णवश्रीवीरराघवाचार्याणामुपकारातिशयं सर्वदा वयमनुसन्दध्मः ।
वादार्थसङ्गृहे विषयसूचीपरिष्कारे चास्माकं बहूपकृतवद्भ्यः पञ्चनदस्थराजकीयसंस्कृतक-
लाशालाध्यापकेभ्यश्श्रीवीरराघवाचार्येभ्योऽनन्तान् धन्यवान्निवेदयामः । पौण्डरीकपुरं
स्वामिन इति प्रसिद्धानां श्रीनिवासमहादेशिकसंयमीन्द्राणामाश्रमात्सम्पादितां परिष्कृतां
मातृकां प्रदायास्मान्मुद्रणे प्रोत्साहितवतां श्रीवेङ्कटेशसंस्कृतकलाशालाप्रधानाध्यक्षाणां
पण्डितराज श्री D. T. ताताचार्याणामुपकारमनवरतं वयं स्मरामः । स्वीयं कार्यगौरव-
मविगणय्यासकृत्तत्र तत्र पाठशोधनादावस्माकमत्यन्तमुपकृतवद्भ्यो महामहोपाध्याय विद्यावा-
चस्पति श्रीकुपुस्वामिशालिर्वर्येभ्यो बहून् धन्यवान् सप्रश्रयं समर्पयामः ॥

एतद्भूतमुद्रणं प्रति प्रथमं प्रार्थिता अध्यक्षवर्याः (Vice-chancellor) Rt
Honourable श्रीनिवासशालिमहाशया अस्मदीयां प्रार्थनामवितथयन्तोऽनुपदमेवान्वम-
न्यन्त । अमुद्रितानामावश्यकानां प्राचीनग्रन्थानां प्रकाशनेऽत्यन्तबद्धादराणामेतेषां सवि-
धेऽस्मदीयमाधमर्ण्यं सबहुमानमावेदयामः ।

अस्मिंश्च प्रस्तावे न वयमिदं विस्मरामः, यदेतद्विश्वविद्यालयप्रतिष्ठापकाः राजा-
सर् बिरुदाङ्किता अण्णामलैश्रेष्ठिवर्यास्तुतनिर्विशेषं विश्वविद्यालयं परिपालयन्तः प्रख्याता-
न्बहुश्रुतानन्विष्यान्विष्यात्र समानयन्तो राजकीयभाषासाधारणं प्राच्यभाषास्समाद्रियन्त
इति । महोदाराणामेतेशामतिशयितमायुरारोग्यैश्वर्यादिकमाशंसमाना वयं भूमिकामिमा-
मुपसंहरामः ॥

A; INDEX OF KĀRIKĀS

	पुटः		पु
अग्रहोत्थव्यव-	पू ५६	अनुमान प्रकारस्तु	पू १०
अघटत्वव'...	उ १८१	अनुमानादनुष्णेषु	उ १०६
अज्ञानं हि कचि-	,, ५८	अनुमाने तु विज्ञानं	पू ३७
अज्ञान करणे (कारणा)	पू १३	अन्यः केवलशब्देन	उ १७६
अत एव हि मुख्या-	उ १८५	अन्यतादात्म्यविद्वेषा...	,, १८३
अत एव ह्यविज्ञात-	पू ७	अन्यथाख्यातिपक्षस्था	,, १७
अतः परमभि'...	पू १७८	अन्यथा न पुनः	पू १८२
अतः पदार्थ	उ १०३	अन्यथासिद्धिदोषेण	उ ११
अतः प्रत्यक्षता'...	,, १४५	अन्यथा हि प्रपञ्चोऽयं	,, १४४
अतश्शक्तिपदार्थ	,, १६१	अन्यप्रामाण्य	उ ३०
अतद्ब्रह्मयो हि	पू १७९	अन्यश्चेत्यादिवाक्य	पू १७५
अतस्तदेव साफल्य	,, ६	अन्योन्याभावमात्रं	उ १८५
अतिरेके कथन्तु	उ १३८	अन्योन्याभावनित्यत्वं	पू १७७
अतो वाक्यप्रयोक्तु	पू १२	अन्योन्याभावतां	उ १७९
अथ चेच्चरमः पक्षः	,, १७८	अन्योन्याश्रयतो'...	पू १८३
अथ देशान्तरे	उ १८४	अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रति	पू १८१
अथ भावस्वभावस्य	पू १८३	अन्वयव्यतिरेकाभ्यामं-	उ १०
अथ भावाविवक्षा	,, १८३	अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सा-	पू १७
अथवा सर्वभावानां	,, १७४	अन्वयव्यतिरेकित्वे	,, ७७
अथ सर्वेण भावेन	उ १७७	अन्वयज्ञानसिद्धयर्थ	उ ५८
अथ स्वरूपमात्रेण	पू १८४	अप्रकाशेषु तद्वत्	उ ७४
अथाभावस्य तद्रूपं	,, १८३	अप्रमाणेऽपि विज्ञाने	,, २६
अदृष्टमन्तरङ्गत्वा	उ ९६	अप्रामाण्यं पुनस्तासां	,, २३
अदृष्टमपि काष्ठादौ	,, १०७	अप्रामा'...'[ण्यस्य]	उ ३६
अदृष्टार्था न सिद्धयेयुः	,, ११५	अप्रामाण्यनिवृत्तिश्च	पू ३९
अनयैव दिशा वाच्या	पू १८२	अप्रामाण्यं विरोधित्वा	,, ३९
अनिश्चये'...'[च]	उ ८१	अप्रामाण्येऽपवादे	,, ३८

अभावः कारणं न	उ	१७१
अभाववाचिभिः शब्दैः	,,	१७५
अभावस्तन्निधानस्य	,,	१७७
अभावस्य विरुद्धत्वे	,,	१८३
अभावस्य तु कार्यत्व	,,	१६६
अभावस्याविरोध	पू	१८३
अभावाभावः	उ	१८३
अभेद्यं सर्वेषां	पू	३
अयोग्येभ्यस्समुत्कृष्टाः	,,	५९
अर्थानां व्यभिचारित्वा	,,	८
अर्थान्तरमथोच्येत	,,	१८५
अर्थापत्त्यनुमानाभ्यां	उ	१८४
अर्थेनापि तथात्वेन	,,	१३
असद्वा इदमित्याद्या	पू	१८५
असन्नहितमेवात्र	,,	१७७
असिद्धिर्वा विरोधो वा	,,	३६
असिद्धेर्बोधकत्वस्य	उ	३
अस्ति नास्तीति सन्देहो	पू	८०
अस्माद्विधिनिषेधो	,,	१८०
आकाङ्क्षादित्रयोपेतं	उ	३७
आकाङ्क्षापरिहारार्थं	पू	३५
आद्ये भूतलशब्दः	पू	१७६
आनन्तर्यविशेषेण	उ	१०
आमुष्मिकाणामर्थानां	पू	१०५
इति भेदेन नीतिज्ञा	उ	१७५
इत्थं...राभावो	,,	१८०
...[इत्थं] सर्वस्य	,,	१८२
इत्येवं प्रत्यवस्थाने	,,	८७
...[इह नास्तीति]	,,	१८२
ईश्वरस्यानुमानेन	पू	८७
उक्तमेतत्प्रमाणत्व	पू	१०३
उच्येत न हि देशादौ	,,	१८१

उत्थितत्वञ्च तत्तेषां	उ	१७९
उत्पत्त्यादिरूपाधिस्तु	[पू	१७७
उत्पत्त्यमानकार्येण	,,	१७१
उदकाहरणार्थेऽपि	उ	२७
उपपत्त्या शरीरस्य	पू	१०६
उपाधिभेदभिन्नस्य	पू	१७७
उपाधिरेव यः कश्चित्	,,	१७५
उपाधेरेव नास्तित्व	उ	१७७
...[उभय] त्रैव चा	,,	१७८
उभयोश्चेदुभौ	पू	२२
एकदेशेऽनुवादत्वं	,,	८७
एकबुद्धिस्फुटं	,,	१५६
एकलक्षणयोगित्वा	,,	१५६
एकशब्दान्तरस्मार्थ	उ	६
एकस्या एव यद्रूप	,,	१०
एकीभूतः	उ	१७९
एकैकतरिथिते देशे	पू	१८१
एकैकस्मिन्विशिष्टे	,,	१३२
ए...[कैकस्या]नुवृत्तौ	उ	१८१
एकैकान्तरभेदो	,,	१८१
एकोक्तानतिरेक	पू	१३८
एवञ्चानुपपत्तिश्चे	,,	१८४
एवं न फलवद्बुद्धेः	उ	२२
एवमाद्यनुयोगानां	,,	१५०
एवं हि लाघवेन	,,	१७५
एष भेदः	,,	१८२
कठोरेष्वात्मेयान्वय	,,	३
कति लोकेषु दृश्यन्ते	पू	२२
कथं तर्ह्यभिधेयः	उ	८
कथं ह्यन्यानपेक्षस्य	,,	१७
कदाचित्कस्यचित्	पू	५६
कदाचिदर्शनाज्ज्ञाने	उ	८१

कर्मणाञ्च फलं	उ	११९
कस्माच्चिद्विज्ञमित्येव	,,	१८०
कस्यचिन्मुदभावस्य	पू	१६६
कार्यकारणभावे	,,	११३
कार्यकारणयोरैक्यं	,,	१४७
कार्यं भिन्नमुपादानात्	,,	१४४
कार्यस्य यदि विज्ञानं	उ	१८४
कालभेदविशिष्टस्य	पू	१७८
कालस्तु नास्तिशब्दार्थः...	,,	१७७
कालान्तरञ्च तत्रैव	,,	१८१
काष्ठो वा तद्विशिष्टो वा	,,	१८२
काश्चिच्चङ्गावविशेषस्य	,,	९
किङ्कृतं प्रतियोगित्वं	,,	१७७
किञ्च कोऽयमुपाधि	,,	१७६
किञ्च भेदातिरिक्त	,,	१८४
किं वापभ्रंशलिङ्गादि	,,	७
किं वा साक्षादधिष्ठाने	,,	९५
क्वचित्प्रागनुमानत्वे	उ	९
क्वचिस्थितस्य चैत्रादेः...	,,	१८४
ख्यातिस्वतः किमन्यस्मा	पू	६९
गुणज्ञानानपेक्षस्य	उ	३५
गुणात्प्रामाण्यनिष्पत्तौ	,,	२१
गुणादिकर्मधर्माणां	,,	१८२
गोत्वमात्रं तु विदितं	पू	१७९
गोत्वादित्यादिशब्दार्थो	,,	१७९
घटः खलु पटादन्यः	,,	१७९
घटमात्रस्य नास्तित्वं	,,	१८१
घटादिदेशकालाभ्यां	,,	१८०
घटादेस्तु पदार्थस्य	,,	१८२
...घटेन...सम्बन्धा	,,	१८१
घ(प)टो नास्तीति शब्दस्य	,,	१७७
नस्यास्ति हेतुत्वं	,,	९१

चेष्टमानतनुप्रेर्य	उ	९५
...जात्यादेरुपाध्यन्तर	पू	१८०
जीवत्वाय स्वतन्त्रत्वं	,,	११९
ज्ञानत्वानुपयुक्तांशः।	उ	२९
ज्ञानं सर्वान्वयायोग्यं	पू	१०२
ज्ञानस्य च स्वभावोऽयं	उ	६०
तच्च साफल्य(संसर्ग)	,,	६
तच्चापि शब्दनित्यत्व	,,	१५
तच्चावश्यं क्रिया	,,	९१
तज्ज्ञाने(न)कारणे(ण)	,,	१३
तज्ज्ञानस्य फलं त्वन्यत्	,,	५
तज्जातीयैस्तु तैर्युक्तो	,,	२३
ततः कस्यचिदेकस्य	,,	१७८
ततः स्वयम्प्रकाशत्वं	,,	८०
ततो नाखण्डशब्दोक्ति	,,	१७६
ततो विवक्षा सा नाम	,,	१८१
तत्काङ्क्षा विनिहन्त्येव	,,	९५
तत्तद्वस्त्वात्मनात्मान	पू	१०
तत्र चेत्स्यादभेदोऽपि	उ	१३५
तत्र तावन्न शब्दोऽयं	पू	५
तत्रात्मत्वं न सिद्ध्ये-	,,	१०९
तत्रापि चेत्तथा.....	,,	१८३
तत्रापि चैत्रकार्यं	,,	१८४
तत्रापि पुरुषाधीनं	,,	१३
तत्रादि यदि धर्मास्त्युः	उ	१८२
तत्राहुः पूर्वपक्षस्था-	पू	१७५
तत्तेतरतराभावो	,,	१३५
तत्सिद्ध्यनुगुणं	उ	१७३
तत्स्वतः प्रत्यवायार्थ	,,	१६७
तथा गृहीतसम्बन्धः	पू	१०
तथा देशान्तराभावः	उ	१८५
तथापि न प्रसज्येत	,,	१८०

तथापि च तथेत्येव	,, १८३
तथाभि (पि) व्यापितैव	पू १८४
तथा यः कश्चिदेकस्य	,, ११
तथा लोकेन विज्ञाने	,, २७
तथा वारितमीशस्य	उ १३
तथा सत्यप्रतीताद्...	पू १८४
तथा साधकता	उ १७०
तथा हि देशा भिद्यन्ते	,, १८०
तदतिक्रमणे तद्वत्	,, १६९
तदभावो न हेतुः	,, १६६
तदसिद्धौ न सिद्धयेयुः	,, १५३
तदस्वार्थस्तदंश	,, १७६
तदा केन प्रकारेण	,, १२
तदा देशान्तरे	पू १८५
(तदा प्राप्तप्रमाणत्वं)	उ १४
तदा हि कारणाभावात्	,, २१
तदुदाहियते तेषां	,, ५
तदेव चेत्प्रसज्येत	,, १८०
तद्धि तामेकधा...	,, ३५
तद्धीर्वा केवलो वाथ	पू १७६
तद्भिन्नदेशकालेषु	,, १८०
...तद्वतोऽपि भिद्यन्ते	,, १७९
तद्वाक्यात्स्वार्थभेदेषु	उ १४
तद्विलक्षणबुद्धयैव	पू १८५
तद्विशिष्टावबोधा...	उ १७६
तद्यापारः प्रसिद्धं हि	,, १७१
तन्नैरन्तर्यभावेन	,, ५७
तयोः परस्परं भेदो	,, १७९
तस्मात्तयोः...	पू १८१
तस्मादभावस्तत्तत्र	उ १८५
तस्माद् गुणेश्चो दोषा	पू ३६
तस्माद्भिन्नस्वरूपस्य	,, १८३

तस्माद् भूमौ घटो नास्ति	पू १८०
तस्माद्विषयनिर्भासो	उ २५
तस्मिन्संसर्गविज्ञानं	,, ६
तस्य तन्निरपेक्षस्य	,, ८४
तस्य भेदान्तरापेक्षे	,, १८३
तस्य यत्वन्यथाभावं	पू १३
तस्य स्वरूपं भेदोऽपि	उ १७९
तस्याभिसन्धिसम्पातः	,, १८०
तस्याः शक्त्यैव	,, १६१
तादात्म्यं हि विरुद्धं स्याद्	,, १७९
तादात्म्यं हि विरुद्धं स्यात्स्व	,, १८३
तावतो नातिरेकेण	,, ३७
तावेव खलु दृश्येते	,, १७
तेनाश्रयानपेक्षोऽयं	,, १८३
तेषां स्वातन्त्र्यमेष्टव्यं	,, १४
तौ चेन्मिथश्च साकाङ्क्षौ	,, ९२
तौ स्तः प्रागुत्तराभावा	पू १८२
...प्रयोगार्थं	उ १८०
...स्याद्यभेदो हि	,, १७९
दूषणत्वं यथा न	पू १७०
देश एव तदर्थश्चे	पू १७६
देशकालान्वितश्चायं	उ १८१
देशः कालेन सम्भिन्न	,, १७८
देशकालौ तु यौ तत्र	,, १८०
देशकालौ हि सर्वेषां	पू १७८
देशस्तत्रापि येनासौ	पू १७६
देशान्तरं तदेवास्य	उ १८१
देशान्तरादिकं	,, १८५
दे...[शान्तरे]ण सम्बन्धं	,, १७७
देशोऽपि ह्येवमेकत्र	उ १८१
देहभेदोऽपि नैकस्य	पू १२३
देहादिभ्यो विभिन्नत्व	उ १०५

देहादिरपि किन्न स्यात्	”	९७
दोषश्च पूर्वपक्षोक्त	”	१८४
दोषा हि प्रकृतिस्थानां	”	३७
द्रव्याणां...[नास्ति नि]	पू	१८२
द्वयं वा नास्तिता यत्र	उ	१८१
धर्मान्तरं तदामृश्य	पू	१७८
धर्मान्तरं...[स्वरूपं वा]	उ	१८२
धर्मिण्य...[त्यन्तनिष्कृष्टे]	पू	१८२
धियां स्वाभाविकं तेषां	”	२३
न कश्चित्कल्पनीयो	उ	८२
न कालमात्रयुक्तस्य	”	१७८
न केनापि प्रमाणेन	”	१४
न खल्वेकत्र सद्भावे	पू	१८४
न च केचिद् गुणा	”	३७
न च चेष्टान्तरत्वं	”	१०
न च तद्वाधका	उ	३९
न (स) च धर्मस्वरूपं	पू	१८५
न च प्रयोजनाभावा	”	५
न च भिन्नत्वमात्रेण	”	१८३
न च वेदोपयोगोऽपि	”	२१
न च शब्दादौ क्वापि	उ	१२
न च शब्दे गुणा	पू	३७
न च स्मृतिसमर्थत्व	”	१३
न चाकृतैव सङ्केतं	उ	१२
न चानपेक्षितः कर्ता	”	११
न चानपेक्षितः स्मर्तु	”	११
न चानुमानादिकस्य	पू	१५
न चानुव्यवसायत्वे	”	३५
न चापरस्य धर्मस्य	”	१७८
न चाव्यवस्थितो वाच्यः	उ	१७८
न चास्मारकमादाय	पू	१३
न चैवं प्रतिपद्यन्ते	उ	१८१

न चैवमपि यः कश्चित्	पू	१७८
...नञ् रूपेण पूर्ववत्	उ	१८०
न तज्ज्ञानेन (ज्ञानेऽस्ति) सत्यत्वं	”	१५
न तावत्सर्वशब्देन	पू	११
न तु संसर्गमात्रेण	उ	८
ननु...काले व	उ	१८०
ननु जात्यदिनिर्मुक्तो	पू	१८०
ननु पालनभिन्नत्व	”	११
ननु रूपं रसाभाव	पू	१७९
ननु सत्यमभाव	उ	१७५
ननु संसर्गविज्ञाने	पू	६
न प्रमाणान्तर	”	१४
न रूपिभ्यो रसो भेद	उ	१७९
न विरोधः कचिस्तिद्वयेत्	पू	१७९
(न विप्रलम्भनादासो)	उ	१४
न व्यवस्थापनं शक्यं	पू	१७८
न हि क्षणिकतन्मात्र	उ	१७७
न हि तत्रासविज्ञानं	पू	१४
न हि तन्मात्रता नास्ति	उ	१७६
न हि पालनहीन	पू	११
न हि प्रत्यक्षतस्तिद्वयेत्	”	१८४
न हि व्यापकमज्ञात्वा	उ	१८४
न हि शौक्यादिधर्माणां	”	१७८
न हि स्वविषयत्वेन	पू	२५
न ह्यभावं विहायान्यत्	”	१७८
न ह्यभावेन तेनैव	उ	१८२
न ह्यवान्तरजातिर्नो	”	३६
न ह्यस्ति सङ्ग्रहस्तस्य	”	१७९
न ह्येकैकदैवैक	पू	१८१
नाना...[प्रात]	”	१८०
नासमर्थपदाख्यात	उ	१३
नास्तिशब्दप्रयोगस्य	”	१७८

नास्तीति च प्रयोगस्यात्	॥ १७६
नित्यः क्रमविशेषोऽपि	॥ १३
नित्यं भिन्नाश्रयत्वे च	पृ १८३
नित्यस्सप्रतियोगित्वा	उ १७५
नित्यानां परमाणूनां	॥ १८१
निरस्ते पुनरेतस्मिन्	॥ ३८
निर्णयन्ति यतीन्द्रोक्त	॥ ६९
निर्णयेत्तस्य सोऽभा...[व]	॥ ३९
...[निर्णा]यकप्रमाणेन	पू १८४
निर्णायमाने प्रामाण्ये	उ २९
निश्चयार्थं नरैर्मृग्यः	॥ १४
नैकैकद्वयेन शब्देषु	पू ३
नैतत्सप्रतिपक्षत्व	॥ १८४
नैतत्स्वरूपभेदोक्ता	॥ १८३
नैतदेवमभावेन	उ १७८
नैतदेवं ततो वाच्य	पू १७६
नैतद्देशान्तरे कार्य	उ १८४
नैतावतापि दूरस्थ	पू १८५
नैरन्तर्येण शब्देन	॥ ५८
नैवं तथैव निर्देशात्	॥ १८२
नैवमद्याप्यसौ	॥ १८३
नैवं रसाद्यभावेन	उ १७९
नैष स्वात्मनि तत्कर्तुं	॥ ७४
नो चेत्कानियतो हेतुः	॥ १६४
पतञ्जलिमुखास्सन्तः	॥ १२
पदान्तार्थसमेतस्य	पू १७६
पश्चाद्विशेष्यमाणं सत्	उ ७
पाणी पादौ च नाहं	पू १०८
पारमार्थ्यं विनार्थस्य	॥ ६०
पारम्पर्यादधिष्ठाने	॥ ९५
पारम्पर्येण...	उ १५९
पिण्डान्तरस्य भावेन	उ १६६

पुनः स्थापयितुं शक्तः	उ ५
पुंसां चेष्टा पुनर्व्यस्ता	॥ ८
पूर्वोत्तरतया धर्मौ	॥ १८२
पूर्वो...[त्तरौ तु यौ कालौ]	॥ १८२
पृथग्भावात्मना सिद्धौ	पू १७५
प्रकृतिप्रत्ययान्यस्व	उ १३
प्रकाशनियमं धत्ते	पू ८२
प्रकाशस्सर्वभावानां	॥ ७४
प्रकाशस्य तु सत्तैव	॥ ७४
प्रक्रियान्तरमाश्रित्य	उ १२
प्रतिबद्धभ्रमेणैव	पू १३
प्रतिबन्धकसम्बन्धः	॥ १६६
प्रतियोगिकृतं तेषां...	पू १७९
...प्रति योगित्वं वादौ	॥ १८१
प्रतियोगिनि दृश्ये वा	उ १७६
प्रतियोगिन्यवच्छिन्ने	पू १८०
प्रतियोगिविरुद्धश्चेत्	॥ १७६
प्रतियोगिव्यवस्थानां	उ १८२
प्रतिवाक्यं हि वक्तृणां	पू १४
प्रत्यक्तत्वं ज्ञातुरेव	॥ ११६
प्रत्यक्षवत्त्वशक्त्यैव	॥ १४
प्रत्यक्षेण प्रतीतत्वा	उ १८४
प्रत्येकसमुदायादि	॥ १८२
प्रध्वंसादिरूपाधिश्चेत्	॥ १७७
प्रभावस्तस्य सङ्कोचो	॥ १७४
भ्रमाणत्वं निवर्तत	॥ २७
प्रमाणान्तरसंवादा	॥ १३
प्रमाणान्तरसिद्धेषु	पू १४
प्रागुक्तेनैव मार्गेण	उ ५८
प्राङ्गणादिषु देशेषु	॥ १७८
प्रातरेव घटं कापि	पू १८१
प्राधान्याद्देशकालाभ्यां	॥ १८१

फलशब्दश्च नाज्ञात्वा	,,	१२
बोधकत्वं विना शब्दे	,,	८
बोधकत्वविवक्षा हि	उ	५
बोधकेनानुपस्थाना	पू	५
भगवल्लक्ष्मणाचार्य	,,	१७५
भवतामपि यद्येषा	,,	१०७
भावभेदप्रयुक्ता तु	उ	८
भावभेदो निषेधार्थ	पू	१७५
भावयन्ति क्वचित्त्र	उ	१०
भावयोरेव किञ्च स्या	,,	१८४
भावस्वरूपभेदेन	पू	१६९
भावस्य पुनरस्त्येव	उ	१८३
भावानामेव हेतुत्वं	पू	१६४
भावान्तरमभावं तु	उ	१७५
भावान्तरत्वमेतेन	पू	१८२
भावो नायमभावो वा	उ	१८३
भावोऽपि नार्थो	पू	१७५
भाषान्तरे पुनः कल्प्या	उ	१०
भिन्नप्रसरवेद्यानां	पू	१७६
भिन्नस्य देशकालस्य	उ	१८१
भिन्नाभिन्नत्वमन्योन्यं	उ	१३२
भूतलव्यवहारस्य	,,	१७६
भूतलादौ घटो नास्ति	पू	१७७
भेदः कश्चित्तेवास्तु	उ	१७८
भेदग्रहस्तथा	,,	५५
भेदत्वेन विरोधश्चेत्	पू	१७९
भेदमात्रेण सर्वत्र	,,	१८२
भेदाग्रहाव्यवहति	उ	५५
भेदाग्रहांलिं प्राप्तिं	पू	५५
भेदाग्रहेण प्राप्नोति	उ	५९
भेदेष्वेकानुवृत्ता हि	पू	१५३
भेदो धर्मस्वरूपं वा	,,	१८०

मनसश्शक्तिमप्यत्र	उ	८२
महर्षयश्च धर्मिष्ठाः	पू	१२
मा वा हानादिहेतुत्व	,,	६
मुद्दिश्य यस्याभाव	,,	१७९
(मूलशब्दमविज्ञाय)	,,	१२
यच्च बोधनमेवादौ	,,	७
यज्ञातिव्यञ्जका धर्माः	,,	२३
यतस्सप्रतियोगित्व	उ	१७५
यतस्सर्वत्र चैकस्सन्	उ	१७७
यतो रजतवैधर्म्या	पू	५७
यत्तं युक्तं विशिष्टार्थ	उ	१७६
यत्नश्च यतमानस्य	पू	९७
यथा कारणवैकल्यं	,,	१७१
यथा घटादिभावानां	उ	७४
यथान्यः पुरुषः कर्ता	पू	१३
यथायथं प्रयुक्तानां	उ	१४
यथा सच्छिद्रेके	पू	२७
यदा कार्यत्वविज्ञानं	,,	२१
यदा तु नास्तिशब्दानां	उ	१७८
यदा तु सर्व एवायं	पू	१२
यदा प्राप्तप्रमाणत्व	उ	१४
यदा यत्प्रतियोगि स्या	,,	१७७
यदार्थभावो भेदस्स्यात्	,,	१८५
यदि जाग्रद्विद्या	,,	६६
यदि नास्तीति शब्दस्य	,,	१७७
यदि यत्नेन साहित्यात्	पू	९७
यदि स्वाभाविकं	,,	३०
यद्धर्मस्या (यस्य धर्मो) पृथक्	,,	८४
यद्यन्वितं भवेत्तच्चेत्	,,	१८१
यद्यभावाविनाभूत	उ	१८४
यः पुनर्मानसाध्यक्ष	पू	८२
यथा बुद्ध्या प्रकाश्यन्ते	उ	५९

यस्तु स्वरूपमित्येव	उ	१८२
यस्मादेको घटाभावो	,,	१७९
यस्माद्भावेष्वाभावस्य	उ	१८३
यस्मै प्रकाशते	,,	११६
(यस्य धर्मोऽपृथक्सिद्धः)	पू	८४
यस्य ह्युपाधिशब्दे...	पू	८
याथात्म्यमिति विज्ञेय	उ	१३
(याथार्थ्यमिति)	,,	१३
यावच्छक्ति विचिन्त्यैव	पू	३९
(युक्तं यत्तद्वि)	उ	१७६
येन केनापि योगेन	उ	१३
येषां शब्दस्य मानत्वं	पू	१४
येषां स्मृतिप्रवाहेण	,,	११
योग्यता सर्वभावानां	पू	१४५
योग्यस्यानुपलब्ध्या च	उ	३९
योग्यापि नेष्यते सृष्टिः	,,	११
(योग्योऽपि नेष्यते)	उ	११
वक्तृभावे भवेद्दोषो	,,	२२
वदतामेव यद्बुद्धौ	,,	१७६
वध्यघातकसम्बन्धे	पू	१६६
वर्णानां शक्तियुक्तानां	,,	१३
वस्तुगोचरता सैव	,,	२६
वस्तुभेदस्य तस्यैव	उ	५६
वाचकत्वभ्रमश्चापि	पू	१३
वाचकत्वभ्रमेणैवं	उ	१३
वाचकप्रत्ययश्चात्र	,,	६
वाच्यवाचकसम्बन्धः	पू	७
वादिनां विमतेर्भावात्	,,	४४
विचित्रकर्मकर्तृणां	,,	९६
विज्ञानस्यानपेक्षत्वं	,,	८२
विधिगम्यस्य भावत्व	,,	१७५
विप्रलम्भादनासत्त्वे	उ	१४

विभूनां सर्वदेशेषु	उ	१७७
विरम्य...ति शब्दै	पू	१७६
विरुद्धधर्मसम्बन्धो	उ	१४७
विरुद्धप्रतियोगि...	पू	१७७
विरोधा यदि सर्व	उ	१८३
विरोधोऽर्थप्रयुक्तो	,,	१७६
विवक्षातः प्रतिद्वन्द्वि	,,	१७७
विशिष्टत्वं कथं	,,	१३३
विशिष्टत्वादुपाधेश्च	,,	१७५
विशिष्टव्यवहारस्य	पू	१७६
विशेषणविशेष्यत्वे	,,	१३३
विषयत्वेन सिद्धस्य	,,	८१
विषयस्मरणं साक्षात्	,,	८१
विषयीकुरुते सेयं	उ	१८०
विसंवादोऽपि भूयिष्ठो	पू	१४
वृक्षत्वव्यञ्जना	,,	२९
वेदप्रामाण्य सिद्ध्यर्थ	,,	१७
वैजात्यादुपपत्ति	उ	१०२
वैधर्म्याग्रहमात्रेण	पू	५८
व्यवहारविरोधेन	,,	५५
व्यवहारादिसंवाद	उ	८१
व्यापकञ्चानुमानाच्चेत्	पू	१८४
व्यापारस्सर्व एव	उ	९७
व्यापिनामप्यनित्यानां	पू	१८२
व्याप्यत्वपक्षधर्मत्व	उ	१०
व्युत्पत्तिरपि तत्रास्ति	,,	३
व्युत्पत्तिव्यवहाराणां	पू	१७८
शक्तानामेव भावानां	,,	१६१
शक्तिर्ह्यतीन्द्रियं रूपं	,,	१७३
शब्दः खलु विशिष्टार्थम्	,,	१०
शब्दमात्रस्य नार्थेन	उ	१७६
शब्दाभावेन साहित्या	पू	१७७

शब्दार्थव्यवहारश्च	पू	१२
शरीरमेव चेदात्मा	,,	११५
शास्त्रप्रामाण्यसिद्धयर्थ	उ	८७
श्रुतिरेवैकविज्ञाना	पू	१४३
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा-	,,	१५०
स एव जायते पश्चात्	उ	१७३
स एव देशभेदस्तु	पू	१७८
सङ्केतमात्रसिद्धेव	,,	१०
सङ्केतसिद्धकार्यार्थाः	उ	९
स च यूनः क्वचिद् दृष्टः	पू	९२
स च सम्बन्धसन्दर्भ	उ	१४
स च स्मारकम-	उ	१५६
स च स्वेनैव चेन्न	उ	८२
स चा...[समु]दायि	पू	१८०
सत्कार्यवादं	उ	१४३
सत्ताघटत्वयोर्भेदो	पू	७४
सत्यमेवं तथाप्यत्र	उ	१८१
सद्भावे तदविज्ञातुः	,,	१२
सन्दर्भे वानपेक्षायां	,,	१२
समीपदे शवच्चैलो	उ	१८४
सम्बन्धान्तरसापेक्षं	,,	७
सम्बन्धे तद्....(नित्यत्वा-)	पू	१२
संवादादिसहस्रै-	,,	२९
संवेद्यं स्वप्रकाशं	,,	११६
संशयोऽपि हि संस्कारे	,,	८१
संसर्गाभावसिद्धिस्तु	,,	१८५
संस्कारोन्मेषसिद्धयर्थ	उ	११३
संस्थानैकस्वभावानां	पू	१७६
संहृत्यैव प्रमाणत्वं	,,	८

सरसं विरसं...	,,	१७९
सर्वस्मिन्नित्यशास्त्रार्थे	पू	१६७
सर्वेषां सर्वदा चैव	उ	५६
सर्वोऽर्थश्चेतनैज्ञातो	पू	५८
स हि शक्त्यनुसारेण	,,	१३
साक्षात्सम्बन्धिसंस्थानं	,,	१५९
सामग्रीद्वयापकं कार्यम्	,,	१६१
सामान्येनासता यस्य	,,	१४
सा समष्टिस्मृतीनां	,,	५९
साहित्यदृष्टिमात्रोत्थ	,,	६
सिद्धान्तान्तरनिष्ठेषु	उ	७
सिद्धे वेदान्तवाक्यानां	पू	३
सिद्धोपकरणैः कुम्भो	,,	१७३
सोऽपीति प्रतिपत्तिस्त्या-	उ	१५६
सौभरिप्रतिसन्धान	,,	१२३
स्मृत्याकारं तु यज्ज्ञानं	पू	५
स्मृत्याधायकमात्रस्य	पू	१२
स्यादेवं यदि तत्पूर्वं	,,	९
स्वतः प्रामाण्यमेष्टव्यं	,,	१५
स्वप्रकाशे ह्य-	उ	११६
स्वरूपभेदोऽप्यत्रास्ति	पू	१८२
स्वरूपस्याप्यभावत्वं	,,	१८३
स्वात्मनैव स्वभिन्नत्वे	उ	१८३
स्वा(स्व)मे ज्ञानेन तत्कार्य-	पू	६६
स्वाभाविकत्वमुभयो-	,,	१७
स्वारस्याच्चान्यथाख्यातिः	उ	४४
स्वार्थग्रहणसिद्धयर्थम्	उ	७
हेतुत्वेन न गण्यन्ते	,,	७७
ह्रस्वमित्यत्र यत्पूर्वं	पू	१८०

B : INDEX OF KĀRIKĀS IN KAIVALYAVICĀRA

अतो भेदोपचारेण	उ	१९८	तिरोहितेशानुकूल्य	पू	१९६
अथवान्तर्गतज्ञाने	,,	१९६	तेनैव चापराधेन	उ	१९६
अथवा सर्वथा मोक्षः	,,	१९७	दृष्टानुकूलमात्मान-	,,	१९६
अधिकारव्यवस्थार्थं	,,	१९८	न तथा फलभेदार्था	,,	१९८
अनिष्टान्तरहेतुत्वे	,,	१९५	नियमोपेतयोगेन	,,	१९६
अन्ये तु कर्मयोगेन	,,	१९६	पश्यन्त्यात्मानमित्येव	पू	१९६
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त-	पू	१९७	प्रकृत्यादिविवेकात्म	उ	१९६
आकारभेदवाच्यत्व-	,,	१९७	प्रत्यगात्मस्वरूपं हि	पू	१९७
आजानसिद्धविज्ञान	उ	१९७	ब्रह्मानन्दानुभवं	उ	१९६
आत्मावलोकनादर्वाक्	पू	१९७	भक्तिविज्ञाननिष्ठाभ्यां	पू	१९८
आत्मावलोकने यत्नं	उ	१९५	भक्त्यर्थं यतमानं तु	,,	१९७
आनुकूल्यतिरोधान	पू	१९७	भोग्यभूतपरात्मान-	,,	१९६
इत्यादिषु स्मर्यमाण	,,	१९७	यथा फलैकताशब्दो	,,	१९८
उभयोरविशेषेण	उ	१९७	यदा च सा तदा प्रीतिः	उ	१९७
कथञ्चापारकरणा	,,	१९७	यदा परस्मिन्भोग्यत्वं	,,	१९८
कान्ते कमलवासिन्याः	,,	१९७	यः पुण्यपरिपाकेन	,,	१९६
केचिदादौ प्रवर्तन्ते	पू	१९६	यं प्राप्य न निवर्तन्ते	,,	१९७
केवलोपायताबुद्धि-	,,	१९८	यस्य प्रीतिसञ्जाता	पू	१९५
गतिश्रुतानुभूतिस्तु	,,	१९६	यावद् भोग्यत्वसम्बन्धः	उ	१९८
ज्ञानयोगः कर्मयोगः	,,	१९६	लोकसङ्ग्रहसौकर्य-	पू	१९६
ज्ञानयोगेऽधिकुरुते	,,	१९६	विशेषणानुकूल्यञ्च	उ	१९७
तत्प्राप्त्युपायं तद्भक्तिं	उ	१९५	विहन्ति प्रत्युतैतस्या	पू	१९७
तथा शास्त्रेण विज्ञातं	,,	१९७	श्रुतश्छन्दोगशाखायां	उ	१९७
तथैव चाभिलक्ष्येत	पू	१९७	सत्त्वोद्रेकाद्वशीकृत्य	पू	१९६
तदा तत्किञ्चरस्वात्म-	,,	१९८	संसारे दुःखितो जन्तुः	,,	१९५
तदेवं भगवत्प्राप्तिः	पू	१९७	सर्वत्र चास्ति तत्प्रेम	,,	१९५
तद्य इत्थं विदुरिति	उ	१९६	सा यस्य देवदेवे	उ	१९५
तावज्जीवात्मनिष्ठायाः	पू	१९८			

C : INDEX OF KĀRIKĀS QUOTED

अग्न्यादयो घटादीनां	पू	७५	न सर्वलोकसिद्धस्य	उ	१७०
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयं	,,	११८	निर्गुणस्याप्रमेयस्य	पू	१०२
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्	उ	११८	निस्स्वभावत्वमेवं हि		२८
ईश्वरस्सर्वभूतानां	पू	११८	भवन्ति तपतां श्रेष्ठ		१०२
कथं सर्गादिकर्तृत्वं	उ	१०२	भागो जीवस्स विज्ञेय	उ	७४
क्षिपाम्यजस्रमसुरा-	उ	११८	आमयन्सर्वभूतानि	,,	११८
चतुर्विधा भजन्ते मां	,,	१९६	यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु	,,	१०२
जन्मान्तरसहस्रेषु	पू	१९५	यया क्षेत्रज्ञशक्ति-	पू	७५
जातेऽपि यदि विज्ञाने		३३	या प्रीतिरविवेकानां	,,	१९५
तया तिरोहितत्वा-	उ	७५	योगिनामपि सर्वेषां	पू	१९६
तस्माद्वोधात्मकत्वेन		३०	वालाग्रशतभागस्य	,,	७४
तानहं द्विषतः क्रूरान्	पू	११८	वृद्धप्रयोगगम्याश्च	,,	१७०
तेन यत्र प्रयुक्तोऽयं	उ	१७०	शक्तयस्सर्वभावानां	,,	१०२
तेषां सततयुक्तानां	पू	११८	सजातीयस्वसाध्यार्थ	,,	७५
ददामि बुद्धियोगं तं	उ	११८	सर्वभूतेषु भूपाल	,,	७५
न ते प्रकाश्यरूपा हि	,,	७५	सर्वे पदार्थास्तेनात्मा	उ	७५
नराणां क्षीणपापानां	,,	१९५	सिद्धानुगममात्रं हि	पू	१७०

D : INDEX OF BOOKS MENTIONED

आत्मसिद्धिः—यामुनार्याः	७५	भगवद्गीता—	,, ११७, ११८, १२२,
कठोपनिषत्	१९३		१९१, १९२, १९३, १९४
कुसुमाञ्जलिः—उदयनार्यः	९३, १६३	मुण्डकोपनिषत्	१२२
कौषीतकी	११८	विष्णुपुराणम्—पराशरः	७५, १०२, १६०,
छान्दोग्योपनिषत्	१४३, १९४	श्रीभाष्यम्—श्रीभगवद्रामानुजाचार्याः	८९,
तैत्तिरीय	८४, ११८, १८५		११७, १४०, १४३, १५८, १९३
न्यायसूत्राणि—गौतमः	६३, ९३, १८८	श्लोकवार्तिकम्—कुमारिलः,	२८, ३०,
पूर्वमीमांसा—जैमिनिः	१०३, १५०, १४१		३३, ७५, ९५, १७०
बृहदारण्यकम्	१४३, १९०, १९२	श्वेताश्वतरोपनिषत्	७४, ७५, ११८, १२२
ब्रह्मसूत्राणि—व्यासः	८८, ६६, १८७		

E : INDEX OF AUTHORS REFERRED TO

कुमारिलः (मीमांसाचार्यैः)	९५, १७०	बोधायनः	३८
न्यायविदः	२३	वेदव्यासः	४०
न्यायाचार्याः	६३	श्रीभाष्यकारः ३८, ७७, ८९, ११७, १४०	
पतञ्जलिः	१२		१४३
पराशरः	१०२, ४०	(ब्रह्म) सूत्रकाराः	६६

NĪTIMĀLĀ

By

NĀRĀYANĀRYA

Edited with Introduction and Notes

By

R. RAMANUJACHARI

AND

K. SRINIVASACHARI

नैतद्युक्तम् ; ब्रह्मणो अमाधिष्ठानत्वानुपपत्तेः । शुक्तिकादावधिष्ठाने केनचिद-
भास्वरत्वाकारेण प्रतिपपन्ने शुक्तित्वाद्याकारेण तिरोहिते सति हि रजतादिभ्रमो दृष्टः ।
ब्रह्म तु निर्विशेषतया निराकारं स्वयम्प्रकाशश्च । अतोऽधिष्ठानभूतस्य प्रतिपन्नत्वादप्रति-
पन्नाकारांशासम्भवाच्च न तस्मिन् जगदध्यासः सम्भवति । अध्यासहेतुभूताया अविद्याया
असम्भवश्च पूर्वमेवोक्तः ।

यदुक्तं शुक्तिकायां दोषवशात्सदसद्विलक्षणं रजतमुत्पन्नमवभासत इति ; तदपि
साहसम् ; सदसद्विलक्षणस्यानुपपत्तेः । एकस्य हि वस्तुनः सदैवलक्षण्यमसदैवलक्षण्यञ्च
विरुद्धत्वाच्च सम्भवति ।

निष्प्रमाणकं चैतत् सदसदनिर्वचनीयत्वम् । यत् ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिः प्रमा-
णमित्युक्तम् ; तदपि न ; ख्यातिबाधयोरन्यस्यान्यथाभानादेवोपपत्तेः । दृश्यते हि सम्य-
ग्रजतवदिदं रजतमिति पुरोवर्तिनो रजतात्मकत्वम् ।

ननु कथं रजतेऽवभासमाने तज्ज्ञानस्य शुक्तिका विषयो भवति ? न भासमानत्वं
विषयत्वम् । किन्तर्हि ? तत्संप्रयुक्तचक्षुरिन्द्रिय(यज ?) ज्ञानव्यावर्त्यत्वम् । कथं तर्हि इन्द्रिय-
सम्बन्धरहितस्य रजतस्य भानं सम्भवति । भवत्पक्षे वा कथमिन्द्रियसम्बन्धरहितस्यानिर्वच-
नीयरजतस्यावभासः ? दोषवशादिति चेत् , समानमेतदस्माकमपि । अत एव हि तस्य भ्रम-
वम् । तस्मादेवान्यथाभानात्तेदं रजतमिति प्रसक्तताद्रूप्याकारबाधोऽप्युपपन्नः ।

किञ्च रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तेरन्यथाख्यातिरेवाङ्गीकरणीया । यदि शुक्तिकैव
रजतात्मना नावभासते, किमिति रजतार्थी तत्र प्रवर्तते ? त्वयाप्यनिर्वचनीयरजतस्य
सम्यग्रजततयावभासादेव प्रतीति (प्रवृत्ति ?) भवतीति वक्तव्यमित्यन्यथाख्यातिरङ्गीकरणीया ।

किञ्च शुक्तिकायामनिर्वचनीयं वस्तु किञ्चिज्जातमिति वदता तस्य रजतबुद्धिशब्द-
योर्निबन्धनं वक्तव्यम् । यदि रजतत्वादिजातियोगः, सा किमनिर्वचनीया ? अनिर्व-
चनीया चेत् , सम्यग्रजतेषु रजतत्वबुद्धिशब्दौ न स्याताम् । सत्या चेदनिर्वचनीयवस्तुनि
न स्याताम् । तस्मात्सदसद्विलक्षणस्य वस्तुनोऽसम्भवान्निर्विशेषस्य ब्रह्मणो जगद्भ्रमाधिष्ठा-
नत्वासम्भवाच्च ब्रह्म जगद्रूपेण विवर्तमानं जगदुपादानं भवतीति नैतदुपपत्तिम् ॥

इति नीतिमालायां विवर्तपक्षप्रतिक्षेपाधिकारस्तृतीयः ।

श्रीः

नीतिमालायां चतुर्थाधिकार आरभ्यते.

अपर आहुः—

सम्भृ(संह ?)तौ ब्रह्म निर्भेदं सर्वशक्तिसमन्वितम् ।

भोक्तृभोग्यादिरूपेण सर्गे परिणतं भवेत् ॥

मृदादिपरिणामत्वं घटादेरिव दृश्यते ।

तथा सत्येव वेदान्तवाक्यं सर्वं समञ्जसम् ॥

‘ सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ’ ‘ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ’ इत्यादिभिः प्रतिसर्गावस्थायां प्रलीननिखिलविकल्पं सन्मात्रं ब्रह्मावगतम् । तत्सर्वशक्तितया सर्गसमये विचित्रचिदचिन्मिश्र-प्रपञ्चरूपेण परिणतमिति ‘ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय ’ इत्यादिभिर्वाक्यैरवगतम् । तस्माद्ब्रह्मपरिणामतया ब्रह्ममयं जगत् ।

ननु जगतो ब्रह्मकार्यत्वाभ्युपगमे तेन तदन्येन भवितव्यम् । तथाहि—कार्यकारण-यो रूपभेदो नामभेदोऽपि दृश्यते । तथा उदकाहरणकुड्यनिर्माणादिव्यवहारभेदश्च दृश्यते । तस्मात्कारणभूतादन्यत्कार्यं भवितुमर्हति । अपि च कारणादनन्यत्कार्यं चेत्, कारकव्यापारवैयर्थ्यश्च स्यात् । एवं कारणात्कार्यस्यान्यत्त्वाज्जगतो ब्रह्मपरिणामत्वं नोपपद्यते ॥

उच्यते । कारणात्कार्यमनन्यत् ; मृदयं घट इति प्रत्यभिज्ञानात्, संस्थानविशेषभाजो मृद्द्रव्यादृते द्रव्यान्तरानुपलब्धेश्च । रूपभेदादयः संस्थानान्तरयोगादेवोपपद्यन्ते । पृथुबुध्नो-दराद्याकारस्य कुलालादिव्यापारभावभावित्वात्कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वम् । तस्मात्कारणादनन्य-

त्कार्यमिति ब्रह्मणोऽनन्यज्जगत् । एवं जगतो ब्रह्मपरिणामत्वाभ्युपगमे सत्येव 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'आत्मैवेदं सर्वं' इत्यादीनामद्वैतपराणां 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' 'पतिं विश्वस्य' इत्यादिद्वैतपराणां च वेदान्त-वाक्यानां सामञ्जस्यं भवति । 'यथा अग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवात्मनः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति । तेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति' 'अव्यक्त-मक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयते, तमः परे देव एकीभवति'

‘तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ।

अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्क्रिये सम्प्रलीयते ॥’

इत्यादीनि प्रकृतिपुरुषोत्पत्तिप्रलब्धवादीनि श्रौतानि स्मार्तानि वाक्यानि समञ्जसानि भवन्ति । तस्मान्निरस्तसमस्तविषयस्य ब्रह्मणः परिणामभूतं जगदिति ।

अत्रोच्यते—

ब्रह्मणोऽपरिणामित्वश्रुतेश्चानुपपत्तिः ।

जीवस्य नित्यतायाश्च कृतनाशादिदोषतः ॥

मोक्षसाधनवैयर्थ्यान्मुक्तेरत्यर्थहानितः ।

ब्रह्मणः परिणामित्ववादोऽयं नोपपद्यते ॥

ब्रह्म जगद्रूपेण परिणमत इति वदन्तः किमिदं (द्वि?)भिन्नं ब्रह्म वदन्ति ? उत तमेव ? तत्र प्रथमः कल्पो न सम्भवतीत्युपरितनाधिकारे वक्ष्यते । द्वितीयः कल्पोऽप्यनुपपन्नः ; 'अस्थूलमनण्वह्रस्वम्' इत्याद्यनेकश्रुतिभिस्तस्यापरिणामित्वावगमात् । अनुपपत्तेश्च ; न हि चिद्रूप एवेश्वरोऽचिद्रूपेण परिणमत इति सम्भवति ॥

अथ ईश्वरे उपादानत्वं सर्वात्मकत्वं च सर्वोपनिषत्प्रसिद्धम् । अतस्तस्य जगदाकारेण परिणामोऽङ्गीकरणीयः । अपरिणामित्वश्रुतिरन्यथा नेया । उपादानत्वसर्वात्मकत्वश्रुतेरेव जगतश्चैतन्यशक्तियोगोऽस्तोत्यवगम्यते । तस्याचित्त्वव्यपदेशश्चैतन्यस्य नित्यतिरोहिततया

वेदितव्य इति मतम् ; तदप्ययुक्तम् ; सर्ववस्तुविरोधात् । अपरिणामित्वश्रुतेरनन्यथासिद्धत्वाच्च । यदुक्तं जगतश्चैतन्यशक्तिरस्तीति न विरोध इति ; तन्न ; चैतन्यस्य नित्यानुपलब्धेस्तच्छक्तेरसद्भावस्यैव^१ निर्णीतत्वात् । तस्योपादानत्वं सर्वात्मकत्वञ्चापरिणामित्वाविरुद्धमिति ब्रह्मस्वरूपाधिकारे वक्ष्यते ।

अथ स्यात्—उपाधिशक्तियुक्तं ब्रह्म । अतो जगत्परिणाम उपपन्नः । उपादानत्व-सर्वात्मकत्वोपदेशोऽप्युपपन्न इति । तत्र वक्तव्यम्—उपाधिशक्तिरिति कोऽर्थः ? किं सूक्ष्मरूपमुपाधिद्रव्यम् ? किं वोपादानरूपेण ब्रह्मणः परिणामसामर्थ्यम् ? प्रथमे कल्पे द्रव्य-द्वयाङ्गीकारात्सन्मात्रमद्वितीयं ब्रह्मेति विरुद्धघटे । उत्तरस्मिन्पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तिः । अथ मतं उपाधिद्रव्यं ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नञ्च भवति । तस्मादनैकान्त्यादुभयपक्षोक्तदोषाः परिहृता भवन्तीति ; तदनुपपन्नम् ; भेदाभेदयोर्विरुद्धस्वभावत्वेनैकस्मिन्वस्तुन्यसम्भवात् ।

अथोच्येत सर्वं वस्तु प्रतीत्यैव व्यवस्थाप्यम् । सर्वं च कारणात्मना जात्यात्मना चाभिन्नम् । कार्यात्मना व्यक्त्यात्मना च भिन्नं प्रतीयते ; मृदयं घटः, खण्डो मुण्डो गौरिति । न चानयोर्विरोधः । सहानवस्थानभिन्नाधारत्वयोरभावात् । अभेदशब्दावयवस्य
...(?)त्वाभिधायित्वाच्च । तस्मात्कस्यचिदपि वस्तुनः भिन्नत्वमभिन्नत्वञ्च नैकान्तिकमिति ; तदप्ययुक्तम् ; एकस्मिन्विलक्षणत्वतद्विपरीतयोरसम्भवात् । आकारभेदादविरोधं वदन् यदि कारणजात्याकारयोरभेदाश्रयत्वं कार्यव्यक्तयोर्भेदाश्रयत्वञ्च वदति, तदा नैकस्य द्व्यात्मकत्व-सिद्धिः । अथ कार्यकारणयोरजातिव्यक्तयोश्चैकत्वादेकस्य द्व्यात्मकता सिद्धयेत्, तथा सत्या-कारभेदादविरोधो न सिद्धयेत् । जातिव्यक्तयोरैकत्वं चानुपपन्नम् ; अनुवर्तमानव्यावर्तमाना-कारतया तयोर्विरुद्धस्वभावत्वात् ।

स्यादेतत् । अयं गौरिति तादात्म्यप्रतीतेस्तयोरैक्यं प्रतीयते । न चानुवृत्तिव्यावृत्ति-प्रतीतिः । तत्कथमनयोर्विरुद्धस्वभावत्वम् ? इति । तत्र वक्तव्यम्—किं तादात्म्यमिति ? न ताव-त्सम्बन्धविशेषः । तस्य सम्बन्धद्वयाधारत्वेनैकत्वासिद्धेः । नाप्यैक्यम् ; अनुपलब्धेः । तथा

सत्ययं गौरित्येकस्य द्विरवभासः स्यात् । न च तद्युक्तम् ; न ह्ययमिति वा गौरिति वा अवभासः । किन्तु अयं गौरिति तयोर्विशेषणविशेष्यतया ह्यवभासः । किञ्च व्यक्त्यन्तरे जाति-
प्रत्यभिज्ञया जातेरनुवर्तमानत्वं व्यक्तेर्व्यावर्तमानत्वञ्च प्रतीयत इति तयोर्विरुद्धस्वभावत्वम् ।
तस्माज्जातिव्यक्त्योरेकत्वनिबन्धनमेकस्य द्व्यात्मकत्वं न सिद्धयति ।

यदुच्यते आकारद्वययोगिवस्त्वाश्रयत्वाद्भेदाभेदयोरेकस्य द्व्यात्मकता सिद्धयतीति ;
तदपि न सिद्धयेत् ; भेदाभेदनिर्वाहकाकारद्वयातिरिक्ततदाश्रयवस्तुसद्भावे प्रमाणाभावात् ।

यदुच्यते—खण्डस्य मुण्डाद्व्यावृत्तिरूपं खण्डत्वं मुण्डात्खण्डस्य भेदः, अनुवृत्तिरूपं
गोत्वमभेद इत्येकस्य भिन्नाभिन्नत्वमविरुद्धमिति । तदप्यचारु ; गोत्वस्यानुवृत्तिरूपत्वा-
भावात् । खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति खण्डमुण्डयोरनुवर्तमानतया हि गोत्वमवभासते । न
त्वनुवृत्तिरूपतया । गोत्वस्यानुवृत्तिरूपत्वे तद्वत्तया खण्डमुण्डव्यक्त्योरनुवृत्तत्वमभ्युपेतव्यम् ।
अनुवृत्तिर्हि कस्यचित्केषुचिद्भवति । न हि खण्डवृ(व्य ?)त्तिर्मुण्डव्यक्त्यनुवृत्ता भवति । मुण्डवृ
(व्य ?) त्तिः खण्डव्यक्त्यनुवृत्ता वा । गोत्वं ह्युभयोरनुवर्तते । तथानुवृत्तिव्यावृत्त्योर्भिन्नाश्रय
त्वाच्चैकस्य द्व्यात्मकता ।

अथ खण्डताद्यपरसामान्यं भेदः ; गोत्वादिपरसामान्यमभेदः । उभयोरेकनिष्ठत्वेन
भिन्नाभिन्नत्वं सम्भवतीति । तदप्यसाधु ; भेदाभेदशब्दयोः पारिभाषिकत्वप्रसङ्गात् ।
अस्त्विति चेत्, नास्माकमपि काचित्क्षतिः । कस्यचित्कस्माच्चिद्वैलक्षण्यं भवति । तद्विपरीतं
च न भवतीत्येतदेव भिन्नाभिन्नप्रतिपाद्यम् । तस्मादुपाधिब्रह्मणोर्भेदाभेदासम्भवादुक्तदोषो-
ऽवसीयते ।

यच्चोक्तं प्रकृतिपुरुषयोरगान्तुकत्वादुपसंहारभेदवेळायां तयोर्विनाश इति ; तदप्य-
नुपपन्नम् । ‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुष-
माणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः’ ‘गौरनाद्यन्तवती’ ‘अविनाशो वा अरे
अयमात्मा’ ‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्’ इत्यादिभिस्तयोरजत्वाविनाशित्वनित्यत्व-
श्रवणात्तयोरुत्पत्तिप्रलयादीनि पूर्वोक्तानि वचनानि ब्रह्मणो विभागप्रतिपादनपराणि वेदित-

व्यानि । अत एव 'तम एकीभवति' इत्येकभावमात्रमुच्यते । न तु लयः । स्मर्यते च तयोर्ब्रह्मणो विभागः । 'विष्णोस्सकाशात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र' इति । दिते खण्डिते इत्यर्थः ।

किञ्च जीवानामनित्यत्वे कृतनाशाकृताभ्यागमदोषौ प्रसज्येयाताम् । पूर्वकल्पावसानेऽपि नष्टैर्जीवैः प्रागनुष्ठितानामभुक्तफलानां कर्मणां निष्फलत्वादुत्तरकल्पादावुत्पद्यमानानामसत्त्वपि कर्मसु तत्फलभूतदेहेन्द्रियादिपरिग्रहाच्च । अपि च तेषामनित्यत्वे मोक्षसाधनभूतोपासनविधयश्च निष्फलाः स्युः । आत्मनाशस्य निःश्रेयसत्वात्तत्साधनभूतोपासनविध्यानर्थक्यं न भवतीति न वाच्यम् ; प्रतिसंहारवेळायामात्मनाशरूपनिःश्रेयससिद्धेरवर्जनीयत्वात् ॥

अथ उपासनविधयस्त्वरमाणविषया इति चेत्, तन्न ; त्वराया असम्भवात् । यद्युपासकाः स्वनाशो मोक्ष इत्यवसेयुः, तदा मोक्षकथामपि परिहरेयुः । तस्मादुपासनविध्यानर्थक्यं भवत्येव । आत्मविनाशस्य दुःखनिवृत्तिफलत्वेन पुरुषार्थत्वं सम्भवतीति च हास्यम् ; स्वसत्ताया अनुपमर्देन दुःखनिवृत्तेरर्थ(थर्थः)त्वात् । न च सर्वे दुःखनिवृत्तिमर्थयन्ते । वर्तमानदुःखानामेव तन्निवृत्तेरपेक्षितत्वात् । सर्वे सुखमेव प्रार्थयन्ते किञ्च 'रसं ह्येवायं लब्ध्वा नन्दी भवति' इति मुक्तस्यानन्दप्राप्तिवर्णनात्, 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त नावर्तन्त' इत्यपुनरावृत्तिश्रुतेश्च मुक्तस्य सद्भावो मुक्तेः सुखस्वरूपत्वञ्च ज्ञायते । तस्मात्परिणामवादोऽपि न समञ्जसः ॥

इति नीतिमालायां परिणामप्रतिक्षेपाधिकारश्चतुर्थः ॥

श्रीः

नीतिमालायां

पञ्चमाधिकार आरभ्यते.

अन्ये पुनराहुः—

सद्द्रव्यं स्वप्रभं ब्रह्म सर्वशक्तिसमन्वितम् ।
भोक्तृभोग्यनियन्त्राख्यनित्यव्यूहसमन्वितम् ॥
प्रलये सुप्तकल्पाः स्युर्नियन्ता(न्त्रा?)पापवर्णिगः ।
सर्गे तत्त्रिविधं ब्रह्म नानाव्यूहव्यवस्थितम् ॥

सन् घटः सन् पट इति सर्वेषु पदार्थेषु सद्बुद्ध्यनुवृत्तेस्सद्द्रव्यं ; घटादयस्तस्यावस्था-
विशेषाः—‘यथा मृदयं घटः शरावः’ इति घटशरावादिषु मृद्बुद्ध्यनुवृत्तेस्तत्र मृदेव द्रव्यम् ।
घटशरावादयो मृदवस्थाविशेषाः । न चेदं सत्त्वं घटत्वादिजातिवर्द्धममात्रम् ; घटादीनामुप-
मर्देऽपि कपालादिषु सद्बुद्ध्यनुवृत्तेः । तस्मात्सर्वात्मकं सद्द्रव्यं ब्रह्म । स्वव्यवहारेऽपि स्व-
सत्तातिरेकेणान्यानपेक्षत्वात्स्वयम्प्रकाशश्च । अस्यैव विविधविचित्रचिदचिदात्मकत्वाद्विचित्र-
शक्तित्वं चावगम्यते ।

भोक्तृभोग्यनियन्तारश्च व्यवस्थिताः ब्रह्मणोऽशविशेषाः । अत एव च नित्याः । तत्र
भोक्तृत्वशक्तियुक्तो भोक्तृसमष्टिपुरुष एकः । तस्य व्यूहाः प्रतिशरीरमवस्थिता जीवाः ।
ते चाणवोऽनन्ता नित्याः ; ब्रह्मांशत्वेन स्वप्रकाशाश्च । तेषु च ब्रह्मगुणाः केचिदाविर्भूताः ;
केचित्तिरोहिताः ॥

ते जीवास्त्रिविधाः । बद्धा मुक्ता नित्यसिद्धाश्च । प्रकृतिवैकारिकदक्षिणात्मकत्रिविध-
बन्धयुक्ता बद्धाः । मुक्तास्तु त एव तैर्बन्धैर्विमुक्ता आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिब्रह्मगुणा

ईश्वरेण समानाः । सिद्धास्तु योगसिद्धाः अणिमाद्यैश्वर्ययुक्ताः । नित्यसिद्धा ईश्वरोपकरण-
भूताः ।

सततपरिणामि प्रकृतिद्रव्यं भोग्यम् , तस्मिन्ब्रह्मगुणाः प्रायेण तिरोहिताः । अत एवा-
चेतनमित्युच्यते । एषा प्रकृतिः कालः परमाकाशोऽव्यक्तमिति त्रिधा भवति । कालो नामा-
नाद्यन्ताजलक्षणपरिणामी मुहूर्ताहोरात्रादिविभागयुक्तः सर्वेषां परिणामपरिस्पन्दहेतुर्भवति ।

परमाकाशो नाम प्रकृतेराद्यावस्था ; प्रलयकाले तमश्शब्दवाच्या, परेणात्मना विभागं
गता, तस्मात् पृथग्व्यवहारायोग्या, तप्तलोहसमावर्जितजलवत्संसृज्यमाना तिष्ठति । तादृश्यवस्था
शक्त्यवस्थोच्यते । पुरुषस्य च प्रलयकाले तादृगवस्थानम् । एतामवस्थामधिकृत्य 'सदेव सौम्ये-
दमग्र आसीत्' 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतयः । सा च तमोवस्थापन्ना प्रकृतिः परस्मादात्मनो
विभागरूपं विकारं प्रतिपद्यते । स विभागः शक्तिविक्षेप इत्युच्यते । स च परमात्मनो
विभक्तस्य शक्तिलक्षणस्याचिद्रद्रव्यस्य नित्यमेकरूपात्परमात्मद्रव्याद्विसर्पणमिव मणोः प्रभायाः ।
तद्विक्षिप्तं द्रव्यं परमाकाशः । स मुक्तानामीश्वरस्य च स्थानं भवति । तत्स्थानं शब्दपरिणाम-
शक्तियुक्तत्वाद्वाक् अक्षरं चेत्युच्यते ।

सत्त्वरजस्तमांसि मिळितानि अव्यक्तम् । तत्सर्गकाले महदादित्रयोविंशतिविभाग-
भागभवति ।

नियन्ता नामेश्वरः । स निरतिशयज्ञानानन्दैश्वर्यगुणः ब्रह्मांशत्वात्सर्वशक्तिः स्वयम्प्र-
काशश्च । स च मुक्तसनाथः प्रलयकाले संसारिजीववत्सुप्तकल्पोऽवतिष्ठते । एवं सर्वजगद्ब्रह्म-
द्रव्यत्वाद(व्याद?)भिन्नं भवति । अवस्थारूपेण भिन्नञ्च भवति । अत एव द्वैताद्वैतपराणि
वेदान्तवाक्यानि सर्वाणि समञ्जसानि भवन्तीति ।

अत्राभिधीयते—

घटाः सन्तीति सत्ताया घटधर्मत्वदर्शनात् ।

अस्तीति द्रव्यभावस्य घटादेश्च जडत्वतः ॥

भोगभूमेश्च नित्यत्वान्मुक्तानामीश्वरस्य च ।

भोगस्य सार्वकालत्वान्मतमेतदसङ्गतम् ॥

यत्तावदुक्तं मृदयं घटः मृदयं शरावः इति वत् सन् घटः सन् पट इति प्रतीतेः सतो द्रव्यत्वं घटादीनामवस्थात्वं चावगम्यत इति; तद्विपरीतम् ; घटः सन् पटस्सन् इति घटादिद्रव्यधर्मत्वेन सत्ताया उपलब्धेः । न च घटशरावादयो मृदद्रव्यस्यावस्थाविशेषाः । अपि तर्हि घटत्वशरा-
वत्वाद्यवस्थाविशिष्टमृदद्रव्यांशाः ; घटादीनामुपमर्देऽपि कपालादिषु सन्ति कपालानि इति सद्बुद्धयनुवृत्तेः । सत्त्वस्य धर्मत्वमनुपपन्नमित्यसङ्गतम् ; तत्रापि कपालानि सन्तीति कपाल-
द्रव्यधर्मतया सत्त्वस्यावगतेः ।

अस्तु सत्त्वं धर्मः तत्किमिति वक्तव्यम् । उच्यते—सच्छब्दोऽनेकार्थवचनः । कचिदसच्छब्दाभिधेयाविद्यमानत्वविरोधिविद्यमानत्ववचनः ; यथा घटो नास्ति पटो नास्ति घटोऽस्ति सन् घट इत्यत्र । अस्ति सच्छब्दौ पर्यायौ; भवनक्रियाकर्तृवाचित्वात् । कचित्प-
ण्डितवचनः ; यथा ‘ अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः ’ इति ।

‘ इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे ’

‘ सर्वदाभिगतस्सद्भिः ’ इत्यादिषु । कचिच्छक्तिमद्वचनः ; यथा औषधविशेषेष्विदमौषधम् सदिति । तत्र निरुपाधिकस्तित्वयोगेन सच्छब्दो ब्रह्मवचनः । यथा ‘ सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ’ इति । उपबृंहितञ्चैतत्

‘ ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृतः । ’

इति । तस्मात्सतो द्रव्यत्वमनुपपन्नम् ।

यच्च सदद्रव्यस्य स्वयम्प्रकाशत्वमुक्तम्, तदप्यनुपपन्नम् ; घटादीनामपि सदद्रव्यत्वेन स्वयम्प्रकाशत्वप्रसङ्गात् । अस्ति च तेषामपि स्वसत्तयैव स्वव्यवहारहेतुत्वं नाम स्वयंप्रका-
शत्वमिति चेन्न; अनुपलब्धेः । सामग्र्यभावात्तस्यानुपलब्धेः (ब्धिः) नासद्भावादिति चेत्, तदपि न ; नित्यानुपलब्धेरसद्भावसाधकत्वात् । अथ तेषु नित्यानुपलब्धस्यापि तस्य सद्भाव उच्येत,

तदा भोग्यभोक्तृनियन्तृष्वन्योन्यसिन्नित्यानुपलब्धानां भोग्यत्वभोक्तृत्वनियन्तृत्वशक्तीनाम-
न्योन्यसिन् सद्भावः प्रसज्येत । तथा सति तेषां भेदकाकाराभावाद्वैलक्षण्यं न स्यात् ।
तस्मात्सदेकदेशस्य घटादेर्जडत्वेन सतोपि स्वयम्प्रकाशत्वञ्च सिद्ध्यति ।

भोक्तृभोग्यनियन्त्रंशं ब्रह्मेति यदुक्तं तदप्यनुपपन्नम् ; नियन्तृव्यतिरिक्ते ब्रह्मणि
प्रमाणाभावात् । तथाहि—‘ यतो वा इमानि ’ इति वाक्यं यज्जगत्कारणं तद्ब्रह्मेत्यवगमयति ।
किं तज्जगत्कारणमित्यपेक्षायां ‘ सदेव सांम्येदमग्र आसीत् ’ ‘ एकमेव ’ इत्यादिवाक्यं सतः
कारणत्वमवगमयति । सच्छब्दस्य चेतनाचेतनसाधारणवाचित्वेन विशेषाकाङ्क्षायां ‘ आत्मा वा
इदमेक एवाग्र आसीत् ’ इत्यादिवाक्यं चेतनस्य कारणत्वमवगमयति । आत्मशब्दस्यापि सर्व-
साधारणत्वेन चेतनविशेषाकाङ्क्षायां ‘ एको ह वै नारायण ’ इत्यादिवाक्यं नारायणमेव जगत्का-
रणमवगमयति । तस्मान्नारायण एव जगत्कारणभूतं ब्रह्म ।

किञ्च सृष्टिपरेषु तत्तद्ब्रह्मपरेषु वेदान्तवाक्येषु यद्वस्तु कारणत्वेन परत्वेन ध्येयत्वेन
च यैश्शब्दैर्निर्दिश्यते, तैश्शब्दैः तद्वस्त्वनूद्य तस्य नारायणत्वं विदधता नारायणानुवाकेन
नारायणस्य परब्रह्मशब्दवाच्यत्वं स्वरूपप्रयुक्तम्, न ब्रह्मांशप्रयुक्तमित्यवगम्यते । अपि च
‘ विष्णोस्सकाशादुद्भूतं जग ’ इति कारणत्वेन प्रस्तुतं परमात्मानं ब्रह्मशब्देनानूद्य तस्य
लोकदृष्टप्रक्रियया कारणत्वानुपपत्तिश्च(त्तिः?) लोकेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्तित्वप्रदर्शनेन
तत्परिहारश्चाभिहितः ।

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।

कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥

शक्तयस्सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥

भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता ॥ इति ।

तदिदं परमात्मन एव ब्रह्मत्वे सङ्गच्छते । तस्मात् तदतिरिक्तं तदंशं ब्रह्म न संभवति ।

यत्त्विदं श्वेताश्वतराणां च वचनं 'एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित्' 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्' इति, न तद्ब्रह्मणः त्रिविधत्वं ब्रूते। अपि तु चिदचिद्विभूतिविशिष्टं परमात्मानमुपासीनस्य ब्रह्मभूयं ब्रूते। अस्यार्थः—प्रेरितारमिति विभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः। ब्रह्ममेतदिति लिङ्गव्यत्ययश्च। तथैव 'कालस्वभावो नियतिः' इत्यारभ्य 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं चे'ति यदेतत्त्रिविधं जगत्प्रोक्तं विभूतिविभूतिमद्रूपेणावस्थितं, एतत्त्रितयं यथा आत्मसंस्थं मनसि प्रतिष्ठितं भवति, तथा नित्यमहर्निशं ज्ञेयमुपासितव्यम्। इतः परमपवर्गार्थं वेदितव्यमुपासितव्यम् किञ्चिदपि नास्ति। एतत्सर्वमविकलं मत्वा साक्षात्कारपर्यन्तमुपास्य ब्रह्म भवति; ब्रह्मसमानाकारो भवतीति। 'प्रथममात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेति' 'प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसां' 'रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम्' इत्यादिभिरैकार्थ्यादयमेवार्थः। तस्मात्परमात्मव्यतिरिक्तं ब्रह्म निष्प्रमाणकम्।

यदपीदमुक्तं—चिदचिदीश्वरा ब्रह्मणो नित्यांशाः। तत्राचिद्रूपतमोवस्था प्रलयकाले तत्तलोहसमावर्जितजलवत्परमात्मनोऽविभक्ता सर्गकाले मणेरिव प्रभा विसर्पतीति; तत्र वक्तव्यम्—अयमविभक्तः नित्योऽचिदंशः परमात्मनः किं विलक्षणोऽविलक्षणो वा किं बोभयस्वभावः? अविलक्षणत्वे परमात्मनोऽचित्त्वं तत्प्रयुक्ताश्च दोषाः प्रसज्येरन्। विलक्षणत्वे तु तयोरेकद्रव्यत्वं न सम्भवति; विलक्षणानां नित्यानामेकद्रव्यत्वानुपलब्धेः। सुवर्णरचितपारशदानामनित्यतया सत्त्वादिगुणवैषम्यहेतुकपरिणामविशेषायत्तवैलक्षण्यानामुपपन्नमेकद्रव्यत्वम्।

प्रयागश्च—प्रकृतिपुरुषेश्वराणां नैकद्रव्यत्वम्, नित्यविलक्षणस्वभावत्वात्; येषामेकद्रव्यत्वं भवति तेषां नित्यवैलक्षण्यं न भवति; यथा पूर्वनिर्दिष्टानाम्। उभयस्वभावत्वं तु पूर्वस्मिन्नधिकारे निरस्तम्। तस्मात्प्रकृतिपुरुषेश्वराणां नैकद्रव्यत्वम्।

ननु सन्तु प्रकृतिपुरुषेश्वरा न ब्रह्मद्रव्यांशाः; ईश्वरस्यैव ब्रह्मत्वात्। प्रकृतिपुरुषावोश्वरब्रह्मांशाविति किमिति नाभ्युपगम्यते। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'वासुदेवः सर्वं' इत्यादिशास्त्रैः प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरद्रव्यत्वं परिदृश्यते। उच्यते—'पतिं विश्वस्य' 'स कारणं करणाधिपाधिपः' 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' इत्याद्यनेक

श्रुतिभिस्तयोः तस्य च विरुद्धस्वभावत्वावगमात् न तयोरीश्वरद्रव्यांशत्वमुपपद्यते । भिन्नद्रव्य-
त्वेऽपि तयोस्तेन तादात्म्यं तयोस्तं प्रत्यंशत्वं चाविरुद्धमित्युपरितनाधिकारे वक्ष्यते ।

यदुक्तं ईश्वरभोगभूमिः परमाकाशः प्रकृतेराद्यवस्थेति, तदपि प्रमाणविरुद्धम् ; ऋचो
अक्षरे परमे व्योमन्, ‘ दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयं ’ ‘ कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः
परिणामहेतुः ’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिस्तस्याप्राकृतत्वापरिणामित्वादिभिर्नित्यत्वावगमात् ।

यत्पुनरुक्तं प्रतिसर्गवेळायामीश्वरस्य मुक्तानां च संसारिवत्स्वापो भवतीति, तदपि
साहसम् । ‘ तद्विष्णोः परमं पदम् ’ ‘ सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ’
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तस्य तेषां च सर्वदा दृष्टत्वद्रष्टृत्वस्तोतृत्वनिद्राक्षयाद्यवगमन्न तेषां
स्वापस्सम्भवति ; हेत्वभावात् । न तावत्कर्माणि हेतुः, अकर्मवश्यत्वात् । नापि कालः ;
अकालतन्त्रत्वादीश्वरस्य । प्रत्युत काल एवेश्वरतन्त्रः ।

‘ कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ।

कालस्य हि च मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ॥

ईश्वरो भगवानेकस्सत्यमेतद्ब्रवीमि वः । ’

इत्यादिशास्त्रात् ॥

नापि ईश्वरसङ्कल्पो हेतुः, असम्भवात् । न हि परमकारुणिक ईश्वरः चिरकालमाध्या-
त्मिकादिदुःखदुःखितान् स्वानुबुभूषया खोपासनं कुर्वाणान् ‘ वासुदेवस्सर्वमिति स
महात्मा सुदुर्लभः ’ इत्यादिप्रक्रियया स्वेनापि चिरकालप्रार्थितान् संसारिणः कथमपि लब्ध्वा
स्वात्मानं प्रापय्य द्विपरार्धकालं निद्रितान् करोति, स्वयमपि तावन्तं निद्रायत इति संभवति ।
तदेवमनेकदोषगर्भत्वादितदपि मतं न मनोहरम् ॥

इति नीतिमालायां शक्तिविक्षेपप्रतिक्षेपाधिकारः पञ्चमः ॥

श्रीः

नीतिमालायां षष्ठाधिकार आरभ्यते.

तत्त्वविद एवं वर्णयन्ति—

अनुकूलापरिच्छिन्नतेजोद्रव्यं स्वयंप्रभम् ।

ज्ञानशक्तिबलैश्वर्याद्यनन्तगुणभाजनम् ॥

चिदचिद्वस्तुरूपत्वात्तत्तच्छब्दैरुदीरितम् ।

जगज्जन्मस्थितिध्वंसकारणं ब्रह्मशब्दितम् ॥

सर्वानुकूलं देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नं हेयप्रत्यनीकं स्वयंप्रकाशं तेजोद्रव्यं ब्रह्म ; श्रुत्यादिभि-
स्तथावगमात् । ‘एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म’ ‘रसो वै सः’ इत्यादिभिर्भोग्यत्वावगमात् सर्वानुकूल-
मवगम्यते । ‘नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्’ ‘यतो वाचो निवर्तन्ते’ ‘अप्राप्य मनसा सह’

‘वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या वक्तुं समेतैरपि सर्वदेवैः’

इत्यादिभिः श्रुतिस्मृतिभिर्देशकालाभ्यामपरिच्छिन्नत्वं गुणैरियत्ताराहित्याद्वस्तुतोऽपरिच्छिन्न-
त्वञ्चावगम्यते ।

अनु वस्तुनो वस्तुतोऽपरिच्छेदो नाम वस्त्वन्तरासहत्वम् । तद्यदि वस्त्वन्तरं सहेत,
तदा तच्च इदञ्चेति तेन परिगणितत्वात्तेन तस्य परिच्छिन्नत्वं स्यात् । किञ्च वस्त्वन्तरसद्भावे
तद्व्याप्तस्य देशस्य ब्रह्मणा व्याप्तत्वासम्भवेन देशतोऽपरिच्छिन्नत्वन्न सिद्ध्येत् । तस्माद्वस्त्वन्तर-
सद्भावोऽङ्गीकृतश्चेद्ब्रह्मणस्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं (नः) सम्भवतीति । उच्यते—न वस्त्वन्तरसद्भावो

वस्तुतः परिच्छेदः; येन तदसद्भावस्तदपरिच्छिन्नत्वं स्यात् । सत्यपि तस्मिन् वस्तुतोऽपरिच्छिन्न-
त्वव्यवहारदर्शनात् । सुवर्णशकलस्य रूपमानविशेषेण यावत्तन्निकषशिलातुलाभ्यां न परिच्छिद्येत
तावन्तं कालं तस्यापरिच्छिन्नत्वव्यवहारो दृश्यते । अतो वस्तुनो वस्त्वन्तरेण सह परिगणित-
त्वमात्रेण तेन तस्य परिच्छिन्नत्वं न सम्भवति । तस्माद्वस्त्वन्तरसहत्वं न वस्तुपरिच्छेद इति
न तद्विपरीतत्वं वस्तुनोऽपरिच्छिन्नत्वम् ।

यदुक्तं वस्त्वन्तरसद्भावे ब्रह्मणो देशपरिच्छेदो न सम्भवतीति; तन्न ; वस्त्वन्तरदेश-
योरपि व्यापकत्वाद्ब्रह्मणः । तस्मात्त्रिविधपरिच्छेदरहितं ब्रह्म । ‘अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
र्विशोको विजिघत्सोऽपिपासस्त्यकामः सत्यसङ्कल्पः’ ‘एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा
दिव्यो देव एको नारायणः’ ‘परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरोधे ।’ ‘शुद्धे
महाविभूत्याख्ये’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्निर्मलत्वञ्च तस्यावगम्यते । नैर्मल्यं च त्रिविधम्—
स्वतःशुद्धत्वं, हेयवस्तुना संसर्गेऽपि तद्दोषैरस्पृष्टत्वं, श्रवणस्मरणसङ्कीर्तनादिभिरपवित्राणां
पवित्रताहेतुत्वं चेति । ‘विज्ञानं ब्रह्म’ इत्यादिश्रुतिभिस्तस्य स्वयम्प्रकाशत्वं चावगम्यते । ‘यदि-
दमसिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः परं ज्योतिरुपसम्पद्य’ ‘तं देवो ज्योतिषां ज्योतिः’ इत्यादि श्रुति-
भिस्तस्य तेजस्स्वरूपत्वञ्चावगम्यते ।

ननु किमिदं ब्रह्मणः स्वयम्प्रकाशत्वम्? यद(यद्य?)नन्याधीनप्रकाशत्वं, तदापि प्रकाश-
शब्दार्थो वक्तव्यः । यदि प्रभा ; प्रदीपादिषु अव्याप्तम् ; प्रभायाः प्रदीपाधीनत्वात् । न च
प्राकट्यम् ; अनभ्युपगमात् । न च स्वयं संज्ञानम् ; एकस्य कर्तृत्वकर्मत्वविरोधात्स्वकर्तृक-
स्वविषयज्ञानानुपपत्तेः । तस्माद्वक्तव्यं स्वयम्प्रकाशत्वम् ।

उच्यते—व्यवहारानुगुण्यं प्रकाशशब्दार्थः । ब्रह्म स्वसत्तया स्वस्मै स्वव्यवहारहेतुर्भव-
तीत्यर्थः । प्रत्यगात्मनोऽपि समानमेतत्स्वयम्प्रकाशत्वम् । ज्ञानस्य तु स्वयम्प्रकाशत्वं स्वाश्रयं
प्रति स्वसत्तयैव स्वव्यवहारानुगुण्यम् ।

एवंविधं ब्रह्म ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यतेजःप्रभृत्यसंख्येयमङ्गलगुणसङ्गतञ्च । ‘परास्यशक्तिर्विवि-
धैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’ ‘तस्य नाम महद्यशः’ ‘तेजोबलैश्वर्यमहाविभूतिस्सुवीर्य-
शक्त्यादिगुणैकराशिः’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः तथात्वावगमात् । न च तासां श्रुतीनां निर्गुण-

श्रुतिविरोधः ; सर्वदा नैर्गुण्यप्रतिपादनासम्भवस्योक्तत्वात् । एतेषां गुणानामुपदेशवैयर्थ्यप्रस-
ङ्गाच्च । अपि च ‘अपहतपाप्मा’ इत्यादि श्रुतिर्गुणनिर्गुणवाक्ययोः विषयव्यवस्थापनं कुर्वन्ती
तयोर्विरोधं शमयति ।

एवं विधं ब्रह्म समस्तचिदचिद्वस्तुशरीरकम् । काण्वमाध्यन्दिनशाखयोरन्तर्यामि-
ब्राह्मणे सुबालोपनिषदि च सर्ववस्तूनां परमात्मशरीरत्वश्रवणात् । ‘जगत्सर्वं शरीरं ते’
‘तानि सर्वाणि तद्वपुः’ ‘तत्सर्वं वै हरेस्तनुः’ इत्यादिसरणाच्च । तत्र चित्स्वरूपमुपरि-
तनाधिकारे वक्ष्यते ।

अचिद्वस्तु त्रिविधम्—कालोऽव्यक्तं परमकाशश्चेति । कालोऽनाद्यन्ताजसक्षणपरि-
णामी^१ मुहूर्ताहोरात्रादिविभागवान् परिणामपरिस्पन्दहेतुः ।

अव्यक्तं त्रिगुणात्मकम्—तत् प्रलयकाले नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापन्नं परमात्मना
अविभक्तं भवति । सर्गकाले परमात्मसङ्कल्पेन विभक्तं महदादिरूपेण परिणतं नानानाम-
भाभवति ।

परमाकाशो नाम शुद्धसत्त्वमयोऽस्पृष्टदोषगन्धः शाश्वतः परमपुरुषस्य मुक्तानां नित्य
सूरिणां भोगभूमिर्भवति । एवंविधचिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्म ।

ननु शरीरसम्बन्धस्य कर्मनिमित्तत्वात् ‘यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं
तदपाणिपादम्’ इत्यादिभिः श्रुतिभिः परमात्मनोऽशरीरत्वावगमादकर्मवश्यत्वोच्च न ताव-
त्तस्य शरीरत्वमुपपद्यते । चेतनाचेतनयोस्तच्छरीरत्वमनुपपन्नञ्च । इन्द्रियाश्रयत्वं भोगायतनत्वं
वा हि शरीरत्वम् । न तदुभयमपि तयोस्सम्भवति । अचेतनेषु केषाञ्चित् उभयस्वभावत्वेऽपि
न तेषां परमात्मशरीरत्वम् ; जीवकर्मनिमित्तत्वेन तेषां तच्छरीरत्वात् । तत्कथं तच्छरीरित्वं
ब्रह्मणः ?

उच्यते—श्रुतयस्तावत्सर्वस्य वस्तुनः परमात्मशरीरत्वमुद्धोषयन्ति । प्रमाणान्तरा-
प्राप्तार्थविषयाणां तासां नान्यपरत्वम् ; प्रमाणाभावात् । न चाशरीरत्वश्रुतिविरोधः ;
कर्मनिमित्तशरीरनिषेधपरत्वात्तासाम् ।

यदुक्तं चेतनानामचेतनानाञ्च केषाञ्चिदिन्द्रियाश्रयत्वाद्यभावाच्छरीरत्वमनुपपन्न-
मिति; तदसत्; इन्द्रियाश्रयत्वभोगायतनत्वयोः स्थावरादिषु वेश्मादिषु चाव्याप्तत्वादतिव्याप्त-
त्वाच्च शरीरलक्षणत्वानुपपत्तेः। न चान्यदपि विविधविचित्रदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरशरीरेष्वनुगतं
शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेकरूपं किञ्चिदुपपद्यते। तस्मात् यस्य यदावेयम्, यद्विधेयम्,
यच्छेषभूतम्, तत्तस्य शरीरभूतमित्यभ्युपगन्तव्यम्। एवमभ्युपगमे परमात्मनस्सर्वाधारतया
सर्वनियन्तृतया सर्वशेषितया च सर्वशरीरत्वमुपपन्नम्। अत एव 'अन्तः प्रविष्टशस्त्रा
जनानां सर्वात्मा' इत्युच्यते।

ननु च परमात्मनस्सर्वशरीरत्वे तस्याकर्मवश्यत्वेऽपि संसारिवत्प्रकृतिपरिणामविशेष-
रूपदेहसम्बन्धादपुरुषार्थान्वयो भवत्येव। नैवम्; 'अनश्नन्नन्यः' इति तस्य कर्मफलोप-
भोगाभावश्रुतेः; सम्बन्धमात्रस्य भोगहेतुत्वाभावाच्च। न केवलं तस्यापुरुषार्थान्वयाभावः, भोक्तृ-
भूतजीवभोगनिर्वर्तकतया निरतिशयदीप्तियोगश्च। तदुच्यते 'अभिचाकशीति' इति। एतच्च
भगवता भाष्यकारेण स्पष्टमभिहितं वेदार्थसङ्गहे; यथा शिष्यशास्त्रोर्विशिष्टेऽपि
सम्बन्धे शिष्य एव कशया पीड्यते, न शासितेति। तस्मादुपपन्नं हि ब्रह्मणश्चिदचिच्छरीर-
कत्वम्। एवं चिदचिद्वस्तुनोः शरीरत्वात्परमात्मवस्तुनश्शरीरत्वाच्च भिन्नान्येतानि त्रीणि
वस्तूनि।

ननु कोऽयं भेदो नाम? ननु उक्तं जात्यादिर्भेद इति। अस्तु धर्मिणो धर्म्यन्तराज्जा-
त्यादिर्भेदः। जात्यादीनां तु परस्परधर्मिणां च भेदः कीदृशः? तेषां न स्वरूपमेव भेदः
धर्मान्तरादर्शनात्। न च धर्मान्तरं कल्प्यम्; रूपादिवत्परत्र व्यवहारहेतुभूतानामेतेषां
स्वस्मिन्नपि तथाविधव्यवहारहेतुत्वसम्भवात्। रूपिणश्चाक्षुषत्वमापादयद्गुणं स्वस्य चाक्षुषत्वं
स्वयमेवापादयति। तस्मान्न धर्मान्तरं कल्प्यम्।

ननु जातिमेव न विद्मः। न तावत्सास्त्रादिमद्वयक्तिभ्यो विलक्षणमनेकव्यक्तिकृत्स्न-
परिसमाप्तं नित्यं किञ्चिद्वस्तु जातिशब्दवाच्यतया अभ्युपगममर्हति; अनुपलम्भादनुपपत्तेश्च।
अनुवृत्ताकारावभासिनी बुद्धिर्हि तदभ्युपगमे निबन्धनम्। न हि सूक्ष्ममपि निरीक्षमाणानां
सास्त्रादिसंस्थानतद्वद्वस्तुषु प्रथमपिण्डग्रहणवेळायां तावदनुवृत्तत्वावभासः। नापि द्विती-

यादिपिण्डग्रहणेऽपि तथाविधस्य वस्तुनोऽवभासः; तत्रापि संस्थानस्य वस्तुन एवोपलम्भात् । आश्रयभूतेषु वस्तुषूपत्तिनाशभाक्ष्वपि नित्यनिरंशगमनागमनशक्तं प्रत्येकं कृत्स्नपरिसमाप्तं जातितत्त्वमस्तित्वशङ्कामपि नाधिरोहति । तस्मान्न संस्थानातिरिक्तजातितत्त्वं नाम किञ्चिदस्ति ।

संस्थानमपि न जातिर्भवितुमर्हति ; प्रतिपिण्डं भिन्नत्वेन तस्यैकबुद्धिशब्दयोर्निर्वाहकत्वायोगात् । अनेकत्रैकबुद्धिशब्दौ तु तत्तद्व्यक्तिमाहात्म्यकृतौ । दृश्यते हि भिन्नानामपि चक्षूरूपालोकमनसां ज्ञानाख्यैककार्यजननम् । तस्माज्जातेर्दुर्निरूपत्वात्तस्या भेदत्वोपपादनं दूरनिरस्तम् ॥

अत्राभिधीयते—संस्थानमेव जातिः तत्प्रतिपिण्डं भिन्नत्वेऽपि(त्रमपि?) द्वितीयादिपिण्डेषु सौसादृश्यात्प्रतिसन्धीयमानं स्वाश्रयेषु वस्तुष्वेकबुद्धिशब्दनिबन्धनं भवति । तदेवं प्रतिसन्धीयमानसंस्थानसौसादृश्यमनुवृत्तिरिति चोच्यते । अत एव **भगवता भाष्यकारेण** संस्थानस्यानुवृत्तिधर्मविशिष्टत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेयमित्यभिहितम् । संस्थानातिरिक्तजातिवादिभिरप्येतत्संस्थानसौसादृश्यमनुवृत्तिपर्यायमङ्गीकर्तव्यम् ; येन सा जातिर्गोसदृशान् गवयपिण्डान् परिहृत्य सर्वेष्वपि गोपिण्डेषु समवैति । तद्वरमनुपपत्तिशतैकवेष्टाया अनुवृत्तिधर्मविशिष्टाया निष्प्रमाणिकाया जातेस्तद्बुद्धिशब्दनिर्वाहकत्वाङ्गीकारादुभयवाद्यभ्युपगतसुसदृशसंस्थानस्यैकबुद्धिशब्दनिबन्धनत्वाश्रयणम् । गोसदृशेषु गवयेषु सौसादृश्याभावादतद्बुद्धिरप्युपपन्ना । तदेवं संस्थानस्यैव जातित्वाज्जात्यादिर्भेद इति सुष्टूक्तम् । तस्मादत्यन्तभिन्नं चिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्म ।

एवं चिदचिद्वस्तुशरीरकत्वात्परमात्मनस्तत्तद्वस्तुवाचिनः सर्वे शब्दाः तदात्मभूतपरमात्मपर्यन्ततत्तद्वस्तुवाचकाः । यथा देवो जानाति, मनुष्यो जानाति, ब्राह्मणो यजेत, इत्यादिषु देवादिशरीरवाचकाश्शब्दास्तत्तच्छरीरविशिष्टजीवात्मनो वाचकाः ।

न चास्य देहात्मसामानाधिकरण्यस्य लाक्षणिकत्वं युक्तम् ; देवादिशरीराणामपि जातिगुणयोरिव प्रकारतैकस्वभावत्वाद्विरोधाभावेन लक्षणासमाश्रयणस्यायुक्तत्वाच्च । यदि जातिगुणवच्छरीरस्य प्रकारतैकस्वभावत्वमिष्येत, तद्वदेव प्रकारप्रकारिणोः शरीरात्मनोरपि सहोपलम्भनियमो भवेत् । न च तथोपलम्भः । तस्मात्तयोस्सामानाधिकरणप्रयोगो लाक्षणिक

इति न वाच्यम् ; प्रमाणवैकल्यादेव तदग्रहणसिद्धेः । जातितद्वतोर्गुणगुणिनोश्च सहोप-
लम्भनियमस्तयोश्चाक्षुषत्वाद्वति । आत्मनस्तु शरीरवदचाक्षुषत्वान्न सहोपलम्भनियमो भवति ।
न पुनः प्रकारतैकस्वभावत्वाभावात् । यथा गन्धादिगुणः प्रकारतैकस्वभावोऽपि तदाश्रयभूत-
पृथिव्यादिग्राहकप्रमाणेन न गृह्यते, तथा शरीरात्मनोरिव(रपि?)जातितद्वतारिव प्रकारप्रकारित्वे
समानेऽपि सहोपलम्भाभावोऽपि नानुपपन्नः ।

ननु च द्रव्याणां द्रव्यान्तरप्रकारत्वे दण्डी कुण्डली इति वन्मत्वर्थीयप्रत्ययेन भवि-
तव्यमित्यपि न वाच्यम् ; पृथक्स्थितिप्रतिपत्तियोग्यतया दण्डकुण्डलादीनां प्रकारतैकस्वभाव-
त्वाभावाच्छरीरस्य तद्विपरीतत्वाच्च । तस्मात्प्रकारतैकस्वभावस्य द्रव्यस्य प्रकारत्वं सामानाधि-
करण्यावसेयम् । एवं शरीरात्मनोरपि । चिदचिद्वस्तुनोः परमात्मशरीरत्वेन तत्प्रकारतैकस्वभाव-
त्वात्तद्वाचिनां शब्दानां परमात्मनि पर्यवसानात्तेषां शब्दानां परमात्मवाचिना शब्देन सामा-
नाधिकरण्यं मुख्यमेव ।

ननु सर्वशब्दानां लोके वस्त्वन्तरवाचितया व्युत्पन्नानां परमात्मवाचित्वे मुख्यार्थपरि-
त्यागो लक्षणा च प्रसज्येत । नैवम् ; तेषां वस्तूनामभिधेयत्वापरित्यागात् । वेदान्तव्युत्पत्त्या
तेषामेव शब्दानां परमात्मन्यपि शक्त्यवधारणाच्च । ‘हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेना-
त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ इति जीवात्मपरमात्मानुप्रवेशात्सर्वेषामचिद्वस्तूनां नाम-
रूपभाक्तवं ह्यवगतम् । सर्थते च—परमात्मनस्सर्वशब्दवाच्यत्वम् । ‘वचसां वाच्यमुत्तमम्’
‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इति । तच्च **भगवता बादरायणेन** ‘चराचरव्यपाश्रयस्तु
स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तः तद्भावभावित्वात्’ इत्यत्र निरणाथि । तस्माच्च चिदचिदीश्वराणां
भिन्नत्वेपि ईश्वरस्य चिदचिद्वस्तुशरीरतया ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ ‘तत्त्वमसि’ इति
समानाधिकरण्यं तस्य सर्वात्मत्वं चोपपन्नम् ।

एवं शरीरभूते चिदचिद्वस्तुनी कदाचिन्नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशे भवतः । तदा
तद्विशिष्टं ब्रह्म कारणं भवति । तच्च ‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय’ इति ‘तदात्मानं स्वयमकुरत्’
इत्यादिभिरीक्षणपूर्वकबहुत्वकरणश्रवणान्निमित्तमुपादानञ्च भवति ।

अत्र केचित्प्रत्ययवतिष्ठन्ते—न तावच्चिदचिन्मिश्रितं ब्रह्मोपादानं भवति ; परिणामा-
श्रयस्यैवोपादानत्वात्, प्रत्यक्परमात्मनोरपरिणामित्वेनोपादानत्वासम्भवाच्च । नापि शरीरभूत-
स्याचिद्वस्तुनोपादानत्वं वक्तुं शक्यम् ; ब्रह्मोपादानश्रुतिविरोधात् , निमित्तोपादानयार्भेद-
प्रसङ्गाच्च । तस्माच्चिदचिदीश्वरभेदमङ्गीकृत्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वदन्निरचिद्रूपाः परमाणव
उपादानकारणं, ब्रह्म निमित्तकारणमिति वक्तव्यम् । उपपन्नञ्चैतत् ; पटादिकार्यस्य स्वस्मादल्प-
परिमाणैस्तन्त्वाद्यनेकद्रव्यैरारब्धत्वदर्शनात्, तन्त्वाद्युपादानानां कुविन्दादिनिमित्तानां भेद-
दर्शनाच्च ।

स्यान्मतं—एकसुवर्णपिण्डादल्पपरिमाणादङ्गुलीयाद्यनेकार्कार्यारम्भदर्शनादल्पपरिमाणै-
रनेकद्रव्यैः स्थूलैकार्कार्यारम्भोऽनेकान्त इति ; तन्न ; तत्रापि सुवर्णपिण्डावयवैरल्पपरि-
माणैः स्थूलकार्यारम्भदर्शनात् ।

अथ स्यात्—असंयुक्तानां परमाणूनां कार्यानारम्भकत्वान्निरवयवानां तेषां संयोगानुप-
पत्तेस्सावयवत्वमाश्रयणोपपत्तेः । तदा तेषामपि तत् एव कार्यत्वात्कारणान्तरापेक्षत्वेनानवस्था-
प्रसङ्गाच्च परमाणूनां कारणत्वं सम्भवतीति ; तदपि न ; निरवयवयोरात्ममनसोरिव तेषां
संयोगोपपत्तेः । न च निरवयवानां संयोगेऽपि संयुक्तप्रदेशातिरिक्तप्रदेशान्तराभावात्प्रथिमा
नोपपद्यत इति वाच्यम् ; अनन्यथासिद्धकार्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तस्मात्परमाणवो जगदु-
पादानमाश्वरो निमित्तकारणं भवतीति ।

तदयुक्तम् ; परमाणुसद्भावे प्रमाणाभावात् । यदुक्तमल्पपरिमाणैस्तन्त्वाद्यनेकद्रव्यैः
स्थूलद्रव्यारम्भदर्शनात्परमकारणभूताः परमाणवस्सिद्धयन्तीति ; तन्न ; अवस्थान्तरापन्नतन्त्वा-
दिकारणद्रव्यातिरेकेण कार्यद्रव्यान्तरानुपलब्धेः । प्रत्युत तन्त्वः पटः, मृदयं घटः, हिरण्य-
मिदं कुण्डलमिति प्रत्ययेन कार्यकारणयोरेकद्रव्यत्वमेव प्रतीयते ।

यदुक्तं निरवयवानां परमाणूनां आत्ममनसोरिव संयोग उपपन्न इति ; तदपि नास्ति ;
हेत्वभावात्संयोगानुपपत्तेः । कर्मजो हि संयोगः । कर्म चादृष्टकारितम् । तच्चादृष्टं परमाणुगतं
क्षेत्रज्ञगतं वा ? उभयथापि तत्कर्मद्वारेण संयोगहेतुर्न भवति ; तस्याकादाचित्कत्वेन संयोगस्या-

प्याकादाचित्कत्वप्रसङ्गात् । विपाकापेक्षत्वेऽपि नानाविधादृष्टानामेकदैव विपाकश्च निष्प्रमाणकः । ईश्वरेच्छयापि नियमो न सम्भवति ; आनुमानिकेश्वरस्य निराकृतत्वात् । शास्त्रसिद्धस्येश्वरस्याङ्गीकारे जगदुत्पत्तिरपि यथाशास्त्रमङ्गीकरणीया स्यात् । निरवयवानां तेषां संयोगेऽपि संयुक्तप्रदेशातिरिक्तप्रदेशान्तराभावात्प्रथिमानुपपत्तिश्चापरिहार्या । तेषां सावयवत्वे तदवयवानाञ्च सावयवत्वादनन्तावयवत्वप्रसङ्गेन मेरुसर्षपयोर्वैषम्यासिद्धिः । न च कार्यस्यानन्यथासिद्धिः ; ब्रह्मोपादानत्वेनाप्युपपत्तेः ॥

यत्तु लोके निमित्तोपादानयोः भेदनियमस्य दृष्टत्वाद्वह्मण उभयकारणत्वञ्च सम्भवतीति; तदपि ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वाल्लौकिकपदार्थानां व्यवस्थितशक्तित्वाच्च समाधेयम् । तस्मान्न परमाणव उपादानकारणम् ।

यदपि कैश्चिदुक्तं सततपरिणामिनी स्वतन्त्रा प्रकृतिः पुरुषसंयोगवशान्महदादिविसदृशपरिणामवती भवति । प्रतिसर्गावस्थायां सूक्ष्मसदृशपरिणामवती भवति । तस्मात्प्रकृतिरेव जगदुपादानमिति ; तदप्ययुक्तम् ; सर्गप्रतिसर्गव्यवस्थानुपपत्तेः । पुरुषसंयोगश्च न सर्गहेतुर्भवति ; निष्क्रियत्वेन तयोस्संयोगासम्भवात् । सन्निधिमात्रं संयोग इति च न वाच्यम् ; तयोर्नित्यत्वेन सन्निधेरपि त(सः)दातनत्वात् । न चादृष्टहेतुकः स्पर्शः(सः); नित्यनिर्विकाराणां पुरुषाणां कर्तृत्वानभ्युपगमेनादृष्टासम्भवात् । सम्भवेऽपि अनन्तैर्जीवैः नियतकालमनुष्ठितानां युगपदुपपद्यमानजगत्सदृशफलानां कर्मणां सद्भावे प्रमाणाभावात् । अतः स्वतन्त्रायाः प्रकृतेरुपादानत्वमपि न युक्तमिति । तस्माच्छ्रुत्यनुसारेण ब्रह्मैव सर्वशक्तियोगाज्जगदुपादानकारणं निमित्तकारणञ्चेत्यास्थेयम् ।

तत्र यदुक्तं मिळितस्योपादानत्वे प्रत्यक्परमात्मनोरपि कार्यत्वेन परिणामित्वं प्रसज्येतेति; नैतदस्ति ; परिणामरहितस्यापि कार्यत्वसम्भवात् । यथा शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वेनापरिणामिनोऽप्याकाशस्य कार्यत्वमङ्गीक्रियते । अवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता । सा प्रत्यक्परमात्मनोरपि विद्यते । सर्गावस्थायां विकसितज्ञानत्वात्प्रत्यगात्मनः; परमात्मनः स्थूलचिदचिद्वस्तुनोरन्तरात्मतयावस्थानाच्च । अचिद्वस्तुवत्स्वरूपान्यथाभावस्तु न विद्यते । अत एव तयोः कार्यत्वेऽपि नानित्यत्वम् । न हि विकारभात्तत्त्वमात्रमनित्यतां सम्पादयति ; यथा

करणाधीनज्ञानस्य जीवस्य ज्ञानरूपविकारभाक्त्वेऽपि नित्यत्वं न निरुध्यते । तस्मात्तयोरप्युपादानत्वं कार्यत्वं नित्यत्वं चोपपन्नम् ॥

एवं त्रयाणामुपादानत्वेन कार्यत्वेऽपि शुक्लकृष्णरक्ततन्तूपादानवत्स्वभावासङ्करोऽप्युपपन्नः । ननु च त्रयाणामुपादानत्वे परमात्मन उपादानत्वश्रवणं जगतस्तदात्मकत्वश्रवणञ्च कथमुपपद्यते ? उच्यते—चिदचिद्वस्तुनोर्द्विव्ययोरपि जातिगुणवत्परमात्मप्रकारतैकस्वभावत्वेन शक्तिमत्परमात्मपरतन्त्रत्वात्तद्वतः परमात्मन उपादानत्वव्यपदेशः तादात्म्यवर्णनञ्चाविरुद्धम् । न च तावतोपादानत्वव्यपदेशो गौणः ; देवदत्तो गच्छति, देवदत्तो जानातीतिवन्मुख्यत्वोपपत्तेः । अत्र शरीरात्मनोर्गमनज्ञानाश्रयत्वेऽपि एतौ व्यपदेशौ मुख्यावेव भवतः ।

एवं त्रयाणामुपादानत्वेन कार्यत्वेऽपि स्वभावासाङ्ग्यं ज्ञापयितुं ‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तत्सिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः’ ‘मयाध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरम्’ इत्यादि श्रुतिस्मृतयः प्रवृत्ता वेदितव्याः । एवं सति हि ‘सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं’ ‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय’ ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति’ ‘यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयस्सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्’ ‘ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत् यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वः ब्रह्माध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्’ इत्यादीनां बह्वीनां श्रुतीनां ऐकार्थ्यं भवति ।

एवं ब्रह्मणोऽपरिणामित्ववादिनीनां उपादानत्ववादिनीनां जगतो ब्रह्मात्मकत्ववादिनीनाञ्च श्रुतीनां परिष्वङ्गस्सुखोदको भवति । तत्त्वपरेषु ध्यानपरेषु च प्रदेशेषु चिदचिद्वस्तु-शरीरस्य ब्रह्मण एकत्वात्तस्यैव कार्यकारणोभयावस्थत्वाच्छरीरभूतयोश्चिदचिद्वस्तुनोऽशरीरिणः परमात्मनश्च विलक्षणत्वाच्च द्वैताद्वैतवादा स्सुसङ्गता भवन्ति इति सर्वमवदातम् ॥

इति नीतिमालायां ब्रह्मस्वरूपनिर्णयाधिकारः षष्ठः ॥

श्रीः

नीतिमालायां सप्तमाधिकार आरभ्यते.

अथ पुरुषस्वरूपं निरूप्यते । तस्मिन्नानाविधा वादाः । आत्मयाथात्म्यविद् एवं वर्णयन्ति—

देहेन्द्रियादिव्यावृत्तो नित्यज्ञानः स्वयम्प्रभः ।

असङ्ख्येयः परस्यांशः पुंसः कर्ता च पूरुषः ॥

ननु देह एवात्मा भवितुमर्हति, अहम्प्रत्ययवेद्यत्वादात्मनः, स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादौ स्थौल्यादिविशिष्टस्य देहस्याहमर्थसामानाधिकरण्याच्च । अहं जानामीति प्रतीतेर्देहस्य ज्ञानाश्रयत्वमप्याश्रयणीयम् । न च वाच्यं चेतनस्यात्मनो विशेषगुणवत्त्वात्कार्यद्रव्यवर्तिनो विशेषगुणस्य कारण(कारणगुणः)पूर्वकत्वनियमात्प्रत्येकं परमाणुषु चैतन्यस्याविद्यमानत्वात्तस्य परमाण्वारब्धशरीरविशेषगुणत्वमनुपपन्नम् । परमाणुषु प्रत्येकं चैतन्याभ्युपगमेऽप्येकस्मिन् शरीरे चेतनानन्त्यमापतेदिति । प्रत्यक्षबाधितत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वाद्धेतोः । अथ चेन्द्रियाश्रयत्वं शरीरे दृश्यमानं सम्प्रतिपन्नादचेतनाद्धटादेरत्यन्तं व्यावर्तमानं शरीरमेव चेतनमवगमयति । तस्माद्देह एवात्मा भवितुमर्हति ॥

नैवम् ; अहं जानामीत्यात्मनः प्रत्यक्षत्वेनावभासात्, इदमिति शरीरस्य परात्त्वेनावभासाच्च । किञ्च अहम्प्रत्ययस्य शरीरगोचरत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽवश्यमवयवप्रतिभासेनाप्यविनाभविष्यम् । न ह्यस्ति सम्भवः अवयवो स्थूलः प्रकाशते अवयवास्तु न केचन प्रथन्त इति । न च नियमितबहिरिन्द्रियवृत्तेरवहितमानसस्याहमिति स्वात्मानमनुभवतः करचरणाद्यवयवा भासन्ते । तस्मान्न देहोऽहम्प्रत्ययगोचरः ॥

यत्तु स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति शरीरेऽहम्प्रत्ययो दृश्यत इति; नैवम् ; तत्राप्यहम्प्रत्ययस्य चाक्षुषस्य देहप्रत्ययस्य च स्थौल्यकाश्यादियोगे(गेन ?)देहमात्रानवभासकत्वात् । तस्मात्तत्राहम्प्रत्ययोऽन्तश्शरीरं प्रत्यग्रूपं किमपि वस्तु गोचरयति । अत एव ममेदं शरीरमिति भेदव्यवहारः । न ह्यसौ व्यवहारस्साक्षात्प्रतीतिनिमित्तः प्रतीयमानः शिलापुत्रकशरीरव्यवहारवदौपचारिको भवितुमर्हति । तस्माद्देहव्यतिरेकेण चेतनस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्सम्बन्धिनिदेहेऽहंशब्दप्रयोगो लाक्षणिकः ॥

अथवा बाह्यविषयेषु परस्परविरुद्धरूपपरिमाणसङ्ख्यासङ्ग्रहणेन व्यतिरेकस्य स्फुटत्वादात्मनि तादृशरूपान्तराद्यग्रहणेन देहप्रतिभासभ्रमोऽविवेकिनाम् ॥

किञ्च आत्मन इच्छानुविधायिसङ्कल्पाध्यवसायादिव्यापारत्वाच्छरीरस्य च तदिच्छानुविधायिशयनासनोत्थानादिचेष्टत्वाच्च शुक्तिरजतादिवदभेदभ्रमो भवत्येव । प्रणिहितमनसस्तु ज्ञातृतया सिद्ध्यन्तमनवयवमहमर्थमिदमिति परिस्फुरतः स्थूलावयविनः शरीरात्पृथगपरोक्षयन्त्येव ॥

भवति च प्रयोगः—शरीरमहम्प्रत्ययगोचरो न भवति, इदमिति गृह्यमाणत्वात् । घटादिवत् । तथा जानामीति प्रत्ययः शरीरविषयो न भवति, अप्रकाशमानतदवयवप्रतिभासत्वात् । यो नैवंविधः न स शरीरविषयो न भवति, यथा उभयवादिसम्मतः शरीरप्रत्यय इति । तस्माद्देहो नात्मा भवितुमर्हति ॥

मा भूच्छरीरमात्मा, इन्द्रियाण्यात्मा सन्तु । न हि तानि इदन्तया प्रथन्ते, येन देहवदात्मत्वं न स्यात् । न च देहवत्तान्युद्भूतरूपादिगुणानि स्थूलानि, येन तत्प्रतिभासे रूपावयवादिप्रतीतिः प्रसज्येत । तद्व्यापारफलञ्च ज्ञानं तद्गामि भवितुं युक्तम्, स्नानाध्ययनयागादिफलवत् । अत एव सत्यतपसा द्रष्टुं चक्षुषा युक्तत्वात् । (द्रष्टुश्चक्षुष इत्युक्तम् ?)

नैवं भवितुमर्हति । न तावत्प्रत्येकमिन्द्रियाण्यात्मा, इन्द्रियान्तरदृष्टस्य इन्द्रियान्तरेण प्रतिसन्धानाभावप्रसङ्गात् । अस्ति च यमहमद्राक्षं, तमहं स्पृशामीति । अत एव न सम्भूयापि । न हि पञ्चेन्द्रियैरेकं वस्त्वनुभूयते । तथा एकैकेन्द्रियापाये तत्तदिन्द्रियानुभूतार्थ-

स्मरणमपि न भवेत् । एकेन्द्रियविगम एवात्मनः प्रायणप्रसङ्गश्च । तस्मान्नेन्द्रियाण्यात्मा । शरणागतपरित्यागस्य नृशंसतामालोच्य सत्यतपसस्तथा वचनम् ॥

अस्तु तर्हि मनश्चेतनः । तथा सति सर्वेन्द्रियानुभवेषु मनसो विद्यमानत्वात्पूर्वोक्त-
दोषा न सम्भवन्ति । तदप्युक्तम् ; तस्य चक्षुरादिवत्करणत्वेनात्मत्वासम्भवात् । स हि
कर्ता । प्राणस्याप्यात्मत्वं न सम्भवति ; बाह्यवायुवद्वायुत्वादेव तस्य चैतन्यानुपपत्तेः ॥

अस्तु तर्हि संविदात्मा । अजडत्वात्तस्यात्मत्वमुपपन्नञ्च । अजडत्वञ्च सत्तयैव
प्रकाशमानत्वादुपपद्यते । न हि संवित्सती घटादिवदप्रकाशमाना दृश्यते, येन परायत्त-
प्रकाशा अभ्युपगम्येत ॥

अथ मतम्-उत्पन्नायामपि संविदि विषयमात्रं ह्यवभासते नीलमिदमिति ; न संवित्प्र-
तीतिः । तस्मादिन्द्रियवत्संविदप्यर्थप्रकाशे सत्तयैव करणं भवति । ततोऽर्थगतागन्तुक-
प्रकाशाख्यधर्मदर्शनेन संविदनुमान्य(स्य?)त इति, नैतद्युक्तम् ; ज्ञानव्यतिरेकेणार्थधर्मस्य प्रका-
शस्य रूपादिवदनुपलब्धेः । न च व्यवहारान्यथानुपपत्त्या स धर्मः कल्प्यः ; उभयाभ्यु-
पेतया संविदैव व्यवहारोपपत्तेः ॥

अपि चानवभासमानायां संविदि विषयावभासश्च नोपपद्यते ; अवभासकत्वात्प्र-
दीपवत् । तस्मान्नीलमिति प्रतीतौ संवित्प्रतीतिश्च विद्यत एव । अत एव हि
घटमहं जानामि, नीलमिदं संवेद्वीति प्रतीतिव्यवहारौ सम्भवतः । अतोऽजडत्वात्संवि-
दात्मेति ॥

नैतदेवम् ; घटमहं वेद्वीति प्रत्यगर्थस्यात्मनो धर्मतया संविदः प्रतीतेः । संविदनुभूति-
ज्ञानादिशब्दास्सम्बन्धिशब्दा इति हि शब्दार्थविदो वदन्ति । अतश्च संविदात्मा न
भवति । तस्माद्देहेन्द्रियमनःप्राणसंविद्भ्यो व्यावृत्तोऽहं जानामीति ज्ञातृतया प्रतीयमा-
नोऽहमर्थ एवात्मा ॥

किञ्चायमात्मनो देहेन्द्रियादिव्यतिरेकः श्रुतिसिद्धः । बृहदारण्यके बालाक्यजातशत्रु-
संवादे 'तौ ह सुप्तं पुरुषमाजम्मतुः' इत्यादिना सुप्तपुरुषगमनयष्टिघातोत्थापनादिभिः देहादि-
व्यतिरिक्तजीवप्रतिबोधनात् ॥

अथ स्यात्—ज्ञानस्य स्वयम्प्रकाशत्वमुभयवादिसिद्धम् । तस्य नीलादिवदिद-
मित्यनवभासात्पराक्त्वाभावेन प्रत्यक्त्वञ्च विद्यते । अहमर्थस्य त्विदन्तयावभासाभावेऽपि
विषयवज्ज्ञानोपलब्धिवेलायामेवोपलब्धेरर्थतः पराक्त्वं भवति । तस्माज्ज्ञानमेवात्मा,
नाहमर्थ इति ॥

तद्विपरीतम् ; अहमर्थस्यैव स्वयम्प्रकाशत्वात्प्रत्यक्त्वाच्च । स्वस्मै प्रकाशमानत्वं हि
साक्षात्स्वयम्प्रकाशमानत्वम् । तदहमर्थस्यैव । ज्ञानस्य तु स्वेन प्रकाशमानत्वेऽपि स्वस्मै
स्वयम्प्रकाशमानत्वाभावान्न मुख्यम् । तदपि हि विषयवदात्मन एवावभासते । प्रत्यक्त्व-
ञ्चाहमर्थस्यैव ; ज्ञानस्य तु पराक्त्वाभावमात्रमेव, न तु प्रत्यक्त्वम् । तस्य पराक्त्वाभावः
स्वयम्प्रकाशत्वञ्चाहं जानामीत्यात्मधर्मतयावभासादेव भवति । अहमर्थस्य ज्ञानोपलब्धिवेला-
यामेवोपलम्भादर्थतः पराक्त्वसिद्धिश्चात एव परास्ता ॥

नन्वहमर्थो यदि(दि न) ज्ञानाधीनप्रकाशः स विषयाननुभववेलायां किमिति न प्रकाशते?
भवत्यक्षे वा तदानीं ज्ञानं किमिति न चकास्ति? तदपि हि नित्यं स्वयम्प्रकाशं
चाभ्युपगम्यते । अथ तदानीमपि विज्ञानं प्रकाशत एव । अहङ्कारविषयाभ्यामनुषङ्गाभावान्न
व्यवहियत इति चेत्समानमिदमितरस्यापि ॥

अथ मतम्—अविक्रियः खल्वात्मा । ज्ञातृत्वं हि ज्ञानक्रियाकर्तृत्वम् । तद्विकार-
भूतत्वादात्मनो न सम्भवति । तदभ्युपगमे देहस्येव जडत्वं प्रसज्येत । तस्माज्ज्ञातृत्वं
ज्ञानेऽध्यस्तम् । किञ्च देहात्माभिमानवत एव ज्ञातृत्वोपलम्भादाध्यासिकं ज्ञातृत्वम् ।
तस्मान्नाहमर्थ आत्मा भवितुमर्हतीति ।

एतत्परीक्षकाणां धियं नाधिरोहति । ज्ञानस्य क्रियात्वाभावेन तदाश्रयस्य कर्तृत्वा-
भावात् । तत्प्रभावदच्छद्रव्यं यावदात्मभाविधर्मत्वेन तस्य गुण इत्युच्यते । तस्मादात्मनो देह-
तुल्यत्वं ज्ञातृत्वञ्च ज्ञानेऽध्यस्तमिति च(?) हास्यम्, अदृश्यमानस्याधिष्ठानानुपपत्तेः आत्मा-
श्रयदोषप्रसङ्गात् । अन्तःकरणवृत्तिरूपज्ञानक्रियाकर्तृत्वं अविक्रिये ज्ञानेऽध्यस्तमिति नात्माश्रय-
दोष इति चेत्, तदपि न ; तथाविधस्य ज्ञानस्यासिद्धत्वात्, ज्ञानमात्रस्यात्मत्वनिषेधाच्च ।

देहात्माभिमानवतो ज्ञातृत्वोपलम्भात् ज्ञातृत्वस्याध्यस्तत्वमुक्तं ज्ञानस्यापि समानम् । तदपि तद्वत् एव ह्यवभासते ॥

किञ्च ज्ञातुरहमर्थस्य ज्ञानेऽध्यासं वदता(दतो?) ज्ञानमहमित्यध्यासो भवेत् ; अधिष्ठानभूतायां हि शुक्तिकायां रजताध्यासः । तस्मान्नित्यज्ञानाश्रयः स्वयम्प्रकाशोऽहमर्थ एवात्मा ॥

ननु च ज्ञानं मे जातम्, ज्ञानं मे नष्टमिति तस्य जन्मनाशौ प्रतीयेते । नित्यत्वे चक्षुरादिकरणानां वैयर्थ्यं भवेत् । स्वापादिषु संज्ञालोपः श्रुतिसिद्धः । तत्कथं ज्ञानं नित्यमुच्यते ?

उच्यते—‘ जानात्येवायं पुरुषः न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते—’

‘ यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षाळनान्मणेः ।

दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥

यथोदपानकरणात्क्रियते न जलाम्बरम् ।

सदेव नीयते व्यक्तिमसतस्सम्भवः कुतः? ॥

तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः ।

प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ’ ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरात्मनो ज्ञातृत्वं ज्ञानस्य नित्यत्वञ्चावगम्यते । तस्मात्तस्य जन्मनाश-व्यपदेशौ विषयानुषङ्गानुषङ्गाभिप्रायेण । स्वापादिषु तस्य विलोपश्रुतिश्च तदभिप्राया । न च करणानां वैयर्थ्यम् ; नित्यस्यैव संसारि(सारः?)दशायां कर्मणा सङ्कुचितस्य निष्क्रमण-क्षारतया कृत्स्नत्वात्तेषाम् । निष्क्रमणञ्च स्मृतिसिद्धम् ।

‘ इन्द्रियाणां हि चरतां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षरति प्रज्ञा हतेः पादादिवोदकम् ’ ॥

इति हि मानवं वचः । अस्या निष्क्रमणश्रुतेः ज्ञानस्य द्रव्यत्वं सिद्धम् । तदेवमात्मा नित्यज्ञानः स्वयम्प्रकाशश्च । उक्तैरेव हेतुभिः क्षणिकविज्ञानात्मवादोऽपि निरस्तः ॥

अयं प्रतिशरीरं भिन्नोऽसङ्ख्यश्च । ‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्’ इत्यादिश्रुतेः । अजामन्त्रोऽप्यात्मनोऽसङ्ख्यातत्वनुजानाति । ‘अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्त-
भोगामजोऽन्यः’ इति मुक्तसंसारिणोर्भेदप्रतिपादनात् । एवं श्रुत्यनुमतौ सत्यां सुखदुःखव्य-
वस्थाश्च नानात्वमवगमयन्ति । तस्मादसङ्ख्यो जीवः ॥

अणुश्चायमात्मा । ‘तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामयति ये वेके चास्माल्लोकात्प्रयन्ति
चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे’ इत्युक्तान्तिगत्यागति-
श्रुतेः । ‘एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश’ इति साक्षाद-
णुत्वश्रुतेश्च ।

न चाणुत्वे सकलशरीरव्यापिनी वेदना नोपपद्यत इति वाच्यम् ; दीपस्येव
प्रभारूपेण ज्ञानेन युगपत्सकलशरीरव्याप्तिसम्भवाद्देवनोपपत्तेः । अपि च विभुत्वे सर्वशरीरेषु
सर्वेषां विद्यमानत्वादुपलब्धिः प्रसज्येत । न सा कस्यचिदपि । न च शरीराणां स्वकीय-
परकीयत्वाभ्यां व्यवस्थासिद्धिः ; तेषामपि साधारण्यात् । न च तत्रादृष्टवशेन व्यवस्थो-
त्प्रेक्ष्या ; तत्रापि च साधारण्यस्याविशिष्टत्वात् । तस्मादणुपरिमाणोऽयमात्मा ॥

अंशभूतश्चायमात्मा परमात्मनः । ननु नियन्तृत्वनियम्यत्वसर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वा-
दिभिर्विरुद्धस्वभावत्वात्तयोरेकद्रव्यत्वाभावेन नांशांशित्वमुपपन्नम् ॥

उच्यते—न केवलमेकद्रव्यैकदेशत्वमेवांशत्वम् , किन्तु विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वमप्यं-
शत्वम् । विशिष्टस्यापि हि वस्तुनो विशेषणमंश एव । दृश्यते हि विशेषणांशोऽयम् ,
विशेष्यांशोऽयमिति प्रतीतिव्यवहारौ । वर्णित एव प्रत्यक्परमात्मनोर्विशेषणविशेष्यभावः
तयोश्शरीरशरीरित्वोपपादनेन । प्रकारान्तरेणांशत्वं च दुरुपपादम् । तथाहि—प्रथमं तावद्राज-
भृत्ययोरिव पृथग्द्रव्यत्वे अंशत्वं दुर्भणभेव । विवर्तपक्षेऽपि जीवस्यापारमार्थिकत्वादेवांशत्वं
ब्रह्मणोऽशित्वं च नोपपद्यते ।

आपाधिकजीववादेऽप्यंशत्वं न शक्यवचनम् ; ब्रह्मण एवोपाधिप्रयुक्तदोषानुषङ्ग-
प्रसङ्गात् । न च घटाकाशादिवदवच्छिन्नप्रदेशानुषक्ता दोषा अनवच्छिन्ने ब्रह्मणि न प्रस-
ज्येरन्निति युक्तम् ; उपाधिना अमूर्तब्रह्मणोऽवच्छेदासम्भवात् । आकाशस्येव सम्भवतीति चेन्न ;
तत्रापि तदभावात् । आकाशस्यापि घटादिसंयोगमात्रमेव ; नावच्छेदः, तदनर्हत्वात्तस्य ।
तस्माद्ब्रह्मण एवोपाधिसंयोगात्तत्प्रयुक्तदोषास्तस्यैव स्युः । ततश्च सर्वं वेदान्तवाक्यं
व्याकुलं स्यात् । अतस्तस्मिन्नपि पक्षे जीवपरमात्मनोरंशांशिभावो नोपपद्यते ॥

शक्तिविक्षेपपक्षेऽपि पूर्वोक्तप्रक्रियया शरीरशरीरिभावेनांशांशित्वमुच्यते । तदस्मा-
कमविरुद्धमेव । नो चेदनन्तरोक्तप्रक्रियया परमात्मनस्सर्वदोषानुषङ्गः । तदेवं परमात्मनोऽंशः
प्रत्यगात्मा ॥

अयं कर्ता चाभ्युपगन्तव्यः । ‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ’ ‘ आत्मानमेव लोकमु-
पासीत ’ इति स्वर्गपर्वसाधनानुष्ठानविधानशास्त्राणामवैयर्थ्याद्धेतोः । अपि च ‘ एवमेवैष
एनान्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ’ इत्युपकरणोपादानविहारयोः कर्तृत्वमु-
पदिशति । अतश्चायं कर्ता ॥

अथ स्यात्—‘ विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ’ इति ज्ञानपर्यायाया
बुद्धेर्यज्ञादिकर्तृत्वमवगम्यते ।

‘ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ ’

इत्यात्मनः कर्तृत्वं निन्द्यते च । तस्माद् बुद्धेरेव कर्तृत्वं युक्तमिति ॥

नैतदेवम् ; बुद्धेर्नियोज्यत्वासम्भवात् कर्तृत्वानुपपत्तेः । स्वर्गादिफलोपभोगसमर्थं
चेतनमेव हि शास्त्राणि तत्साधके(धने?)नियुञ्जते । न ह्यचेतना बुद्धिर्नियोक्तुं शक्यते । प्रकृतेः
क्रियमाणानीत्यत्रापि नात्मनः कर्तृत्वं निन्द्यते । किन्तर्हि ? अधिष्ठानाद्यनेकहेतुनिर्वर्त्यायां

यदस्य निरपेक्षकर्तृत्वाभिमानादि तदनर्थकमित्युच्यते । ‘अधिष्ठानं तथा कर्ते’त्यस्य कर्तृशब्देन व्यपदेशात् । अत एव हि—

‘तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥’

इत्युच्यते । अतो देहेन्द्रियादिविलक्षण उक्तलक्षण एव पुरुषः ॥

इति नीतिमालायां

पुरुषस्वरूपनिर्णयाधिकारेऽसप्तमः ॥

श्रीः

नीतिमालायां

अष्टमाधिकार आरभ्यते.

अथ विधिस्वरूपं निर्णयते—

तं शब्दभावनां प्राहुरेके कार्यं तु केचन ।

आप्तस्य हितकामस्य नियोगं केचिदूचिरे ॥

भाष्यकारोऽपि भगवानेवमेवान्वमन्यत ॥

शब्दभावना विधिः ; तस्याः फलभावनायां पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वात् । प्रवर्तको हि विधिर्भवति । ननु केयं शब्दभावना ? उच्यते—सर्वशब्दानामर्थप्रतीत्युत्प्रेयोऽभिधा-
व्यापारः ; समस्तलिङादीनां त्वसौ व्यापारः तैरेवाभिधीयते । स पुरुषप्रवृत्तिभवनफलत्वा-
द्भावनेति प्रवर्तनेति च गीयते । न च वाच्यं न शब्दस्य व्यापारत्वं सम्भवति ; गुणत्वाद्वृ-
पवत् । अथ स द्रव्यमिष्यते, तथापि न सम्भवति ; विमुत्वादिति । अरुणिमादेर्गुणस्यापि
व्यवच्छेदादिव्यापारसम्भवात् । विभूनां ज्ञानादिव्यापारस्य विद्यमानत्वात् । परिस्पन्दलक्षणस्तु
व्यापारः तस्य न सम्भवत्येव ; न चासावस्माभिरपीष्यते । कस्तर्ह्यसौ व्यापारः ? शब्दविषय-
ज्ञानमेव । तद्योगी हि शब्दोऽर्थप्रतीतिं जनयति ॥ यथोक्तं ‘ शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्नि-
कृष्टेऽर्थे विज्ञानम् ’ इति । यमागन्तुकं धर्मं प्राप्य कार्याय प्रभवति स तस्य व्यापार
इति उच्यते । ज्ञाता हि लिङादयः पुरुषं प्रवर्तयन्ति । तस्माज्ज्ञानस्य शब्दव्यापारत्व-
मुपपन्नम् ॥

न च वाच्यं शब्दस्याभिधाव्यापारवत्त्वमयुक्तम् । शब्दं जानामीति शब्दकर्मकत-
यावगतस्य ज्ञानस्यैव शब्दोऽर्थमभिधत्त इत्यत्र तत्कर्तृत्वाभ्युपगमप्रसङ्गात् । न ह्येकस्यैवैक-

स्मिन्व्यापारे कर्मत्वं कर्तृत्वञ्चोपपद्यते इति । परशुवदुपपत्तेः । परशुर्हि उद्यमननिपातनयाः कर्माणि सन् द्वैधीभावफलावच्छेदलब्धछिनत्तिपदाभिधानयोस्तयोरेव कर्ता भवति । तथा ज्ञानस्य शब्दकर्मकस्यापि अर्थप्रतिपत्तिलक्षणफलावच्छेदलब्धाभिदधातिपदाभिधानस्यार्थः कर्म । शब्दस्तु फलार्थप्रवृत्तेस्तस्मिन्नेव व्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षया कर्तेत्यनवद्यम् ।

अनेनैव न्यायेनार्थकर्मकस्याभिधाव्यापारस्यापि पुरुषप्रवृत्तिभवनफलावच्छेदलब्धभावनाभिधानस्य पुरुषप्रवृत्तिफलावच्छेदलब्धप्रवर्तनाभिधानस्य च प्रवृत्तिकर्मत्वं पुरुषकर्मत्वञ्च व्याख्यातम् । तेन एक एव व्यापारो यदा जानातिना विषयप्रकाशफलावच्छिन्नोऽभिधीयते, तदा विषयभूतशब्द एव तत्फलभाक् कर्म भवति, शब्दं जानातीति । यदा तु स एवार्थप्रतीतिरूपफलावच्छिन्नोऽभिदधातिनाभिधीयते, तदा प्रतीतिरूपफलभागर्थः कर्म भवति, अर्थमभिदधातीति । यदा तु भावनावच्छिन्नो भावयतिनाभिधीयते, तथा भावनालब्धा प्रतीतिः (प्रवृत्तिः?) कर्म भवति, प्रवृत्तिं भावयतीति । यदा तु प्रवृत्त्यवच्छिन्नः प्रवर्तयतिनाभिधीयते, यथा प्रवृत्तिफलभाक्पुरुषः कर्म भवति, पुरुषं प्रवर्तयतीति । न हि व्यापारस्वरूपाक्षिप्तः कर्मभावः । तथा सति हि चलत्यभिहितापि क्रिया गच्छत्यभिहितेव सकर्मिका स्यात् । तस्मादेक एव व्यापारः फलभेदेन बहुधा रूप्यमाणः तत्तत्कर्म(र्मको?) भवति ।

अस्त्वभिधाव्यापारशब्दस्य ; नत्वस्य पुरुषप्रवर्तकत्वं लिङाद्यभिधेयत्वञ्च सम्भवति । न हि कस्यचिदपि लिङादेरभिधाव्यापारत्वज्ञानमात्रात्प्रवृत्तिर्दृश्यते ; समीहितसाधनत्वावगमात्सर्वत्र प्रवृत्तेः । न चासावर्थप्रतीतिलक्षणफलोन्नेयशब्दान्तराभिधावत्तदभिधेयो भवितुमर्हति ॥

उच्यते--सत्यं फलसाधनत्वं प्रवर्तकत्वम् । । तत्तु न शब्दस्याभिधेयम् । यजेतेत्यादेशशब्दाद्यागादेस्समीहितसाधनत्वावगतेर्लिङादियुक्तवाक्यश्रवणसमनन्तरं प्रवृत्तेर्दर्शनात्प्रवृत्तिहेतुभूतोऽभिधाव्यापारः शब्दान्तरव्यापारविलक्षणो लिङादिभिरभिहित इति निश्चीयते । न चाभिधाया अभिधानासम्भवः ; अभिधाशब्दवदुपपत्तेः । तस्माच्छब्दभावना विधिरिति केचिदाचक्षते ॥

तदयुक्तम् ; तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् । न तावलिङ्गादिशब्दः प्रमाणम् ; तत्र तस्य व्युत्पत्त्यभावात् । न च लिङ्गादिशब्दश्रवणानन्तरभाविनी प्रवृत्तिः प्रमाणम् ; प्रवृत्ते(वृत्तौ?) तस्य निबन्धनत्वात् । यन्निबन्धना हि स्वात्मप्रवृत्तिर्दृष्टा तदेव तां दृष्ट्वा अशक्यानुमानम् । किञ्च शब्दस्य व्यापारो न सम्भवति । स हि द्विधा प्रयत्नलक्षणः परिस्पन्दलक्षणश्चेति ॥ अचेतनत्वान्न तावत्स प्रयत्नस्सम्भवति । न च परिस्पन्दः ; गुणत्वाच्छब्दस्य । यदुक्तम-
रुणिमादेरिव गुणान्यव्यापारत्वं सम्भवतीति, तदपि न ; तत्रापि व्यापारासम्भव-
स्याविशिष्टत्वात् ।

यच्चोक्तं शब्दविषयज्ञानमेव शब्दस्य व्यापार इति, तदप्ययुक्तम् ; ज्ञानस्यात्मगुण-
त्वोपपादनेन तस्य शब्दव्यापारत्वासम्भवात् । न च शब्दोऽर्थमभिधत्त इत्यभिधाव्यापारस्य
शब्दकर्तृकत्वञ्च युक्तम् ; तस्य ज्ञानपर्यायत्वाङ्गीकारात् । ज्ञानस्यात्माश्रयत्वेन शब्दाश्रय-
त्वानुपपत्तेः ।

यदपि केनापि प्राकट्यं शब्दस्य व्यापार इत्युक्तम्, तदपि प्राकट्यस्य
निरस्तत्वादनुपपन्नम् । अपि च व्यापाररहितस्यापि शब्दस्याभिधाव्यापारबोधकस्य
लिङ्गादेरिव बोधकत्वन्नानुपपन्नम् । किञ्च यथा निर्व्यापारं ज्ञानमर्थप्रकाशनसमर्थमङ्गीकृतम्,
तथात्रापि स्यात्—यथोक्तं सौत्रं बुद्धिजन्मपदं व्याचक्षाणैः न्यायाचार्यैः ॥

‘ व्यापारः कारकाणां हि दृष्टो जन्मातिरेकतः ।

प्रमाणेऽपि तथा मा भूदिति जन्म विवक्ष्यते ’ ॥ इति ॥

तथा वर्णैरुत्पद्यमानोऽभिव्यज्यमानो वा शब्दो बोधहेतुर्भवतीति किमनुपपन्नम् ? अत
इदमपि निरस्तम्—पुरुषप्रवृत्तिभवनानुकूला लिङ्गज्ञानकरणिकार्थवादोदितप्राशस्त्यलक्षणेति-
कर्तव्यतावती शब्दभावना प्रेरणात्मा कल्प्यत इति । तस्मान्न शब्दभावना नाम काचित्सि-
द्धयति । यद्यपि सिद्धयेत्तथापि न तस्य विधित्वं सम्भवति ; प्रवर्तनात्वाभावात् । न हि
शतकृत्वः कुरुष्वेत्युक्ते कश्चित्प्रवर्तते । तेन.....मरार्तस्याचेतनस्य शब्दस्य प्रवर्तकत्वं(त्वं न ?)
सम्भवति । यदि च शब्दः प्रवर्तकः स्यात्, प्रवर्तयेदव्युत्पन्नमपि । अस्तु शब्दः प्रवर्तकः,

तथापि तन्निबन्धनायाः प्रवृत्तेवायाद(तेर्यागाः ?)दिप्रवृत्तिवत्पुरुषार्थभावो न सम्भवति । तस्माच्छब्दभावना विधिरिति पक्षो निष्प्रमाणकः ॥

अन्ये तु वदन्ति—कार्यबुद्धिस्सर्वत्र प्रवृत्तिहेतुः । तथाहि—यः पुरुषः पुरुषान्तरेणा-
प्रवर्तितः प्रवर्तते, यश्च स्वयं कामात्क्रोधाद्भयाद्वा प्रवर्तते, स सर्वोऽपि ममेदं कार्यमिति
प्रतीत्यैव प्रवर्तते । तस्मात्कार्यमेव लिङाद्यर्थो विधिः ; साक्षात्प्रवृत्त्युपधानादितरेषां
व्यभिचाराच्च । तच्च कार्यं कृत्यधीनात्मलाभम् । तच्च लोके क्रियैव । तत्र क्रियायाः कार्यत्वं
लिङादिभिः प्रतिपाद्यमानं वेदेऽपि स्वर्गकामो यजेतेत्यस्मिन्वाक्ये प्रतिपत्तुं प्रवृत्तो विरोधं
पश्यति ; कथं स्वर्गकामस्य यागक्रिया कर्तव्या भवेत् ? स्वर्गकामो हि स्वर्गसाधने प्रवर्तते । न
यागस्स्वर्गसाधनं भवति, क्षणिकत्वादिति । एवं विरोधं पश्यन् लिङाद्यर्थ एव नूनं क्रिया-
व्यतिरिक्तः कश्चिदलौकिक इति मन्यते । तस्य कार्यत्वात्तज्ज्ञानं प्रवृत्तिकारणम् ; स्थायित्वात्स्वर्ग-
साधना(नत्वो ?)पक्षेः स्वर्गकामस्यानुष्ठेयः ; अलौकिकत्वादपूर्वशब्दवाच्यः ; स्वात्मनि पुरुषं नियु-
ञ्जानो नियोग इति गम्यते । तस्मिंश्च क्रियातिरिक्तकार्यवाच्ये निश्चिते लिङादीनां यो लोक-
प्रयोगः स लाक्षणिको भवति ; अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । एवञ्च नैमित्तिकनिषेधाधिकार-
योरसत्यपि फलेऽपूर्वमेव वाक्यार्थो भविष्यति ; तस्यैवाभिधेयत्वादिति ॥

एतदप्यनुपपन्नम् ; कार्यस्य दुर्निरूपत्वान्निष्प्रमाणकत्वाच्च । तथाहि—न तावत्कृति-
साध्यं कार्यम् ; यागादेर्धात्वर्थस्य कार्यत्वप्रसङ्गात् । न च कृत्युद्देश्यं कार्यम् ; स्वर्गादिः
फलस्य तथात्वापातात् ॥ नापि कृतिसाध्यं कृत्युद्देश्यं वा यद् भवति तत्कार्यमित्यपि वक्तुं
शक्यम् ; तस्य कृत्युद्देश्यत्वासम्भवात् । कृतिं प्रति प्रयोजनं कृत्युद्देश्यं भवति । पुरुषस्य
कृत्यारम्भप्रयोजनं कृतेश्च प्रयोजनम् । तच्च सुखं दुःखनिवृत्तिर्वा । न हि कार्यं
तयोरन्यद्(न्यतरद ?)पि भवति । तस्मात्तस्य कृत्युद्देश्यत्वासम्भवात् कार्यत्वञ्च न
सिद्ध्येत् । अथ तस्य कृतिप्रयोजनत्वाभावेऽपि प्रयोजनभूतस्य स्वर्गादिः साधनत्वेनार्थ-
त्वात्तत्कृत्युद्देश्यमित्युच्यते, तथा सति इष्टसाधनस्य विधित्वमङ्गीकृतं स्यात् । तस्माद्दुर्निरूपं
कार्यम् ॥

अपि चास्य कार्यस्य न विधेयत्वं(विध्यर्थत्वं ?)सम्भवति ; तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतु-
त्वाभावात् । न हि बलवदुद्वाहोऽयं तदभावः(सृद्धारः ?)निपुणविज्ञेयः सुवर्णस्य वर्ण इत्यत्र-
कार्यत्वज्ञाने सत्यपि प्रवृत्तिर्दृश्यते ॥

अथोच्येत—इदं मम कार्यमिति यत्प्रतीयते तत्कृत्युद्देश्यमिति, तदप्ययुक्तम् ; इदं
मम कार्यमित्येवंरूपस्यास्य प्रमाणज्ञानत्वाभावात् । किन्तर्हि ? इदं कार्यमिति पुरुषस्य
चिकीर्षारूपस्सङ्कल्पः । तस्मान्न वाक्यार्थज्ञानमिदम् । वाक्यं हीदं यागस्य कार्यमिति
वदति ; न ममेदं कार्यमिति । अत एव वाक्यार्थं प्रतिपद्यमानोऽपि ममेदं कार्यमिति
सङ्कल्पानुपपत्तेः विधिमतिक्रामन् दृश्यते ॥

यदुक्तं स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या क्रियाव्यतिरिक्तं किञ्चि-
त्कल्पनीयमिति, तन्न ; यागादेरि(रे?)व स्वर्गसाधनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मान्नापूर्व-
मपि विधिर्भवति ॥

त्रय्यन्तनिष्ठास्त्वेवमातिष्ठन्ते—आप्तस्य हितकामस्य नियोगो विधिः प्रवर्तनेति
पर्यायाः । प्रयोक्तृपुरुषधर्मत्वेन तस्य व्युत्पत्तिः । ननु च शक्तिग्रहणं हि व्युत्पत्तिः, कथं
पुरुषप्रवर्तनायां सम्भवति ? उच्यते—न हि शक्तिग्रहणं व्युत्पत्तिः । किन्तर्हि ? सहदर्शनम् ।
तथाहि—बालः शब्दप्रयोगं परेषां प्रवृत्तिं बहुकृत्वः सह पश्यति । तथादृष्ट्या प्रौढसंस्का-
रस्सन् लोकोत्तरे(कालान्तरे?) यथा(दा?) शब्दं शृणोति, तदा तस्याजिज्ञासमानस्यैवार्थेषु स्मृति-
रूपजायते । स्मृताश्चार्थास्स्वयमेव संसर्गप्रतीतिमुपजनयन्ति । तस्मात्सहदर्शनं व्युत्पत्तिः । अत
एव लिङ्गादियुक्तेषु वाक्येषु बालः प्रयोज्यपुरुषस्य प्रवृत्तिदर्शनात्प्रवृत्तिहेतुविज्ञानमनुमाय
तत्र च शब्दसमूहस्य शक्तिमवधारयति । पुनरावापोद्वापाभ्यामर्थविशेषस्य(पे ?) शब्दविशे-
षस्य शक्तिविशेषं व्यवस्थापयतीत्येतन्न समीचीनम् ; बालस्य तथाविधोहापोहसा-
मर्थ्याभावात् ॥

किञ्च प्रवृत्तेः कार्यज्ञानस्येव भूयोदर्शनेन व्याप्त्यवगमात्प्रागेव काञ्चिच्छब्दात्प्रवृत्तिं
पश्येदपि । कथं कार्यज्ञानमनुमीयते ; कथं वा शब्दस्य लिङ्गत्वमवगच्छेत् । न ह्यनुमानव्युत्प-

त्ति(त्ते ?)रूढमेव शब्दानन्तरप्रवृत्तिदर्शनमित्येव स्थापयितुं शक्यम् । तस्माद्यासिग्रहणस्तरणाभ्यां पूर्वं समकालं वा शब्दं प्रवृत्तिं च सह दृष्टवतश्शब्दादर्थप्रतीतिर्भवति । स्मृताश्चार्था अनिर्ज्ञातशक्तयस्संसर्गप्रतीतिमुपजनयन्ति । सम्बन्धयोग्येन विभक्त्यर्थकारकादिरूपेण सहैव स्मृता अर्थास्संसर्गप्रतीतिं कुर्वन्ति । यदा चायं बालः प्रौढस्सन्नूहापोहसमर्थो भवति, तदा आत्मनश्शब्देभ्यो ज्ञानोत्पत्तिं दृष्ट्वा शब्दानां ज्ञानजनने शक्तिमवगच्छेदपि । तस्माच्छब्दार्थसम्बन्धज्ञानात्प्रागेव शब्दाज्ज्ञानोत्पत्तेः ‘शब्दादर्थज्ञानमनुमानमेव ; न प्रमाणान्तरम्’ इति बौद्धानां पक्षः प्रत्युक्तः । अवश्यं हि सम्बन्धावगमपूर्विका सम्बन्धिदर्शनेन सम्बन्धनन्तरे बुद्धिरनुमानेऽन्तर्भवत्येव । तस्मात्सहदर्शनमेव व्युत्पत्तिः ॥

•• ननु न हि प्रयोजकस्य पुरुषस्य प्रवर्तना प्रयोज्यपुरुषविषया लिङादिभिस्सह बालेन ज्ञायते ; येन लिङार्थी (ङादीन् ?) श्रुत्वा बालस्तस्याः स्मरेत् ॥

अत्रोच्यते—यथा बालस्सहदर्शनेन व्युत्पन्नः परवचनात्परस्य प्रवृत्तिं पश्यन्स्वयमस्मान्प्रवर्तयितुकामो वाक्यं प्रयुङ्क्ते । तदात्मनि प्रत्यक्षेण परप्रवर्तनां पश्यति । तां दृष्ट्वैवमवगच्छति—नूनं सर्वेऽपि पुरुषाः परप्रवृत्त्यर्थं हि लिङादि प्रयुज्जानाः परोऽस्मिन्नर्थे प्रवर्ततामिति सङ्कल्परूपामाज्ञानुज्ञादिशब्दवाच्यां प्रवर्तनां कृत्वैव प्रयुक्तवन्त इति । तदेवं सर्वमुपपन्नम् ॥

ननु च यदि पुरुषस्य हितप्रवर्तनां लिङादयोऽभिदध्युः, तदा वैदिकानि वाक्यानि पौरुषेयाणि प्रसज्येरन् । पुरुषस्य हितप्रवर्तना लोके स्वकृतादेव वाक्यात्प्रतीयते, स्वप्रयुक्तस्य वा पुरुषस्य वाक्यात् ॥

उच्यते—राजभृत्यानां हि राज्ञः केनापि कारणेन मतं जानतामप्रयुक्तानामपि राजवचनाज्ञापनदैः पुरुषै राजाज्ञायाः प्रतिपत्तिर्दृश्यते ; तथा हि—राजभृत्या राजाज्ञां तेनाबोधिता अप्येवं राजा युष्मानाज्ञापयतीति परेभ्यः कथयन्ति । ततस्तेऽपि राजाज्ञां प्रतिपद्यन्ते । एवं वैदिकानि वाक्यानि पुरुषाज्ञां प्रतिपादयिष्यन्ति ।

अथ स्याद्वैदिकान्यपि वाक्यानि राजपुरुषवाक्यवत्पुरुष एवमाज्ञापयतीति प्रतिपादयेयुः ; न पुनरित्थं कुर्यादिति । मैवम् ॥ राजमयतां (राजभयात् ?) कुरु माकार्षीरित्यपि

वचनदर्शनात् । अथवा विधिप्रतिषेधानामित्थमीश्वराज्ञेत्येवंविधेन वाक्येनैकवाक्यतया विधिप्रतिषेधा ईश्वरस्याज्ञाः स्युः । तथा ‘वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति’ इत्यादिकेन वचनेन धर्मान्विधाय ‘एष आदेशः, एष उपदेशः, एषा वेदोपनिषत्, एतदनुशासनम्’ इति हि विधीनामाज्ञारूपत्वं श्रूयते । किञ्च ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवान्दर्वि पितरोऽन्वायत्ताः’ इति श्रुतिः पूर्वोक्तमनुशासनं परमपुरुषस्येति ज्ञापयति । किञ्च ‘दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः’ इति वेदानामीश्वरवचनत्वं श्रूयते । न च नित्यत्वेऽपि वेदानामीश्वरनियोगत्वं विधीनामनुपपन्नम् । ‘अग्नीदग्नीन्विहर’ इत्यादिवदुपपत्तेः । तस्मात्पुरुषनियोगो विधिः । अत एव स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र भङ्गुरयागस्य स्वर्गसाधनत्वानुपपत्त्या क्रियाव्यतिरिक्तं किञ्चित्कल्प्यमित्येतदपि परास्तम् ; अतीतेऽपि यागो स्वाज्ञाकरणेनाराधितस्य परमपुरुषस्य हविर्भोजनेनाराधितानामिन्द्रादिदेवतानां च फलप्रदातृत्वेन यागस्य स्वर्गसाधनत्वोपपत्तेः ॥

ननु चापूर्वस्यानभ्युपगमे प्रयाजादीनामङ्गत्वञ्च स्यात् । न हि देवतादि तत्करणशरीरं निष्पादयन्ति । नापि तस्योपकुर्वन्ति । काम्यानां फलसद्भावेऽपि नित्यनैमित्तिकानां फलाभावात् यावत्फलमनवस्थानाच्च ॥

उच्यते—तत्रापीश्वराज्ञया प्रवर्तमानस्येश्वरसन्तोषफलं भविष्यति ; लौकिकसेवकस्य सेव्यसन्तोषवत् । न च वाच्यं कर्मणां देवताराधनत्वे देवतां प्रति कर्माण्युपसर्जनानि स्युः । ततः तस्य देवताप्रयुक्तत्वादनुष्ठानस्य देवतानां कर्मनङ्गत्वात् तदभिधायिनां मन्त्राणां कर्माङ्गप्रकाशरूपदृष्टकार्यस्याभावात्फलप्रकाशनस्य प्रोत्साहनस्यान्यस्यैव वाऽभावाददृष्टार्थानां सतां प्रयाजादीनामिव विकृतिषु अनूह एव स्यादिति । आराध्यभूतानां देवतानामेव कर्माणि प्रति कारकत्वरूपेणाङ्गत्वस्यापि विद्यमानत्वात् । यथा लोके वयस्यैः स्वसेनापतिभिस्सह कन्दुकमृगयादिलीलारसमनुभवतां राज्ञां तत्र तत्र गुणभावः, तत्रैव तेषामपराधदर्शने स्वाभाविकं प्रभुत्वं च विद्यते, तथा देवतानामपि क्रियानिर्वर्तकत्वेन क्रियाङ्गत्वं देवपूजाद्यात्मनो यागादेस्तदाराधनत्वेनाराध्यत्वं ‘स एवैनं भूतिं गमयति’ इत्यादिवाक्यत्रयोदितफलप्रदातृत्वेन प्रभुत्वञ्चाविरुद्धम् ॥

ननु च 'इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः' 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इत्यादिभिः परमपुरुषस्यैव सर्वेषु यागेषु हविर्भोक्तृत्वं फलप्रदातृत्वञ्चावगम्यते । तत्कथमिदमुपपद्यते । 'अज्ञान्यन्या देवता' इति श्रुतेः परमपुरुषस्य शेषभूतानीतराणि दैवतानि । तस्मात्तेषामाराधनमेव तदाराधनं, भोगश्च तथैवेति कृत्वा तस्य सर्वेषु यागेषु भोक्तृत्वाभिधानं प्रभुत्वाभिधानञ्च भवति । भृत्यपोषणे स्वामिनस्सन्तोषो भवत्येव ॥

एवं यागादिकर्मभिरूपासनेनाराधितस्य परमपुरुषस्य भोगापवर्गरूपफलप्रदातृत्वं श्रूयते—'स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः, 'एष ह्येवानन्दयाति' इति । एवमिन्द्रादिदैवतानां परमपुरुषस्य चाराध्यतया (ध्यता ?) स्वयं (?) उपपद्यते । तासां देवतानां तत्तदैश्वर्यफलप्रदातृत्वशक्त्यादिगुणयोगः परमपुरुषप्रसादलब्ध इति तासां तस्य च फलप्रदातृत्वञ्चोपपन्नम् ॥

तदेवं लोके प्रयोक्तृपुरुषनियोगो विधिः, वेदे तु परमपुरुषनियोग इति सर्वत्र पुरुषनियोगो विधिः । यत्सहदर्शनं व्युत्पत्तिरित्युपपादितम्, यश्च पुरुषनियोगो विधिरिति तदेतद् द्वयमपि 'तैरेव शब्दैस्तेषु तेष्वर्थेषु स्वात्मनां बुद्ध्युत्पत्तिं दृष्ट्वा शब्दार्थयोस्सम्बन्धान्तरादर्शनात्सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानाच्च तेषु तेष्वर्थेषु शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धन इति निश्चिन्वन्ति' इति भाष्यात् 'स्वशासनानुवर्तिनः परमपुरुषोऽनुगृह्णाति, तदतिवर्तिनो निगृह्णाति' इति भाष्याच्च **भगवता भाष्यकारेणाङ्गीकृतमिति** गम्यते । तस्मात्सर्वं समीचीनम् ॥

इति नीतिमालायां

विधिस्वरूपनिर्णयाधिकारोऽष्टमः ॥

श्रीः

नीतिमालायां

नवमाधिकार आरभ्यते.

अथ निश्श्रेयससाधनभूतं वेदनं निर्णीयते—

वेदान्तवाक्यजं ज्ञानमपवर्गस्य साधनम् ।

केचिदाहुरथान्ये तु साङ्ख्ययोगसमुच्चयम् ॥

विवेकाद्यैरनुद्धर्षपर्यन्तैस्सप्तहेतुभिः ।

निष्पन्नं भक्तिपर्यायं वेदनं वेदवित्तमाः ॥

‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थास्सन्न्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्मलोके तु परान्त-
काले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे’ ‘तरति शोकमात्मवित्’ इत्यादिश्रुतिभिर्वेदान्तवाक्यजन्यं
ज्ञानमविद्यानिवृत्तिलक्षणमोक्षसाधनतयावगतम् । तस्माद्वेदान्तवाक्यानि यज्ञादिनिबर्हितकल्म-
षस्य ब्रह्मविषयकाविद्यानिवर्तकं ज्ञानं जनयति । तज्ज्ञानं यावदन्तःकरणबहिःकरण-
जन्यविपरीतचेष्टा न शाम्यति, तावन्तं कालं प्रतिबद्धफलं तिष्ठति । तत्र श्रवणेन शक्तितात्पर्या-
वधारणे कृते मनननिदिध्यासनाभ्यामसम्भावनाविपरीतसम्भावनानिरासे च कृते तदेव शब्द-
जन्यं ज्ञानमपरोक्षरूपं सदशेषाज्ञानं तत्कार्यनिर्लेपं निवर्तयति । न च शब्दस्य परोक्षज्ञानहेतु-
त्वन्न सम्भवतीति वाच्यम् ; प्रमेयवैषम्यादुपपत्तेः । तथाहि—घटाद्यानात्मवस्तु स्वविषयाज्ञान-
निवृत्तिव्यतिरेकेण स्वसंसर्ग(र्गि)प्रकाशमपि प्रमाणफलत्वेनापेक्षते ; अस्वयम्प्रकाशरूपत्वात् ।
आत्मवस्तु स्वयम्प्रकाशत्वात्त्वाज्ञाननिवृत्तिव्यतिरेकेण प्रकाशसंसर्गं प्रमाणफलत्वेन नापेक्षते ।
ततश्चावधारितशक्तितात्पर्यनिश्चयशब्दजन्यविज्ञानेन स्वविषयाज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्म स्वयमेवापरोक्षं

भवति । न च ध्यानेनाविद्यानिवृत्तिस्सम्भवति ; तस्य प्रमाणज्ञानत्वाभावान्मिथ्याभूतस्य संसारस्य प्रमाणज्ञानैकनिवर्त्यत्वाच्च । तस्माद्वाक्यार्थज्ञानं निश्श्रेयससाधनमिति केचिदाहुः ।

तदयुक्तम् ; ‘आत्मा वा अरे ज्ञातव्यः’ ‘ओत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’ इत्यादिभिरात्मध्यानस्य विधेयत्वावगमाद्वाक्यार्थज्ञानस्याविधेयत्वाच्च । न च वाक्यजन्यज्ञानेनाविद्यानिवृत्तिर्दृश्यते । यदुक्तं प्रथमं वाक्यार्थज्ञानं प्रतिबद्धफलं तिष्ठति ; तत्र श्रवणादिभिः प्रतिबन्धे निवृत्ते तदेवाविद्यां निवर्तयतीति ॥ तदप्ययुक्तम् ; बाधकज्ञानेन प्रतिबन्धकहेतूनामपि मिथ्यात्वेन बाधितत्वात्प्रतिबन्धासम्भवात् । द्विचन्द्रज्ञानवत्सम्भवतीति चेत्, नैवम् ; तत्र द्विचन्द्रज्ञानहेतोः पारमार्थिकस्य काचादेरौषधविनाशत्वेन ज्ञानसाध्यत्वाभावात्तत्सम्भव उपपन्नः । तस्माद्वाक्यार्थज्ञानस्य प्रतिबद्धफलत्वमनुपपन्नम् ।

न चासम्भावनाविपरीतसम्भावनानिरसनयोः प्राग्बाधकज्ञानं नोत्पद्यत इति वाच्यम् ; सामग्र्यां सत्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्तेः । यच्चोक्तं शब्दोऽपरोक्षज्ञानं जनयतीति, तदप्यसङ्गतम् ; अदृष्टत्वात् ।

यदप्युक्तं प्रमेयवैषम्यात्तदपरोक्षं भवतीति, तदपि न मनोहरम् ; आत्मनः प्रमेयत्वानङ्गीकरणात् । प्रमाणज्ञानेन तद्गताज्ञाननिवृत्त्या तस्यापि प्रमेयत्वमौपचारिकं विद्यत इति चेत्, तदपि न सिद्धयेत् ; तस्याज्ञानतदाश्रयत्वादेर्निरस्तत्वात् । यच्चेदमुक्तं संसारस्य मिथ्यात्वेन प्रमाणज्ञानेन निवर्त्यते, न ध्यानेनेति ; तदपि तस्य पारमार्थ्योपपादनान्निरस्तम् । ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः’ इति श्रुतिश्च न वाक्यजन्यज्ञानस्यापवर्गसाधनत्वं ब्रूते ; ‘सन्न्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वा’ इति ज्ञानोत्तरकालभाविनस्सन्न्यासादेरपि परिकरतया प्रतिपादनात् । तस्मान्न वाक्यजन्यज्ञानं निश्श्रेयससाधनमिति ॥

अन्ये तु वदन्ति—साङ्ख्ययोगोऽप(गाव?)वर्गस्य साधनम् । तत्त्वानामवधारणं साङ्ख्यम् । तद् द्विविधम्, श्रवणं मननञ्चेति । तत्र सविशेषध्यानं सम्भूतिरित्युच्यते । निर्विशेषध्यानं विनाश इत्युच्यते । कर्मयोगस्तु वाङ्कायबाह्यार्थजः । तच्च त्रिविधमनुष्ठानम्—ईश्वरार्थानां कर्मणां करणम्, इतरेषाञ्च त्यागः, सर्वफलसन्न्यासश्चेति । एवंविधाभ्यां समुचिताभ्यां

साङ्ख्ययोगाभ्यामपवर्गप्राप्तिः। 'तत्कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यम्' इति श्रुतेः। ज्ञानयोग-
कर्मयोगयोस्तु समुच्चयोऽन्यत्र परिव्राजकेभ्यः। तेषां तु ज्ञानयोगः। सम्भूति-
विनाशयोस्तु सर्वत्र समुच्चयो भवति। ज्ञानयोगकर्मयोगयोस्सम्भूतिविनाशयोश्च समुच्चयः
श्रुतिसिद्धः। 'विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह', 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते।'।
सम्भूतिञ्च विनाशञ्च यस्तद्वेदोभयं सह। विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते' इति।
यथोक्तं—'समुच्चयांस्त्रीनिह वर्णयन्ति साङ्ख्यस्य योगस्य च वै स पूर्वः। ज्ञानक्रियायोगगतो
द्वितीयस्तथैव सम्भूतिविनाशजोऽन्यः।' इति। तस्मात्साङ्ख्ययोगाभ्यामपवर्ग इति ॥

तदप्यनुपपन्नम्। 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इत्या-
दिभिः श्रुतिभिर्वेदनस्यैवापवर्गसाधनत्वश्रवणात्, तदितरस्य साधनत्वनिषेधाच्च। तत्कारणं
साङ्ख्ययोगाधिगम्यमित्याद्युक्तलक्षणयोस्साङ्ख्ययोगयोरपवर्गफले समुच्चयो न विधीयते। अपि
तर्हि 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति स्मरणात्साङ्ख्ययोगशब्दौ ज्ञानयोग-
कर्मयोगवचनौ। ताभ्यामनुष्ठिताभ्यां परमात्मसाक्षात्कारो भवतीत्युच्यते; अधिगतेर्ज्ञानार्थत्वात्,
पूर्वोक्तश्रुतिविरोधाच्च। विद्यां चाविद्यां चेत्यनेनापि विद्याविद्ययोर्नापवर्गफले समुच्चय उच्यते।
मृत्युतरणामृतत्वप्राप्तिफलभेदस्य तयोः सुव्यक्तत्वात्। अत्राविद्याशब्देन विद्येतरत्वाद्विहितं
वर्णाश्रमप्रयुक्तं कर्मोच्यते। मृत्युशब्देन च विद्योत्पत्तिविरोधि प्राचीनं कर्मोच्यते। सम्भूतिञ्च
विनाशञ्चेत्यस्यापि वाक्यस्यायमेवार्थः—विदुषो विद्यासाध्यस्यापवर्गस्य सम्यगभिवृद्धिरूप-
त्वात्सम्यगभिवृद्धिपर्यायस्सम्भूतिशब्दो लक्षणया तत्साधनभूतविद्यावचनः। कर्मफलस्य विनाश-
गर्भत्वात्फलवचनो विनाशशब्दो लक्षणया तत्साधनकर्मवचनः। अनयोस्सम्भूतिविनाशशब्द-
योस्सविशेषनिर्विशेषध्यानवाचित्वं लक्षणयापि न सिद्ध्यति। तस्माद्यथोक्त एवार्थः। अत-
स्साङ्ख्ययोगौ समुच्चितावपवर्गसाधनमिति न युक्तम् ॥

त्रय्यन्तविदग्नेसरास्त्वेवमभिदधति—'ब्रह्मविदामोति परम्' 'रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं
विद्यात्तु पुरुषं परम्' इत्यादिभिर्वाक्यार्थज्ञानविलक्षणं तन्मूलं विवेकादिपरिशुद्धमनोजन्यं
ध्यानोपासनध्रुवानुस्मृतिशब्दवाच्यं साक्षात्कारसदृशञ्चेत्यद्भुतपरमपुरुषार्थप्रियत्वेन स्वय-
मप्यत्यर्थप्रियत्वमापन्नं तत एव भक्तिशब्दवाच्यं वेदनमपवर्गसाधनतया विधीयते। कुत इद-

मवगम्यत इति चेत्, 'अनुविद्य विजानाति' 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' इति श्रुतेः विज्ञानपर्यायस्य वेदनस्य वाक्यार्थज्ञानमूलत्वं तत एव तद्वैलक्षण्यं चावगम्यते। 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' 'शान्त उपासीत' 'सदा तद्भावभावितः' 'क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः' 'यज्ञेन दानेन तपसाना-
शकेन' 'सत्येन लभ्यः' 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' 'शान्तो दान्तः' इत्यादिशास्त्रैर्विवेकादि-
सप्तकसाचिव्यं मनसोऽवगम्यते। विवेकादिभ्यो वेदनलब्धिर्ब्रह्मनन्दिनाभिहिता-तल्लब्धि-
विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः' इति। सात्त्विकाहारसेवया शरीरेन्द्रिय-
शोधनं विवेकः। कामानभिष्वङ्गो विमोकः। उपास्यसंशीलनमभ्यासः। यथाशक्ति वर्णाश्रम-
धर्मानुष्ठानं क्रिया। आर्जवाद्यात्मगुणाः कल्याणानि। शोकहेतुषूपस्थितेष्वपि मनसोऽवसादरा-
हित्यमनवसादः। हर्षहेतुषूपस्थितेष्वप्यतिसन्तोषराहित्यमनुद्धर्षः। परिशुद्धं मन एवास्य
वेदनस्य साधनमिति च 'मनसैवानुद्धर्षव्यम्' 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' 'न चक्षुषा
गृह्यते नापि वाचा' 'मनसा तु विशुद्धेन' इति श्रुतेरवगम्यते। ध्यानोपासनध्रुवानुस्मृतीनां
वेदनपर्यायत्वं तत्तच्छब्दनिर्दिष्टानामपवर्गसाधनत्वोपदेशाद्वेदनव्यतिरिक्तस्य साधनत्वनिषेधश्रुते-
श्चावगम्यते। 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्ण' 'तस्मिन् दृष्टे परावरे' इत्यादिश्रुतिभिर्वेदनस्य
साक्षात्कारदशापत्तिर्विज्ञायते। 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्'
'मद्भक्तिं लभते पराम्' इत्यादिशास्त्रादस्य भक्तिरूपत्वमवगम्यते। तस्माद्भक्तिपर्यायं वेदनं
निश्श्रेयससाधनमिति निश्चीयते। एवं सति 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' 'भक्त्या लभ्य-
स्त्वनन्यया' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' इति श्रुतिस्मृतयस्सङ्गता भवन्ति ॥

ननु 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः'

'वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्ततोषकारकः॥' इति

कर्मैकसाध्यत्वं निश्श्रेयसस्यावगम्यते। तत्कथं भक्त्यैकसाध्यत्वम्?

उच्यते—'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इत्यनेन तावन्निश्श्रेयसस्य न
कर्मसाध्यत्वमुच्यते। अपि तर्हि ज्ञाननिष्ठायाः कर्मसाध्यत्वमुच्यते। 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य
सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्यनेनैकार्थ्यात्। तत्र

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथा प्राप्तो निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥

इत्यादिना 'मङ्गांति लभते पराम्'

‘ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥’

इत्यन्तेन कर्मणां ज्ञाननिष्ठापरपर्यायसिद्धिहेतुत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मप्राप्तिलक्षणस्य निश्श्रेयसस्य परभक्तिलभ्यत्ववचनाच्च वर्णाश्रमाचारवतेत्यनेनापि त्रैवर्णिकैस्त्ववर्णाश्रमधर्मानुष्ठानेन भगवत्सन्तोषः कर्तव्यः (न ?) प्रकारान्तरेणेत्युच्यते ; न तु कर्मणां निश्श्रेयससाधनत्वमिति नात्र कश्चिद्विरोधः ॥

अथ स्यात्—उपासनस्य निश्श्रेयससाधनत्वे

‘ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ’ ।

‘ ज्ञानं हि सर्वपापानि नाशयिष्यत्यसंशयम् ’ ॥

‘ ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ।

यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ।

तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकल्मषम् ’ ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्यत्तस्य पापक्षयहेतुत्वमवगम्यते, तदनुपपन्नं स्यात् । न चोभयत्र विनियोगात्तस्योभयफलत्वं युक्तम् ; सन्ध्यावन्दनज्योतिष्टोमादीनां कर्मणामुद्गीथाद्युपासनानां चैकफलत्वनियमदर्शनात् ॥

अथ सेतुदर्शनचान्द्रायणादिकर्मणामेकस्यैव पापक्षपणपुत्रादिनानाफलसाधनत्वं दृश्यत इति ; सत्यम् । तत्र प्रयोगभेद उपपद्यते । इह त्वाप्रायणमावर्तमानस्योपासनस्यैकशास्त्रार्थत्वात्फलभेदो नोपपद्यते । तस्माद्ब्रह्मणस्य पापक्षपणं ब्रह्मप्राप्तिर्वा फलं भवेत् । तत्राप्यक्षीणकल्मषस्य ब्रह्मप्राप्त्यसम्भवात्कल्मषक्षय एवोपासनफलमभ्युपेयमिति नोपासनस्य निश्श्रेयससाधनत्वमिति ॥

नैतदेवम् ; सकृत्प्रयुक्तस्यैकस्यैवानेकफलत्वोपपत्तेः । एकैको हि मणिमन्त्रौषधादिविषं हन्ति । अणिमाद्यैश्वर्यञ्चावहति । परं पीयमानं पयः पित्तमपहन्ति तृषं च वारयति (इति ?) दृश्यते । वैदिकानामपि कर्मणां सकृदनुष्ठितानां नानाफलत्वमवगम्यते । ‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
कामो यजेतैककामस्सर्वकामोऽपि ’ इत्यापस्तम्बवचनात् । एकस्मिन्प्रयोगे सर्वान्कामान्कामयीत
प्रयोगप्रतीत्यैवैकैकमित्यार्षवचनाच्च । विशेषतो भगवन्माहात्म्यात्तदुपासनस्यानेकफलत्वमुप-
पन्नम् । स्मर्यते च तस्य नानाफलत्वम्—

‘ आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ।

पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ॥

भावं मनोरथं यच्च स्वर्गवन्द्यञ्च यत्पदम् ।

ददाति ध्यायतां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः ॥

रत्नपर्वतमारुह्य यथा रत्नं नरो मुने ।

सत्त्वानुरूपमादत्ते तदा कृष्णान्मनोरथम् ’ ॥ इत्यादिभिः

तस्माद्ब्रह्मोपासनस्य सकलकल्मषक्षपणमर्चिरादिगतिर्ब्रह्मप्राप्तिश्चेति त्रीण्यपि फलानि
स्युः । तदेवं भक्तिपर्यायं वेदनं निश्श्रेयससाधनमिति सिद्धम् ॥

अत्र केचिद्भगवद्गुणप्रवीणा एवं वर्णयन्ति—यतोऽभ्युदयनिश्श्रेयससिद्धिस्स धर्मः ।
स च द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति । तत्र साध्यो यागदानहोमोपासनादिः । सिद्धो ज्ञानशक्ति-
बलैश्वर्यादिगुणसम्पन्नो भगवान् । ‘कृष्णं धर्मं सनातनम्’ ‘स हि धर्मस्सनातनः’ इत्यादिस्मर-
णात् । तस्यापवर्गसाधनत्वं श्रूयते । ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति
तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशः मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये’ इति । स्मर्यते च—

‘ शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः ।

तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम् ॥

सोऽहं त्वां शरणमपारमप्रमेयं सम्प्राप्तः परमपदं यतो न किञ्चित् ।

संसारभ्रमपरितापतसचेता निर्वाणे परिणत धाम्नि साभिलाषे ॥’

इत्यादिभिः । तस्माद्भगवानप्युपायतयोपादेयः । तदुपादानं नाम तत्प्रपदनम् । निवेदनं निक्षेपो न्यासः प्रपदनमिति पर्यायाः । तच्च तदेकोपायत्वप्रार्थनलक्षणम् । तत्र ये संसारोद्विग्नमानसाः भगवच्चरणद्वन्द्वभिलाषिण उक्तलक्षणसाध्योपायेऽधिकारशक्तिवाञ्छानिवेशनं न लभन्ते, ते भगवत्प्रसादेन तस्मिन्विस्मम्भशालिनस्तमेवोपाददते । सोऽपि तेषां गुणदोषावविगणय्य योगक्षेमं विदधाति । यत एवमाह—

‘ अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।’

‘ मित्रभावेन सम्प्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन ॥’ इति ॥

न चैतदितरोपायोपादानवद्देशकालादिनियमापेक्षम् ; प्रपदनीयमाहात्म्यात् । द्रुपदात्मजावृत्तान्तोऽपि भगवत्प्रपदनस्य नियमानपेक्षत्वं द्योतयति । सा हि स्त्रीधर्मिणी सत्येव परिषदि पर-परिभवापजिहीर्षया भगवन्तं प्रापद्यत । सोऽपि तस्याः परिभवमसन्निधानं एवापाचकारेति हि पञ्चमाम्नायप्रसिद्धिः । तत्प्रपदनं प्रपदनीयपुरुषविशेषेषु नियमा(मो?)पेतमपि क्रियते । यथा सागरतरणाभिलाषिणा भगवता दशरथात्मजेन प्राङ्मुखत्वदर्भासनादिनियमोपे-तेन वरुणं प्रति । तदपि प्रपदनीयस्य लाघवेन वा प्रपद्यमानस्य वृत्तशालितया हि(वा?) सञ्ज्ञातमित्यवगन्तव्यम् ॥

परमपुरुषे प्रपदनीये तु न नियमलेशोऽप्यपेक्षितः । तस्मात्तदनन्यगतिभिस्स एवोपादे-यत्वेनोपादेय इति तस्मिन्नेतस्मिन् सिद्धोपाये महाभागधेये महाविस्मम्भशालिनां लोकोत्तराणा-मेवाधिकारः इति भगवान् **बादरायणः** पूर्वोक्तमुपासनमेवापवर्गसाधनं निरणैषोत् ‘आवृ-त्तिसकृदुपदेशात्’ इत्यादिना । तस्माद्यथाधिकारमुपाय उपादेयः ॥

इति नीतिमालायां

निश्श्रेयससाधननिर्णयाधिकारो नवमः ॥

श्रीः

नीतिमालायां दशमाधिकार आरभ्यते.

अथ निश्श्रेयसस्वरूपं निर्णयते—

अविद्याया निवृत्तिं तु केचिन्मोक्षं प्रचक्षते ।

निवृत्तसकलोपाधिब्रह्मभावमथापरे ॥

अर्चिरादिकया गत्या परञ्ज्योतिरुपेयुषः ।

विदुषः स्वात्मयाथात्म्यप्रादुर्भावपुरस्सरम् ॥

परमव्योमनिष्ठस्य दिव्यमूर्तेः परात्मनः ।

निरङ्कुशं त्वनुभवमाहुस्त्रय्यन्तवित्तमाः ॥

अस्मिन्निश्श्रेयसे वादिनो बाह्या विवदन्ते । तथाहि—बौद्धैकदेशा माध्यमिकाः प्रकृष्टशून्य-
भावनया शून्यभावापत्तिं मोक्षमाचक्षते । योगाचारप्रभृतयस्तु स्वलक्षणभावनया क्षणिकत्व-
भावनया च विषयोपरागविधुरविज्ञानसन्तानम् । आर्हतास्तु सम्यग्दर्शनचारित्र्यैः प्रक्षीणा-
खिलमलस्याविर्भूतसकलगुणस्य लोकान्तरेऽवस्थानम् । अक्षपादकणादमतानुसारिणो वैशे-
षिका आत्मगुणोच्छेदम् । प्राभाकराश्च तथैव । भाट्टास्तु मनःकरणकेन ज्ञानेनानन्दानुभवम् ।
विवर्तवादिनोऽविद्यानिवृत्तिम् । उपाध्यवच्छिन्नजीववादिनस्तु निर्मुक्तोपावेस्तस्य ब्रह्मभावम् ।
त्रय्यन्तार्थयाथात्म्यविदस्तु उपासनप्रीतपरमपुरुषप्रसादात्प्रक्षीणाखिलपुण्यपापसञ्चयस्यार्चिरा-
दिना मार्गेण परञ्ज्योतिरुपसम्पन्नस्याविर्भूतस्वाभाविकापहतपाम्पत्वादिगुणस्य सविभूतिक-
भगवद्विषयो नित्यासङ्कुचितापरोक्षानुभवो मोक्ष इति वदन्ति ॥

तत्र बौद्धपक्षे बन्धमोक्षान्वयिनः स्थायिनो भोक्तुरभावान्मोक्षो दुर्घटः । अहंन्मतेऽपि चिद्रूपस्य वा अचिद्रूपस्य वा स्वयं परिणामरहितस्य तस्य स्वतोऽप्रतिसङ्क्रमत्वाच्चेतना(न ?)धिष्ठितत्वाच्च गमनानुपपत्तेस्तत्पूर्वकलोकान्तरावस्थानलक्षणं निश्श्रेयसमनुपपन्नम् ॥

ज्ञानसुखादिगुणोच्छेदलक्षणमोक्षपक्षेऽपि संज्ञा(विसंज्ञ ?)त्वात्सुखानुभवाभावात्तत्स्वरूपाव(पो ?)च्छेदकरूपत्वं मोक्षस्य स्यात् । अथ तत्र सुखाभावेऽपि दुःखाभावस्य विद्यमानत्वात्पुरुषार्थत्वमुच्यते । तन्न ; दुःखाभावस्याप्यननुभाव्यत्वेनापुरुषार्थत्वस्यावर्जनीयत्वात् । न हि पाषाणादेर्दुःखाभावः पुरुषार्थतया प्रसिद्धः । भाट्टमतेऽपि संसारदशायां करणाधीनज्ञानस्य विषयाधीनसुखस्य चात्मनो मोक्षदशायामकरणकत्वाच्छब्दादिविषयाधीनत्वाच्च ज्ञानसुखयोरसम्भवादानन्दानुभवो न सम्भवति ॥

अथ तत्रापि मनसो नित्यत्वेन विद्यमानत्वात्स्वरूपस्यानुकूलत्वाच्च ज्ञानानन्दौ सम्भवेताम् । नैवं सम्भवतः ; मनसो नित्यत्वेऽप्यात्ममनसोर्विशुल्काभ्युपगमेनान्यतरकर्मजस्योभयकर्मजस्य वा संयोगस्यानुपपत्तेः ज्ञानोत्पत्त्यसम्भवात् । ज्ञानानन्दयोस्सम्भवेऽपि तयोरुत्पत्तिमत्त्वेनान्तवत्त्वमपि प्रसज्येत ॥

विवर्तवादेऽप्यविद्यानिवृत्तेर्दुर्निरूपत्वात्तस्य निश्श्रेयसत्वं दुरुपपादम् । तथाहि—
केयमविद्यानिवृत्तिर्नाम ? यद्यविद्यायाः प्रध्वंसः, तदा तस्याभावरूपत्वाङ्गीकाराद्घटादितुल्यत्वेन तत्प्रध्वंस इव निवृत्तिशब्देन तस्यावस्थान्तरप्राप्तिरुक्ता स्यात् । प्रध्वंसप्रागभावौ हि द्रव्यस्यावस्थाविशेषौ । मृदद्रव्यस्य पृथुबुधोदराकारत्वं हि घटत्वम् । तस्यैवोत्तरकालभाविनी कपालत्वावस्था प्रध्वंसः । पूर्वकालभाविनी पिण्डत्वावस्था प्रागभावः । मृदद्रव्यन्तूभयावस्थायामनुवृत्तम् । घट उत्पद्यते नश्यतीति व्यवहारौ तदवस्थानिबन्धनौ ; तदतिरिक्तस्य कस्यचिदनुपलम्भात् । एवं सर्वेषु द्रष्टव्यम् । तस्मादविद्यानिवृत्तिरपि तद्रव्यस्यावस्थाविशेष इत्यङ्गीकर्तव्यम् । तथा सति तेनैव द्रव्येण ब्रह्म सद्वितीयमापतेत् ॥

अथाविद्या न द्रव्यमित्युच्यते, तथा सति तत्कार्यस्य प्रपञ्चस्यापि न द्रव्यत्वं स्यात् । यदि ब्रह्मैवाविद्यानिवृत्तिरिति मतम्, तदा तस्य नित्यत्वेन ब्रह्मज्ञानवैयर्थ्यं बन्धाभावश्च प्रसज्येत ।

अस्त्वविद्यानिवृत्तिः, तथापि तस्य पुरुषैरर्थ्यत्वासम्भवान्न निश्श्रेयसत्वं सिद्धयति । तस्याभावरूपत्वेऽपि दुःखनिवृत्तिरूपत्वात्पुरुषार्थत्वं सम्भवतीत्यपि न वाच्यम् ; दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वासम्भवस्योक्तत्वात् ।

अथ स्यान्नास्माभिरविद्यानिवृत्तिमात्रं निश्श्रेयसमित्युच्यते, किन्तर्हि निवृत्तायामविद्यायां सुखैकतानब्रह्मस्वरूपस्याविर्भावो भवति । स आविर्भावो निश्श्रेयसमिति । तदप्यनुपपन्नम् ; आविर्भावस्यैवासम्भवात् । तत्त्वज्ञानात्पूर्वं ब्रह्मणः तिरोधानसम्भवे हि पश्चात्तस्याविर्भावसम्भवति । निर्विशेषस्य स्वयम्प्रकाशस्य ब्रह्मणस्तिरोधानं न सम्भवतीति हि पूर्वमेवोक्तम् । ब्रह्मण एव सुखरूपत्वञ्च निरस्तम् । यद्यपि सुखरूपस्य ब्रह्मण आविर्भावः, तथापि तस्य पुरुषार्थत्वञ्च सिद्धयति ; तत्स्वरूपस्यार्थ्यत्वाभावात् । न हि कश्चिदहं भूयासमित्याशास्ते ; किन्तु सुखी भूयासमिति ॥

स्यान्मतम्—येन सुखसम्बन्ध आशास्यते सुखी भूयासमिति, तेनापि न सुखसम्बन्धोऽर्थ्यते, किन्तर्हि ? सुखापरोक्ष्यम् । तत्रापि तस्य विद्यमानत्वात्पुरुषार्थत्वं सम्भवतीति । तच्च नैवम् ; विवेकहेत्वभावात् ।

अस्तु सुखापरोक्ष्यं पुरुषार्थः; तदपि न सिद्धयति । सुखापरोक्ष्यं हि सुखसाक्षात्कारः । साक्षात्कर्तरि ज्ञातरि विद्यमाने हि साक्षात्कारो भवति । तस्मादविद्यानिवृत्तिर्मोक्ष इत्येतन्मतं न समीचीनम् ॥

यन्निवृत्तोपाधेर्जीवस्य ब्रह्मभावो मोक्ष इति, तदपि चिन्त्यम् । कोऽयं जीवस्य ब्रह्मभावः ? यद्युपाधिविगममात्रं, तदुक्तेन न्यायेन निश्श्रेयसं न स्यात् । अथोपाध्यवच्छिन्नस्यानवच्छिन्नब्रह्मैक्यं तदप्ययुक्तम् ; अवच्छेदस्य निरस्तत्वात् । किञ्चायं ब्रह्मभावः उपाधिविच्छेदात्प्रागस्ति न वा ? अस्ति चेदुपाधिविशेषव्यतिरेकेण न साधनानुष्ठानसाध्यं किञ्चिदस्ति । नास्ति चेत्तदानीमविद्यमानस्तत्त्वज्ञानसाध्यस्स कीदृशः ? यदि ब्रह्मसारूप्यम्, जीवब्रह्मणोर्मुक्त्यवस्थायां भेदोऽङ्गीकृतः स्यात् । अथ संसारदशायां ब्रह्मविलक्षणस्य जीवस्य पश्चात्तेनैक्यं ब्रह्मभाव इति मतम् , तदसङ्गतम् ; विलक्षणस्य द्रव्यस्य द्रव्यान्तरभावानुपपत्तेः । स्मर्यते च जीवस्य परमात्मैक्यनिषेधः ।

‘परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते ।

मिथ्यैतदन्यद्रव्यं हि नैति तद्रव्यतां यतः ॥’ इति ॥

ननु ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’

‘यदा तद्भावमापन्नस्तदासौ परमात्मना ।

भवत्यभेदे भेदश्च तस्माज्ज्ञानकृतो भवेत् ॥’

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः मुक्त्यवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्वमुपपद्यते । कथमुपपद्यते? उच्यते—
‘ब्रह्मविदामोति परम्’ ‘परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ ‘निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति’ ‘मम
साधर्म्यमागताः’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिर्मुक्त्यवस्थायां जीवस्य ब्रह्मणो मुक्तस्य च प्राप्यत्वप्राप्त-
त्वसौसादृश्यैर्भेदावगमान्मुक्तस्य ब्रह्मत्वव्यपदेशसौसादृश्यनिबन्धन इति विज्ञायते । विलक्षणे-
ष्वपि वस्तुषु सौसादृश्यनिबन्धनस्तद्व्यवहार उपपन्न इति संस्थानजातिनिर्णय एवोपपादितम् ।

अत एव हि मुक्तं प्रस्तुत्यैवमाम्नायते—‘तं तु पञ्चशतान्यप्सरसां प्रति धावन्ति
शतं मालाहस्ताः शतमञ्जनहस्ताः शतं चूर्णहस्ताः शतं वासोहस्ताः शतं भूषाहस्ताः तं ब्रह्मा-
लङ्कारेणालङ्कुर्वन्ति ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कृतो ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मैवाभ्युपैति’ इति । अपि चास्मिन्पक्षे विवर्त
च ‘परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण’
इत्यादि श्रुतयः ‘सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः’ ‘जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणाद-
सन्निहितत्वाच्च’ इत्यादि सूत्राणि च न सङ्गच्छन्ते । तस्मात् त्रय्यन्तार्थयाथात्म्यविदां मतमेवो-
पादेयम् । तथा हि—‘तद्यथैषीका तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते-
तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते’ इति विदुषः
कर्मक्षयोऽवगम्यते । ‘शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृ-
तत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति’ इति क्षीणकल्मषस्य विदुषो मूर्धन्यनाड्या
उत्क्रान्तिरवगम्यते । एवमुत्क्रान्तस्य ‘तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहः’ इत्यादिकया तत्पुरुषो
मानवः स एनान्ब्रह्म गमयति’ इत्यन्तया श्रुत्या ब्रह्मप्राप्तिरवगम्यते । ब्रह्मोपसम्पन्नस्य तस्य ‘पर-
ञ्ज्योतिरुपसम्पद्यते’ इति श्रुतेस्संसारदशायां कर्मरूपाविद्यावेष्टनतिरोहितस्वरूपस्य स्वाभाविका-
पहतपाप्मत्वादिगुणाविर्भावो विज्ञायते । एवमाविर्भूतस्वरूपस्य तस्य ‘यो वेद निहितं गुहायां
परमे व्योमन्’ ‘सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता’ इति श्रुतेः परमव्योम-

निष्ठनित्यदिव्यविग्रहपरब्रह्मानुभवोऽवगम्यते । एवमनुभवतो मुक्तस्य 'स एकधा भवति द्विधा भवति स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' 'जक्षन् क्रीडन् रममाणस्सर्वान् लोकानामोति सर्वोश्च कामान्' इत्यादिश्रुतिभिः स्वेच्छानिमित्तबहुशरीरग्रहणं स्वसङ्कल्पायत्तपित्रादिसमुत्थानं भगवद्विभूतिभूतसकललोकानुगतिश्चावगम्यते ॥

एवं मुक्तस्य जगद्व्यापारवर्जं भगवदैश्वर्यं समानम् । न च वाच्यमेवंविधमैश्वर्यं सगुणोपासननिष्ठस्य तथाविधं ब्रह्म प्राप्नुवतो मुक्तस्य ; निर्गुणोपासननिष्ठस्य त्वाविर्भूतस्वरूपस्य विदुषः 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इतीहैव ब्रह्मप्राप्तिवचना-दिति । 'परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण' इति । परविद्यानिष्ठस्याविर्भूतस्वरूपस्यैव भोगविहरणादिश्रवणात्परविद्यानिष्ठानामर्चिरादिगति-श्रवणाच्च । न च निर्गुणोपासनं नाम किञ्चिदस्ति; 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इति सर्वासु विद्या-स्थानन्दादिगुणानामुपसंहारात् । ब्रह्मणस्सगुणत्वनिर्णयाच्च ।

न च मुक्तस्य भोगविहरणादिसम्भवे सति रागादयोऽवर्जनीयाः स्युः । ते च दुःखानुषक्ता भवन्ति । ततश्च पुरुषार्थत्वं मोक्षस्य न स्यात् । उच्यते—सर्वत्र न रागादयो दुःखानुषक्ताः । कर्मनिमित्तानां तेषां दुःखावहत्वात् । ते प्रतिहतकार्याः पुरुषं क्लिश्यन्ति । ये त्वकर्मनिमिताः निर्गळाः कार्यं कुर्वन्ति, ते सविभूतिकभगवदनुभवानुगुणत्वात्प्रत्युत सुखायैव भवन्तीति न किञ्चिदेतत् । अतः परमव्योमनिष्ठदिव्यविग्रहं भगवन्तमनुभवतो मुक्तस्यैश्वर्यं नानुपपन्नम् । न च भगवतो देशविशेषो दिव्यविग्रहश्च नास्तीति वक्तुं शक्यम् ; 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः' 'विज्ञानसारथिर्यस्तु, मनः प्रग्रह-वाचनः । सोऽध्वनः पारमामोति तद्विष्णोः परमं पदम्' 'सदापश्यन्ति सूरयः' 'दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम् ।'

‘वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्धं जगत्पतिः ।

आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा भक्तैर्भागवतैस्सह ॥’

‘न तस्य प्राकृता मूर्तिः’ ‘न पञ्चभूतसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः’ इत्यादिश्रुतिस्मृति-भिर्विशिष्टदेशदेहाद्यवगतेः । एवंविधब्रह्मानुभवरूपस्य निश्चयेतस्य 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते'

‘इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रळये न व्यथन्ति च ॥’

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्नित्यत्वञ्चावगम्यते । तदेवमसङ्कुचितो ब्रह्मानुभवो मोक्षः ॥

किञ्चान्यत्—अयं ब्रह्मानुभवः परिचर्यारसावहश्च भवति; प्रत्यक्परमात्मनोः शेषशेषि-
भावस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वात् । पारार्थ्यलक्षणं हि शेषत्वम् । अतः शेषभूतो मुक्तः स्वप्रयुक्तेन
केनचिदतिशयेन हि शेषिणं संयोजयति ; अकिञ्चित्करस्य शेषत्वानुपपत्तेः ।

अथ स्यात्—अयमात्मा संसारदशायामाध्यात्मिकादिदुःखैरतितप्तः कथमस्मादुत्तीर्णः
सुखी भूयासम्’ इति हि स्वदुःखनिवृत्तिं सुखप्राप्तिसिद्ध्यर्थमयमात्मनः मोक्षसाधनमन्यतिष्ठत् । सोऽयमप-
वर्गसमये स्वस्य दुःखमनादृत्य कथं परसन्तोषं कुरुते । एवं सति तत्कृतुन्यायोऽपि भज्येत ।
किञ्च लोके सर्वैः स्वातन्त्र्यं प्रशस्यते । पारतन्त्र्यं निन्द्यते । शास्त्रेण पारतन्त्र्यं निन्दापूर्वकं
निषिध्यते । ‘सेवा श्रवृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्’ इति । तस्मादस्य निश्श्रेयसत्वम-
नुपपन्नमिति ॥

नैतदेवम् ; भगवत्परिचर्याया निरतिशयसुखावहत्वात् । सुखं स्वाधीनं पूर्वमाशासि-
तम् । निवृत्तकलमषस्यात्मनो भगवानत्यर्थप्रिय इति तत्परिचर्या निरतिशयसुखं भवति ॥
तस्मात्स्वसुखमेव पूर्वमुद्दिष्टं मोक्षदशायां सिद्धं भवति ।

यदुक्तं लोके स्वातन्त्र्यं प्रशस्यं पारतन्त्र्यं निन्दितञ्चेति ; एतन्न सार्वत्रिकम् ; अप्राप्तषोडश-
वर्षाणां पुत्राणां पितृपारतन्त्र्यस्य, स्त्राणां भर्तृपारतन्त्र्यस्य च श्लाघ्यत्वात् । तेषामेव
स्वातन्त्र्यस्य निन्दितत्वाच्च । सेवा श्रवृत्तिराख्यातेत्यनेनाप्यनर्थहेतुभूतान्यसेवैव निषिध्यते,
न सेवामात्रम् । इतरथा हि अन्तेवाग्निनामाचार्यसेवाया अशास्त्रीयत्वप्रसङ्गात् । तस्माज्ज्ञाना-
नन्दाद्यसङ्गोद्येयकल्याणगुणगणस्य सर्वस्वामिनः परमपुरुषस्यानुभवः शेषभूतस्य मुक्तस्य परि-
चर्यारसमावहतीति तथाविधो भगवदनुभवः परमनिश्श्रेयसमिति सर्वं समञ्जसम् ॥

इति श्रीनारायणार्यानुगृहीतायां नीतिमालायां निश्श्रेयसनिर्णयाधिकारो दशमः ॥

नीतिमाला सम्पूर्णा ॥

वैदिकाभरणव्याख्या ।

मुकुरः

श्रीमहागणपतये नमः

वाक्चेतोऽतिगचरितं करुणाभरितं कटाक्षहृतदुरितम् ।
विध्वस्तमदनगर्वं व्यतीतसर्वं भजामि हृदि शर्वम् ॥

अपिच—

कर्माणि स्वहितानि कर्तुमखिलानाज्ञापयत्येष यो
यातानामपथे यथोचिततरं दण्डं विधत्ते च यः ।

यश्चात्मीयशिरस्पदेन सततं तत्त्वं परं श्लाघते
पर्यायप्रभुसम्मिताय वचसे कस्मैचिदस्मै नमः ॥

त्यागराजमखिराजसेवया प्राप्तधीर्गणपतिस्सुधीमणिः ।
वैदिकाभरणतत्त्वदर्शकं व्यातनोति मुकुरं मुदे सताम् ॥

इहखलु यथावदधीतवेदः परिचितपाणिनीयादिशिक्षाग्रन्थः फणिपतिफणितिपरमचतुरः
पण्डितमणिः श्रीमान् गार्ग्यगोपालयज्वा यजुर्वेदीयशाखाविशेषवृत्तिकार्यविशेषविधायकत्वेन
प्रवृत्तं अत एव प्रातिशाख्यनामकमपि लक्षणग्रन्थं व्याचिकीर्षुः आदौ ग्रन्थसमाप्त्यादिप्रति-
बन्धकदुरितविनाशाय विरचितमविगीतशिष्टसमुदाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं मङ्गलं
वेदतदङ्गतदाचार्यनमस्कारात्मकं शिष्यशिक्षार्थमध्येतृश्रोतृणामानुषङ्गिकमङ्गलसिद्धयर्थं च
ग्रन्थतो निबध्नन् चिकीर्षितप्रतिज्ञापूर्वकं विवरणकारत्वात् स्वयं प्रेक्षावत्प्रवृत्तिसिद्धये
प्रयोजनं विचारयितुमुपक्रमते—अथकिमर्थमित्यादिना । वक्ष्यतीति । ग्रन्थान्ते इति
शेषः । भाषायामिवेति । व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम् । यथा भाषाशब्देषु सर्वे विधयः

सर्वत्र तुल्यं प्रवर्तन्ते नैवं वैदिकशब्देषु प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । व्यवतिष्ठन्ते । व्यवस्थिता भवन्तीत्यर्थः । अतश्चावृत्तेति । अतेभ्यः तद्विन्नेभ्यः व्यावृत्तं यद्रूपं तदितरावृत्तित्व-
विशिष्टतदवृत्तिधर्म इति यावत् । तदनवगतौ । तज्ज्ञानाभावे । तन्निर्णयायोगात् -
तद्विषयकनिश्चयासम्भवादित्यर्थः । अयं भावः—तद्विषयकनिश्चयं प्रति तदसाधारणधर्म
प्रकारकं ज्ञानं हेतुः । यथा ‘अयं घटः’ इति ज्ञाने घटत्वात्मकतदसाधारणधर्मज्ञानं
हेतुः, एवं तत्तत्कार्यप्रवृत्तिं प्रति तत्तत्कार्यासाधारणोद्देश्यतावच्छेदकज्ञानं हेतुः इति
वक्तव्यम् । तच्च वैकल्पिकशास्त्रेषु न सम्भवति । तथाहि—‘स्वरितो वानुदात्ते पदादौ’
इत्यादिविकल्पशास्त्रोद्देश्यभूतस्य पदाद्यनुदात्ताव्यवहितपूर्ववृत्त्युदात्तैकारौकारान्यतरादिरूपस्य
स्वरिततदभावोभयादिसाधारणत्वेन अन्यतरनिर्णायकवचनाभावेन वैदिकेषु रूपद्वयस्य
वक्तुमशक्यत्वेन च स्वरिततदभावान्यतरविषयकनिश्चयो न सम्भवति । किञ्च, ‘सर्वे-
विधयश्छन्दसि’ इति वचनेन विधिमात्रस्य छन्दसि वैकल्पिकत्वबोधनेन सर्वत्राप्येवमेव
निर्णयासम्भवः । तस्मादेतादृशविकल्पविधीनां विषयविशेषव्यवस्थापनेन निर्णयार्थमिदमा-
वश्यकमेवेति ॥

ननु वैकल्पिकार्थविधीनां निर्णयार्थं आवश्यकेऽपि अत्र शास्त्रे नित्यत्वेन मूल-
शास्त्रोक्तानां ‘उदस्स्थास्तम्भोः पूर्वस्य’ इत्यादीनां केषाञ्चिद्विधीनां ‘उत्पूर्वस्सकारो-
व्यञ्जनपरः’ इत्यादिभिः पुनरिह कथनं पिष्टपेषणवदयुक्तमेव स्यादिति शङ्कां समाधत्ते—
तन्नान्तरीयकतयात्विति । ननु छन्दोविषयाणां विकल्पशास्त्राणां निर्णायकमिदमित्युक्तौ
‘दीधीवेवीटाम्’ इत्यादीनामपि निर्णेतव्यत्वापत्त्या तदनिर्णयात् न्यूनतापत्तिरित्याशङ्कां
पथरूपेण परिहरति नच शाखाविशेषस्थमित्यादिना । पूर्वप्रपञ्चितेऽर्थे पर्यवसितमाह—
तस्मात्तदिति । अखिललौकिकवैदिकशब्दसाधारण्येन प्रवृत्तत्वेन सामान्यशास्त्रभूतानां
शिक्षाव्याकरणानां शाखाविशेषवृत्तिकार्यविशेषप्रतिपादकत्वेन विशेषशास्त्रभूतस्य प्रातिशाख्य-
स्याविरोधेनैव प्रवृत्तिरितितु फलितार्थः ॥

संज्ञापरिभाषमिति । समाहारद्वन्द्वः । प्रस्तूयतइति । प्रारभ्यतइत्यर्थः । तत्र
हेतुमाह—तस्यविषयतयेति । तस्य संज्ञापरिभाषस्य विषयत्वेन स्वोद्देश्यज्ञानसाधनद्वारा
उपजीव्यत्वेनेत्यर्थः । ‘षोडशादितः स्वराः’ इत्यादिभिर्विधायिष्यमाणानां कासाञ्चित्सं-

ज्ञानां वर्णसमाम्नायघटककतिपयवर्णोद्देश्यकत्वेनैव प्रवर्तिष्यमाणतया उद्देश्यज्ञानाय वर्णसमाम्नायस्यप्रथममपेक्षितत्वेन सएव प्रथममुपदेष्टव्य इति भावः । अधिकारार्थ इति । अधिकारार्थएवेत्यर्थः । तत्रैव हेतुं पृच्छति कुतइति । समाधत्ते परिभाषणादिति । अयं भावः—‘ मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ ’ इत्यादिकोशादेव अथादिशब्दानां अधिकारार्थकत्वस्य सिद्धत्वेन पुनरत्रपरिभाषाकरणं नियमार्थं इति वक्तव्यम् । नियमश्च— अथादिशब्दानामत्र शास्त्रे अधिकारादय एव अर्थाः, नत्वानन्तर्याद्याः इति । एतादृशनियमानङ्गीकारे तु अधिकाराद्यर्थस्यापि अत्रानुक्तानामानन्तर्याद्यर्थानामिव लोकादेव उपस्थितौ सिद्धायां सूत्रमेवेदं व्यर्थतामापद्येत । अतस्तत्सार्थक्याय नियमोऽसौ अवश्याङ्गीकरणीयः । सति च नियमे अर्थान्तराणामनुपस्थित्या आनन्तर्याद्यर्थवर्णनं केषाञ्चिदसङ्गतमेवेति ॥

ननु अथशब्दस्य अधिकारएवार्थः, नान्यः इति नियमाङ्गीकारे अथशब्दस्य मङ्गलार्थकत्वे सत्यपि प्रकृते वक्तुमशक्यत्वेन शिष्टपारम्पर्येण ग्रन्थादावनुष्ठीयमानस्य मङ्गलस्याकृतत्वापत्त्या न्यूनतापत्तिः । नचानार्थग्रन्थेष्वेवमङ्गलाचरणावश्यकता । ऋषीणां पुनस्तपोमहिम्नैव विघ्ननिवारणस्य सुशकत्वेन तेषां मङ्गलाचरणमनावश्यकम् । अदृष्टचरश्च सूत्रात्मकेषु ग्रन्थेषु मङ्गलाचरणमिति भ्रमितव्यम् । ऋषीणां तपोबलेनैव विघ्ननिवृत्तिसम्भवेऽपि तद्गलरहितानां अवरेषां महर्षिभिरेव मङ्गलस्याचरणात् काकथा अस्माकमिति अवश्यानुष्ठेयत्वबुद्धिसिद्धये तेषामपि तदनुष्ठानस्य आवश्यकत्वात् । दृष्टञ्चैतत् मूलशास्त्रे ‘ वृद्धिरादैच् ’ इति प्रथमसूत्रे । तत्रहि भाष्ये ‘ उद्देश्यवचनं पूर्वं विधेयस्य ततः परम् ’ इति न्यायेन सर्वत्रैव व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञा, परोच्चारिता संज्ञा, इति नियममुक्त्वा ‘ वृद्धिरादैच् ’ इत्यत्र संज्ञां पूर्वं निर्दिशता पाणिनिना कुतोऽसौ नियमो नानुसृतः इत्यभिप्रायेण ‘ कथं “ वृद्धिरादैच् ” इति ’ इतिप्रश्नपूर्वकम् ‘ एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रायुङ्क्त ’ इत्यादिना कथञ्चिदपि मङ्गलाचरणस्यावश्यकत्वेन तदर्थमेव तादृशनियममतिलङ्घ्यापि वृद्धिपदमादौ प्रयुक्तमिति प्रतिपादितम् । तस्मात् ऋषीणामपि मङ्गलाचरणस्यावश्यकतया अत्र अथशब्दस्य मङ्गलार्थकत्वाभावे तदनाचरणरूपन्यूनतापत्तिरिति चेत्, न ; भवगवतः परमपुरुषस्य स्मारकं अवर्णं आदितः प्रयुज्जानेन सूत्रकृता लोकोत्तरस्य मङ्गलस्य आचरि-

तत्वात् नात्र अथशब्दस्य मङ्गलार्थकत्ववर्णनावश्यकता । स्पष्टा चेयं रीतिः ‘अथ शब्दानु-
शासनम्’ इति महाभाष्यप्रथमवाक्यव्याख्यावसरे भाष्यप्रदीपोद्घोते । यद्वा अधि-
कारार्थत्वेन प्रयुज्यमानस्याप्यथशब्दस्य श्रवणमात्रेण मङ्गलसिद्धिः, अन्यार्थत्वेन नीय-
मानदधिघटादिदर्शनवत् । ‘ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा
विनिर्यातौ स्यातां माङ्गलिकावुभौ ।’ इति वचनात् । स्पष्टा चेयं रीतिः—‘अथातो
ब्रह्मजिज्ञासा’ इति वैयासिकसूत्रगतथशब्दार्थनिरूपणावसरे भाष्यटीकादौ ।

परेतु कोशादनेकार्थकानामपि अथादिशब्दानां अर्थविशेषप्रत्यायकत्वस्य
प्रकरणादिनैव सिद्धत्वात् ‘त्वथैवेति’ परिभाषाकरणमेव तावद्वर्थम् । अत एव ‘त्वथैव’
इति परिभाषामनारभमाणैरपि महाभाष्यकारैः ‘अथशब्दानुशासनम्’ इत्यारम्भे ‘अथैत्ययं
शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते’ इति विवरणमकारि । एवञ्च अथशब्दस्यैव प्रकृते मङ्गलार्थ-
कत्ववर्णनमपि योयुज्यतेतराम् । ध्वनितञ्चेदं ‘नानन्तर्यार्थः’ इति प्रकृतानुपयोगिनं
आनन्तर्यार्थत्वं परं व्यवच्छिद्य मङ्गलार्थकत्वमव्यवच्छिन्दानेन ग्रन्थकृतैव । न च ‘सकृ-
त्प्रयुक्तः शब्दः सकृदर्थं प्रत्याययति’ इति न्यायसत्त्वेन सकृदुपात्तस्य अथशब्दस्य अर्थ-
द्वयवर्णनमसङ्गतमिति वाच्यम् ; सूत्रेष्वनेकार्थकत्वेन एकशब्दप्रयोगस्यालङ्कारत्वेन
अदोष(त्व)ात् । तस्मान्नात्र काप्यनुपपत्तिः इत्याहुः । व्यक्तमिति । अत्वकत्वादिविशिष्ट
मित्यर्थः । यत्र समुदितानामिति । समाम्नायते अस्मिन्नितिसमाम्नाय इति बाहुलकः
अधिकरणे षञ् इति भावः । समुदितानामाम्नायः अभ्यासः यस्मिन् सः इति बहुव्रीहिर्वा ।
समाम्नायः अस्मिन्नस्तीति अर्शआद्यजन्तो वा । पक्षत्रयेऽपि यावद्वर्णघटितसमुदायोऽर्थः ।
ह्रस्वभूतैकारौकाराभावे महाभाष्योक्तिं प्रमाणयति—तदुक्तमिति । राणायनीया इति ।
तेनान्ये नाधीयत इति भाष्याभिप्रायः । अत एव तत्रैव भाष्ये ‘नैव हि लोके नान्यस्मिन् वेदे
अर्थ एकारः अर्थ ओकारो वा अस्ती’ इत्युक्तम् । परिमाणभेदेति । मात्राभेदेत्यर्थः ।
पञ्चमं नासिक्वमिति । ‘हकारान्नणमपरान्नासिक्वम्’ इति सूत्रेण इति भावः ।
एकविंशे निराकरिष्याम इति । निराकरणप्रकारश्चैवम्—हकारान्नणमपराइ(दि) त्यत्र
गुणविधिस्तु नैव घटते, गुणगुणिवाचकपदयोस्सामानाधिकरण्यसद्भावस्थले एव तद्विधिस्वी-
कारात् । यथा—‘पूर्वः स्वरोऽनुनासिकः’, ‘समानाक्षराण्यनुनासिकानि’ इति च । अत्र

च 'हकारात्' इति 'नासिक्यम्' इति च स्पष्टमेव विभिन्नविभक्तिकत्वम् । किञ्च नासिक्यशब्दस्य गुणवाचित्वमेव न सम्भवति, तस्य 'तत्र भवः' इत्यर्थक 'शरीरावयवाच्च' इति विहितयत्प्रत्ययान्तत्वात् । नासिक्यस्य भावः इति विग्रहे तु 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्बुञ्' इति बुञ् प्रत्यये 'रामणीयकम्' इत्यादिवत् 'नासिक्यकम्' इत्यापत्तिः । कथञ्चिदजादिप्रत्ययकल्पनेन नासिक्यशब्दस्य गुणवाचित्वसमर्थनेऽपि उद्देश्यस्य षष्ठ्यन्तत्वाभावेन अन्वयानुपपत्त्या गुणविधित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च गुणविधित्वस्वीकारे 'वर्णः कारोत्तरः' इति सूत्रविहितकारशब्दोत्तरसंज्ञायाः 'न विसर्जनीयजिह्वा-मूलीय' इत्यादिसूत्रेण नासिक्येषु प्रतिषिद्धत्वात् 'न हकारः' इति सूत्रस्थहकारशब्देन नासिक्यत्वगुणविशिष्टस्य हवर्णस्य ग्रहणाभावेन तस्य अधोषसंज्ञाप्रतिषेधो न स्यात् । एवञ्च 'अपैवासमै तद्बुवते' इत्यादौ दोषः स्यात् । तस्मादकामैरपि वर्णान्तरागमविधिरेव स्वीकरणीय इति ॥

परे तु 'हकारान्' 'नणमपरान्' इति पदच्छेदेन 'नासिक्यम्' इत्यस्य च द्वितीयान्तत्वेन गुणगुणिवाचकयोः सामानाधिकरण्यस्य अव्याहतत्वात्, व्यक्त्यभिप्रायेण बहुत्वस्य 'घटान् द्वयमाचक्षते इत्यादाविवानुनासिक्यम्' इत्येकवचनस्य च उपपत्तेः, 'लः परस्मैपदम्' 'तडानावात्मनेपदम्' इत्यादिमूलशास्त्रीयसूत्रेष्विव भिन्नवचन-कत्वेऽपि सामानाधिकरण्यसम्भवात्, प्रत्युत वर्णान्तरागमविधिमभ्युपगच्छतस्तवैव 'नासिक्यम्' इति द्वितीयान्तनिर्देशः प्रतिकूलीभवति, 'अःकार आगमविकारि' इति परिभाषाविरोधात् । पूर्वतरसूत्रे निर्दिष्टस्य 'नासिक्याः' इति प्रथमान्तपदस्य इह सूत्रे आगमविधित्वं प्रति प्रयोजनत्वेनाश्रयणन्तु 'पृष्ठताडनेन दन्तमङ्गापत्तिः' इति न्याय-मेवानुसरति । किञ्च 'नासिक्याः' इति कचित्प्रथमान्तनिर्देशः तत्प्रकरणस्यैव वर्णान्तराग-मविधायकत्वं बोधयतीति कथनं अत्यन्तमसङ्गतमेव, उत्तरसूत्रस्याप्यागमविधायकत्वापत्तेः । अपिच गुणविधित्वेन भवदभिमतोत्तरसूत्रसाहचर्यात् अस्यापि गुणविधित्वमेव न्याय्यम् । नासिक्यशब्दस्य गुणवाचित्वं न सम्भवतीत्यादिकथनन्तु न प्रकृतार्थप्रतिकूलम्, 'समानाक्षराण्यनुनासिकानि' इतिवत् सामानाधिकरण्येनैव उपपत्तेर्दर्शितत्वात् । यत्तु गुणविधित्वस्वीकारे नासिक्येषु कारशब्दोत्तरसंज्ञायाः न विसर्जनीय' इत्यादिना

प्रतिषेधात् 'न हकारः' इतिसूत्रस्थहकारशब्देन अस्यग्रहणानापत्तिरिति तत्रैव सूत्रे 'अपैवास्यै तदध्रुवते' इत्यत्र दूषणमुद्धाटितम्, तत्र पृच्छामः, नविसर्जनीयादिसूत्रस्थ-
नासिक्यपदेन नासिकास्थानोत्पन्नानामखिलानामपि ग्रहणमभिमतम् ? उताहो केषाञ्चिदेव ?
नाद्यः, नकारो णकारः इत्यादावपि कारशब्दप्रतिषेधापत्तेः । किञ्च नविसर्जनीयादिसूत्रे
विसर्जनीयादीनाम् 'अकारो व्यञ्जनानाम्' इति विहिताकारोऽपि न भवतीति भवत्सिद्धा-
न्तात् 'ङः', 'नः' इत्यादेरप्यनापत्तेः । अनुस्वारस्यापि नासिक्यत्वात् सिद्धे पृथग्रहण-
वैयर्थ्याच्च । नद्वितीयः, 'तदध्रुवते' इत्यत्रदूषणकथनस्य निर्मूलत्वापत्तेः । तस्मात्
नविसर्जनीयादिसूत्रस्थनासिक्यपदार्थस्तावदित्थं निर्णेतव्यः—नासिक्यपदेन सामान्यवाचि-
ना तद्विशेषाणां यमानामेव ग्रहणम् नान्येषाम् इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा
पूर्वोक्तासाङ्गत्यापत्तेः । अत्रचार्थे तत्र सूत्रे पृथगनुस्वारग्रहणं लिङ्गम् । अन्यथा नासिक्य-
त्वादेव सिद्धे किं पृथग्रहणेन ? किञ्च मूलशास्त्रे अयोगवाहपदार्थत्वेन भाष्योक्तानां
अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानां मध्ये यमव्यतिरिक्तानां अखिलानामपि
स्पष्टमुपात्तत्वात् नासिक्यपदेनापि तत्रोक्तानां यमानामेव ग्रहणावश्यम्भावात् त एवनासिक्य-
पदार्थः । एवञ्च सत्येव मकारः णकारः इत्याद्युपपद्यते, अनुस्वारग्रहणञ्च सार्थकं भवति ।
तथाच नासिक्यत्वविशिष्टस्य हकारस्य कारशब्दोत्तरसंज्ञायाः सुसंपादत्वेन 'नहकारः'
इत्यत्र तस्य ग्रहणस्य पितामहेनापि दुर्निवारत्वेन 'तदध्रुवते' इत्यादौ दूषणोक्तिर्दूरापास्तैव ।
एवञ्च गुणविधित्वे न कोऽप्यनुपपत्तिलेशः । किञ्च अत्रापि वर्णान्तरत्वस्वीकारे नासिक्यानां
पञ्चत्वापत्त्या 'चत्वारश्च यमास्तथा' इति पाणिनीयशिक्षाविरोधः । 'हकारान्नणमपराच्च'
इत्येतावति सूत्रे कृतेऽपि पूर्वसूत्रान्नासिक्यपदमनुवर्तते, एकवचनान्तत्वेनविपरिणामेनैव
इष्टसिद्ध्या पुनर्नासिक्यग्रहणं पूर्वविहितनासिक्यापेक्षया वैलक्षण्यं द्योतयितुमेव ।
तच्च गुणविधित्वरूपमेवेति सूत्रकृतोऽपि गुणविधिरेवाभिमतः । अन्यथा तु नासिक्यग्रहणं
न कुर्यादेव । आस्तां नाम आगमविधित्वम्, तथापि हकार एव तादृश आगमः नतु
वर्णान्तरमिति सर्वथापि वर्णान्तरत्वं व्याहतमेव । किञ्च नहि एवंविधवर्णान्तरविधाय-
कत्वस्वीकारे किमपि फलमुपलभामहे ऋते शिक्षाविरोधात् । तस्माद्गुणविधित्वमेव न्या-
य्यमित्याहुः ॥

जातीनामेवसंख्योक्तेति । ननु अत्वादिरूपाया जातेरेकत्वात् आकारादीनामेकत्वेनैव परिगणयितव्यत्वेन षोडशत्वहान्या ' षोडशादितः स्वराः ' इति संख्यानानुपपत्तिः । व्यक्तिपक्षे तु व्यक्तीनामानन्त्यात् नतरां षोडशत्वोपपत्तिः । तस्मात् कतरं पक्षमाश्रित्य षोडशत्वमत्रोच्यत इति चेत्, अत्रोच्यते—जातिपक्षमाश्रित्यैव षोडशत्वोपपत्तिः, अत्वादिरूपाया जातेरेकत्वेऽपि ह्रस्वत्वदीर्घत्वप्लुतत्वानां परस्परभिन्नत्वात् तत्समानाधिकरणतत्तज्जातेरपि भेदाभ्युपगमेन एकाप्यत्वादिः त्रिधा भिद्यते । इत्थञ्च षोडशत्वोपपत्तिः । न च एवमुदात्तत्वानुदात्तत्वादीनामपि भिन्नत्वात् तत्समानाधिकरणतत्तज्जातेरपि भेदस्याङ्गीकर्तव्यतया षोडशत्वानुपपत्तित्वादवस्थ्यमिति वाच्यम्, षोडशत्वेन परिगणयितुः सूत्रकारस्य उदात्तत्वादिसमानाधिकरणजातिभेदस्यानभिमतत्वात् । न च उदात्तत्वादिसमानाधिकरणजातेरेव भेदः सूत्रकृत्संमतइत्यस्तु, तावतापि षोडशत्वोपपत्तेरिति वाच्यम् । उदात्तत्वादीनां गुणत्वेन गुणानाञ्च स्वसमानाधिकरणजातिभेदकत्वस्य गवांदावदृष्टत्वेन ' अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् ' इति मूलशास्त्रे सिद्धान्तितत्वेन च तत्समानाधिकरणजातिभेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मान्नानुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥

अथ नवादितः समानाक्षराणि । षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यत इति । आदितः इत्यनेन कस्यादौ इति षष्ठ्यन्तस्यैवाकाङ्क्षितत्वादिति भावः । महासंज्ञाकिमर्थमिति । ' संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ' इति महाभाष्येण सर्वेभ्योऽपि लघुभूतस्यैव शब्दस्य संज्ञात्वौचित्यात् किमर्थं गु ऋसंज्ञाकरणमिति भावः ॥

द्वेद्वेसवर्णे ह्रस्वदीर्घे । त्रीन् गणान् समाश्रित्येति । अत्रवीफूसावचने महासंज्ञाकरणञ्च लिङ्गम् । सजातीयो वर्णः सवर्णः इति व्युत्पत्त्या सवर्णपदस्य सजातीयवर्णवाचितयाभिन्नजातीयह्रस्वदीर्घयोरसवर्णत्वात् । अथ वा सवर्णपदमावर्त्य एकेन ह्रस्वदीर्घयोर्विशेषणेन सजातीयह्रस्वदीर्घेत्याद्यर्थलाभेन नानुपपत्तिः । यथावा मूलशास्त्रे ' सर्वादीनि सर्वनामानि ' इति सूत्रेऽपि संज्ञाभूतसर्वादिशब्दानां संज्ञावारणाय ' सर्वनामानि ' इत्यस्य आवृत्त्या एकस्य सर्वादिविशेषणत्वं अपरस्य संज्ञाबोधकत्वं कैयटशेखरादौ ' संज्ञोपसर्जनीभूताः ' इति वार्तिके उक्तम्, तथा अत्राप्याश्रयणे विरोधाभावात् । सप्तम्यन्तस्येदंरूपमिति । अत्रापि व्याख्याने यथा ' ब्राह्मणाभ्यां कृतं देहि ' इत्यत्र

वाक्ये सकृदुपात्तस्यापि ब्राह्मणाभ्यामित्यस्य कृतशब्दप्रयोगे तृतीयान्तता, देहिशब्द-
 प्रयोगे चतुर्थ्यन्तता च, एवं सवर्णे इत्यस्य ह्रस्वदीर्घविशेषणत्वे सप्तम्यन्तत्वम्, विधेय-
 बोधकत्वे तु प्रथमान्तत्वम्, इति सङ्गतमेवोभयार्थकत्वं सवर्णपदस्य । स्पष्टा चेयं रीतिः
 ‘संरूपाणामेकशेषः’ इति सूत्रे शब्दन्दुशखरे तद्व्याख्यादिषु ॥ ननु यथा संज्ञाकरणा-
 भावेऽपि ‘अन्तस्थापरश्च सवर्णमनुनासिकम्’ इत्यादौ प्रयुक्तस्य सवर्णपदस्य
 सारूप्यार्थकत्वमाश्रित्य उपपत्तिः दृश्यते, एवमेवात्रापि सिद्ध्या संज्ञाप्रणयनस्यैव तावत्
 वैयर्थ्यमापद्यते इति शङ्कते—यद्येवमित्यादिना । ह्रस्वदीर्घयोरसरूपत्वादिति । एवञ्च
 ‘सवर्णमनुनासिकम्’ इत्यादाविव सारूप्यार्थकत्वेनैव सिद्ध्या सूत्रस्य वैयर्थ्यमिति
 शङ्कैव नोपपद्यते इत्यर्थः, ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः । उक्तमर्थमुपसंहरति—
 तस्माद्यथोक्त इत्यादिना । परेतु सूत्रमिदं स्पष्टार्थमेव । समानो वर्णः सवर्णः इति
 विग्रहे समानशब्दस्य ‘ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु’
 इति सूत्रेण सभावे सवर्णशब्दस्य निष्पत्त्या तस्य सदृशवर्णार्थकत्वेन, सादृश्यस्य च एक-
 जातीयत्वप्रयुक्तस्य ग्रहणेन सर्वत्र इष्टसिद्धिः । प्रसिद्धञ्च लोके सवर्णावर्णपदयोः
 सजातीयविजातीयबोधकत्वम् ‘अणुदित्’ सूत्रस्थशब्दन्दुशेखरग्रन्थे प्रतिपादितम् ।
 स्पष्टीकृतञ्चैतत् “वर्णाश्रमाचारवान्” इत्यादौ सवर्णशब्दवाच्यत्वं जातेरिवात्रापि’
 इत्यादिना सदाशिवभट्टीये । सूत्रारम्भेऽपि ‘नान्तस्थापरमसवर्णम्’ इत्यत्र अन्तस्थात्व-
 रूपसमानधर्मवतो वर्णस्यैव सवर्णपदेन ग्रहणमवश्यमङ्गीकरणीयम् । एवमन्यत्रावश्या-
 श्रयणीयस्य सजातीयवर्णार्थकत्वस्य ग्रहणेनैवात्रापि इष्टसिद्ध्या सूत्रस्य स्पष्टार्थत्वमेव । न
 च सूत्राभावे ‘नान्तस्थापरमसवर्णम्’ इत्यत्र अन्तस्थात्वेन साजात्यम्, समानाक्षर-
 विषये तु अत्वादिना साजात्यमित्यत्र किं विनिगमकम् इति वाच्यम् । व्याख्यानेनैव
 निर्णयसंभवात् । तवापि ‘अन्तस्थापरश्च सवर्णमनुनासिकम्’ इत्यत्र ‘संय्यंताः’
 ‘सर्व्वत्सरः’ इत्यादौ यकारवकारादिसिद्धये यत्वादिना साजात्यम्, ‘नान्तस्था-
 परमसवर्णम्’ इत्यत्र ‘सूनर्यसि’ ‘अथर्वणः’ इत्यादौ पूर्वाङ्गत्वसिद्धये अन्तस्थात्वेन
 साजात्यमित्यत्र व्याख्यानस्यैवशरणीकरणीयत्वात् । ‘नाकारपरौ’ इति सूत्रे ‘अकारपरौ’
 इत्येव पदच्छेदः, नतु ‘आकारपरौ’ इत्यत्र व्याख्यानमेव निर्णायकमिति भवतैव वक्ष्य-

माणत्वाच्च । किञ्च 'दीर्घं समानाक्षरे' इति सूत्रे 'समानाक्षरे इति किम्' इत्याशङ्क्य 'एत एतान् ग्रहानपश्यन्' 'भूत्याऐन्ध' इति भवतैव प्रत्युदाहारि । तत्र यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिः तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वस्य प्रत्युदाहरणेषु अवश्यभावेन प्रकृते 'दीर्घं समानाक्षरे' इति शास्त्राप्रवृत्तेः समानाक्षरत्वरूपनिमित्तवैकल्यप्रयुक्तत्वेन तदतिरिक्तसवर्णत्वरूपनिमित्तस्य 'एतएतान्' इति प्रत्युदाहरणेषु सद्भावावश्यकतया एकारादीनामपि परस्परं सावर्ण्यमभ्युपेयमेव । तच्च सावर्ण्यं न संज्ञारूपम्, विध्यभावात् । किन्तु सजातीयवर्णत्वरूपमेवेति त्वयापि मदुक्तार्थकत्वमङ्गीकृतमेव । एवञ्च अनेनैव समानाक्षरेष्वपि सिद्ध्या सवर्णसंज्ञाकरणं निरर्थकमेव । न च केवल्यौगिकत्वस्वीकारे प्लुतपूर्वेऽपि सावर्ण्यापत्त्या दीर्घापत्तिरिति वाच्यम् ; 'न प्लुतपूर्वम्' इति निषेधसूत्रस्य 'दीर्घं समानाक्षरे' इति सूत्रात्परत्र करणेन तेनैव दीर्घस्य प्रतिषेधेन अदोषात् । तस्मात्संज्ञाकरणं स्पष्टार्थमेवेति दिक् इत्याहुः ॥

इदमेवेति । इदमपीत्यर्थः । तेन फलान्तरमपि पूर्वसूत्रोक्तं ग्रहीतव्यम् । तत्कार्यमेव प्रतिषिध्यत इति । संज्ञाकरणस्य कार्यार्थत्वेन तत्प्रतिषेधस्य कार्यप्रतिषेध एव पर्यवसानादिति भावः । नियतलिङ्गसंख्यावन्त इति । तथा च अमरः 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोः' इति । अन्तैर्जन्यत्वादिति । परेतु अन्तःस्पर्शोष्मणोर्मध्ये तिष्ठन्तीत्यपि निर्ब्रुवते । शक्यवच्छेदेनेति । समूहसामान्यविषयिकाया वर्गपदनिष्ठशक्तेः वर्णविशेषभूतस्पर्शावान्तरगणमात्रविषयकत्वेन सङ्कोचेनेत्यर्थः । स्पर्शमात्रसमूहस्य । यावत्स्पर्शात्मकसमूहस्य ॥

येत्विति । एतत्तत्त्वं प्रागेवावोचाम । णकारो वेतिप्रयुञ्जानैरिति । 'वृद्धिरादैच्' इति सूत्रे इति शेषः । वैयाकरणैः । भाष्यकारैरित्यर्थः । उपध्मानेन जन्यत्वादिति । उश्च पश्च उपौ उकारपकारै इत्यर्थः । तौ ध्मायते उच्चार्येते अनेनेति उपध्मानं ओष्ठस्थानं तेन जन्यत्वादित्यर्थः । रूढत्वाच्च न वर्णान्तरेष्वतिप्रसक्तिः । नासिकायां भवोऽिति । 'स्पर्शानुत्तमात्' इति सूत्रविहिता यमाः इत्यर्थः । प्रात्प्यभावादिति । नच 'वर्णः कारोत्तरः' इत्यस्य वर्णबोधकः 'अ' इत्यादिः कारशब्दोत्तरः सन् वर्णस्य

आख्या भवति इत्यर्थेन विसर्जनीयादिपदानामपि वर्णबोधकत्वात् कथं प्राप्त्यभावः इति वाच्यम् ; वर्णशब्दवाच्यः ‘अ’ इत्यादिः कारशब्दोत्तरः सन् तस्य आख्या भवति इत्यर्थेन विसर्जनीयादिपदानां वर्णशब्दवाच्यत्वाभावादप्राप्तेः । वर्णसमुदायादिपीत । ‘चकारः’ ‘एवकारः’ इत्यादाविवेति भावः । हकारान्नणमपरान्नासिक्यामितीति । वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम् , ‘नासिक्यम्’ इत्यस्य द्वितीयान्तत्वेन प्रथमान्तत्वाभावात् ॥

आसन्नं सन्देहे । न व्यवहितैरिति । ‘पूर्वश्च’ इत्यादौ नियमेन जायमानायाः कस्मादित्यवध्याकांक्षायाः अव्यवहितपूर्ववृत्तिपदोपस्थित्यैव शान्तत्वेन व्यवहितपदान्तरस्य उपस्थितिर्नास्ति इत्यर्थः । एवं उत्तरसूत्रविषयेऽपि । ‘लपरौ’ इत्यादौ नियताया विशेष्यद्वयविषयकांक्षाया अपि अव्यवहितसमीपस्थपदद्वयविषयकज्ञानेनैव उपक्षीणत्वेन पदान्तरोपस्थितिर्नास्तीति भावः । इत्थञ्च सन्निहितपदपरित्यागपूर्वकासन्निहितपदग्रहणे प्रमाणाभावमूलकप्रत्यासत्तिन्यायसिद्धार्थानुवादकं इदं सूत्रद्वयमिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु अस्य सूत्रस्य फलान्तरं ‘पूर्वजेप्रभृति’ इति सूत्रे वदिष्यामः । कस्यवर्ग इति । तद्धटितो वर्ग इत्यर्थः । नतु स्वरूपोपलक्षणत्वमाश्रित्येति । अयं भावः—लोके हि पूर्वत्वपरत्वादीनां प्रायोणोपलक्षणत्वेनैव प्रतीत्यनुभवः । यथा ‘एतत्पूर्वो ब्राह्मणो भोज्यताम्’ इत्यादौ तत्पूर्वदेशस्थ एव भोजयितव्य इति न नियम्यते, किन्तु तमाहूय स्थलान्तरेऽपि तस्य भोजनं क्रियते, एवमिहाप्याश्रयणे ‘द्यावापृथिवी’ ‘पूर्वश्च’ इत्यनेन द्यावापृथिवीशब्दपूर्वदेशस्थस्यैव तत् कार्यमिति न स्यात् । तथाच सति तत्पूर्वत्वोपलक्षितस्यायावती शब्दस्य ‘यावती पूर्णमासी’ इत्यत्रापि प्रग्रहत्वं स्यात् , तन्मा भूत् इति इदमारभ्यते । एवमुत्तरसूत्रेऽपि बोध्यम् । ननु अस्तु पूर्वत्वादीनामुपलक्षणत्वेनैव लोके प्रतीत्यनुभवः । तथापि इह शास्त्रे तदाश्रयणमशक्यमिति ब्रूमहे । तथाहि—यद्यत्र पूर्वत्वादीनामुपलक्षणत्वमुर्यकारिष्यत. तर्हि सर्वेषामपि यावतीशब्दादीनां प्रग्रहत्वादिप्राप्त्या सामान्येन ‘यावती च’ इत्यादिरूपेण सूत्राणां कर्तव्यत्वापत्त्या ‘द्यावापृथिवी’ ‘पूर्वश्च’ इत्यादिसूत्रकरणमेव नैरर्थक्यमवाप्स्यत् । अत एव एतादृशपरिभाषारम्भाभावेऽपि ‘इको यणचि’ इत्यादौ मूलशास्त्रे पूर्वत्वपरत्वादीनां विशेषणविधयैव निवेशो दृश्यते । उपलक्षणतया तु न कुत्रचिदपि दृश्यते । किञ्च सत्यपि परिभाषारम्भे परिभाषाघटकपूर्वा-

त्तरपदार्थविषये विशेषणत्वं वा उपलक्षणत्वं वा इति संशये परिभाषारम्भसामर्थ्येन विशेषण, त्वमेव, नतु उपलक्षणत्वमिति तत्रापि सूत्रारम्भसामर्थ्यमेव शरणीकरणीयम् । तस्मात्तत्र तत्तद्वचनसामर्थ्यादेव उपलक्षणत्वस्य अप्रसक्तौ किमर्थमिदं सूत्रद्वयमित्ति चेत् - साधुपृष्ठमायुष्मता शास्त्रार्थयाथातथ्यवेदिना तथापि वचनसामर्थ्याश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवापत्त्या मध्यमाधिकारिणः तादृशधीकौशल्यभावेन तेषां स्पष्टप्रतिपत्तये सूत्रद्वयमित्यभिप्रायान्नात्र वैयर्थ्यशङ्का ॥

तेनच समानकालइति । अत्र तेन इत्यस्य अकारोच्चारणाधिकरणकालेनेत्यर्थः । अकारेणेतिविवरणस्यापि अयमेवार्थः । सादृश्यञ्च अत्र अन्यूनानतिरिक्तपरिमाणवत्त्वेन बोध्यम् । तेन दीर्घादौ नातिप्रसक्तिः, अतिरिक्तकालत्वात् ।

द्विस्तावानिति । द्विगुणिततावत्कालवानित्यर्थः । द्विमात्राकालविशिष्ट इति-फलितम् । एवमुत्तरसूत्रे त्रिगुणिततावत्कालविशिष्ट इत्यर्थो बोध्यः ॥

मण्डूकप्लुतिन्यायेनेति । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकारा इति भावः ॥

समाहारइति । समाह्रियते अस्मिन् उदात्तानुदात्तत्वे इति समाहारः । बाहुलकोऽधिकरणे घञ्प्रत्ययः । अथवा समाहारः अस्मिन्नस्तीतिसमाहारः इति अर्शआद्यजन्तत्वेन व्युत्पादनीयम् ॥

नानापदवदिङ्गथमसंख्याने । ‘अप्यकारादि’ इति वचनसामर्थ्यादिति । तद्धि ‘देवाशीका’ इत्यादिना श्वाशब्दस्य विधीयमानो ह्रस्वः ‘अश्वावन्तम्’ इत्यत्रापि प्रवर्ततामित्येतदर्थं आरभ्यते । यदि तु व्याकरणसिद्धस्यापि पदत्वेन ग्रहणं स्यात् तदा ‘अश्वावन्तम्’ इत्यत्र अइति नञः श्वा इत्यस्य च पृथक्पदत्वादेव सिद्धे ह्रस्वे तत् व्यर्थस्यादिति नात्र व्याकरणसिद्धस्य पदत्वेन ग्रहणमितिभावः । वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम् । ‘अश्वावन्तम्’ इत्यत्र अश्वशब्दात् मतुप्प्रत्यये सति ‘मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ’ इति-सूत्रेण दीर्घे सति निष्पत्त्या व्याकरणरीत्यापि अइत्यस्य चपृथक्पदत्वाभावेन तदर्थं ‘अप्यकारादि’ इति वचनस्यावश्यकत्वेन तस्य ज्ञापकत्वासम्भवात् । तस्मात् ‘अप्यकारादीत्यादि वचनसामर्थ्यात्’ इत्यत्रादिपदोपादानेन ‘अन् कारादिच’ इति सूत्रग्रहणेन तस्य ज्ञापकत्वं कथञ्चिदुपपाद्यमित्यभिप्रायो वर्णनीयः । अतएव आदिग्रहणं सार्थकम् ।

University Notes

AGRICULTURAL COLONISATION SCHEME

Two years ago, to consider the question of colonising by unemployed graduates a part of the land owned by the University, the Syndicate appointed a committee consisting of Nawabzada Sadaatullakhan, Deputy Director of Agriculture, Madras ; Rao Bahadur M. R. Ramaswami Sivan, Retired Principal, Agricultural College, Coimbatore ; Dr. B. V. Narayanaswami Naidu, Professor of Economics, Annamalai University ; Mr. N. Viswanatha Ayyar, Registrar, Annamalai University ; and Mr. Sundaram, the then Assistant Director of Agriculture, Cuddalore. On the report of this Committee the Syndicate decided to introduce an agricultural colonisation scheme which was inaugurated on the 2nd May, 1938 by the Rt. Hon'ble V. S. Srinivasa Sastriar, Vice-Chancellor. In pursuance of this scheme ten acres each were allotted to the graduates who presented themselves on the opening day.

RESEARCH DEGREES

The following students were awarded M.Sc. Degree at the Convocation held in December, 1937 :—

Mr. S. Sriraman	.. Magnetic Susceptibilities of solutions of certain salt in water.
Mr. V. Pasupati	.. Studies in Naphthalene series :
Synthesis of polyhydroxy-derivative of Naphthalene.
Mr. P. Lakshminarasimha Rao	. Synthetical experiments on the group of Alkaloids.

The following research degrees were awarded during the year :—

M.LITT.

C. Jagannathachari, M.A.	.. Thesis : Foreign Trade of India.
	M.Sc.

P. R. Venkataraman, B.Sc.	..

PROHIBITION IN SALEM DISTRICT

Mr. C. Jagannathachari, M.A., M.LITT., Research Student in Economics has been deputed by the Syndicate to study the working of Prohibition in the Salem District. He is working under the direction of Dr. B. V. Narayanaswami Naidu, Professor of Economics. The report will be published in due course.

* * * * *

Mr. S. K. Ekambaram, B.A., B.Sc. (Hons.), who took his Honours Degree in Mathematics from this University has been awarded a Government of India Scholarship for further studies in Cambridge.

* * * * *

Mr. A. V. Venkateswaran, B.A.(Hons.), who took his Honours Degree in English Language and Literature from this University has come out successful in the recent Audit and Accounts Service Competitive Examination.

* * * * *

UNIVERSITY PUBLICATIONS

The following books are in the press and will be published shortly :—

1. Jagannatha Pandita by V. A. Ramaswami Sastriar, M.A.
2. Trimsacchloki, Edited by K. Rama Pisharoti, M.A.
3. A Text Book of Chemistry in Tamil by N. Anantavaidyanathan, M.A.
4. History of Gingee and Its Rulers by C. S. Srinivasachariar, M.A.
5. "Experimental Chemistry for Intermediate Students" by M. L. Sitaraman, M.Sc.
6. Distributive Co-operation by V. G. Ramakrishna Ayyar, M.A.

Reviews

The brochure entitled "the Melārāgha mālīka of Mahavaidyanatha Sivan," edited by Pandit S. Subramanya Sastri, F.T.S., is sure to be welcomed by all the true lovers of Karnataka music. It serves to introduce to the wider India and even to the west one of the most intriguing intricacies of the highly advanced science and art of the South Indian Music. The general outlines are written in English, the present day lingua franca of the civilised world, while the notations are given in Nagari Characters. The latter aspect has its own advantages in that it is likely to reach a far wider Indian audience than the use of English notations would enable it to do.

° Mahavaidyanatha Aiyar was the McCormack of South India. And he was also a perfect Beethoven without any of Beethoven's native defects. And the brief life-sketch of this human land-lark would help the readers to understand the real soul of Mahavaidyanatha Aiyar that thrilled his listeners to ecstasy and that still stir his countrymen to reverent admiration.

The introduction furnishes the requisite keys to unravel the wondrous intricacies of the Rāgha Mālīka, this marvel of music. It lucidly explains the principles and methods that form the basis and supply the keys for this rare and elaborate but superb castle in the wonderland of music. It gives all the naively ingenious and yet natural manipulations of the seven notes or swaras that lead to this miracle of melody, and the scientific Katapayādhi formulae, and the artistic permutations in well-arranged tables and chakras which luminously explain and tersely elucidate the formation, structure and sweet sound-functions of the Melakarta Ragas with their exquisite blend and harmony.

Of course the controversy as regards the reckoning of 16 instead of 12 notes or fret places, and the practicability of singing only 32 and not the 72 raghas is not referred to, as perhaps it has no place in this monograph which aims only to give to the readers in a nutshell a brief but clear outline of the Rāghamālīka of Mahavaidyanatha Aiyar. Many modern musicians however declare that the system of evolving 72 Karta Ragas is a purely artificial mathematical device utterly unrelated to the practical art of music, and unadapted to the framework of the gamut or the normal places of the really recognisable natural notes or swaras. Whether the Mēlakarta-rāgha-mālīka in 'its plenary phase is capable of being sung by any musician is a question which we laymen

must leave to the musical experts to decide. The present brochure serves its purpose splendidly. It completely elucidates how the Rāgha-mālika is conceived and developed with the normal swaras and anuswaras adapted and manipulated on clear scientific lines. I commend it cordially to all lovers of music in the hope that it will receive their sympathy and support.

BHARATI.

ACKNOWLEDGMENTS

Brown University, Rhode Islands :

Selected topics in function theory of a complex variable by Otto Syasz.

Theory of Abstract spaces by David Tamarkin

The Service

Lingnan Science Journal

The Modern Student

The Empire Times

Madras Y.M.C.A. Bulletin

Subodin

Government College Miscellany

Karnataka College Miscellany

Indian Swarajya

The Journal of Greater India Society

A Journal of Indian Renaissance

The Lingaraj Miscellany

The Madras Law College Magazine.

Rektorwechsel ander Universitet Leipzig

Travaux De L'Institut Mathematique De Tbilissi I

Academy Des Sciences De L'U. R. S. S.—Filial Georgienne

On the Devonian Coelacanthids of Germany with special reference to the Dermal Skeletar (Stockholm).

Ethnology, Folklore and Archaeology in the U.S.S.R.

E. A. Weiss : Sinfuhrung In Die Linien Geometrie Und Kinematik

Proceedings of the Durham Philosophy Society Volume 3 Parts 4-5

4 3-5

5 1-5

6 1-5

7 2-4

8 1-5

9 1-2

Osaka Imperial University : Collected papers from the Faculty of Science
Series A Mathematics Vol. IV.

B Physics " " "

C Chemistry " " "

Man in India, Volume XVIII, No. 1 (January-March)

Spolia Zeylanica.

Bulletin of the Calcutta Mathematical Society.

Scripta Mathematica.

ACKNOWLEDGMENTS (Continued)

Philosophy—the Journal of the British Institute of Philosophy.

Hamburgische Universitat-Keden.

Report of the South Indian National Association and Ranade Library.

Financia Expertus, Udipi.

The Orient Gong.

Kungl Sveuska Veteuskaspsakademiens Handlingar Tredje Serien Band
14 Nos. 1 to 3.

1. *Das Wachstum Der Korper Lange Des Menschen.*

2. *Studies in the Gems Astelia Banks Et Solander.*

3. *Examen Rosarum Sneciae Granskringavden Sveuska*
Florans Rosa-Former.

Etudes Sur Un Probleme De Majoration.

Government Victoria College Magazine, Palghat.

The Journal of the Madras Geographical Association.

Wealth and Welfare.

Hermathena : Literature, Science and Philosophy.

The Indian Historical Quarterly.

Annales de Université de Paris, Vol. XIII, No. 2.

New Indian Antiquary, Vol. I, Nos. 1 and 2.

Wealth and Welfare.

EXCHANGE LIST

The Servant of India Society.

Hindustan Review.

Half Yearly Journal of the Mysore University.

Economica, London.

Philosophical Quarterly.

Journal of the Indian Chemical Society.

Reading University Gazette.

Mysore Economic Journal.

Chemical Abstracts, Easton P.A.

The Punjab University Gazette.

Journal of the Bombay University.

Quarterly Journal of the Mythic Society.

Publications by the Oriental Library, Baroda.

Publications by Kungl. Universitetes Bibliotek, Uppsala, Sweden.

Publications by Tohoku Imperial University, Sendai, Japan.

Journal of the Madras University.

*Bulletin de L'Ecole Francaise d'Extreme-Orient—Ecole Francaise
d'Extreme-Orient, Hanoi (Indo-China).*

Djwa—Java-Institute, Kweekschoolaan, Jogajkarta, Java

*Varendra Research Society, Rajshahi, Bengal—Annual Report and
Monographs*

Quarterly Journal of the Kannada Literary Academy.

Journal of the Andhra Historical Research Society.

Indian Culture.

Scripta Mathematica.

Indian Historical Quarterly, Calcutta.

Publications of the Bombay Royal Asiatic Society.

The Indian Library Journal.

Review of Philosophy and Religion.

U.S.S.R. Society for Cultural relations with foreign countries, Russia.

'Drama' published by the British Drama League, London.

Proceedings of the Durham Philosophical Society, Newcastle.

Collected papers from the Faculty of Science, Osaka.

Bulletin of the Calcutta Mathematical Society.

Science and Culture, Calcutta.

Indian Co-operative Review, Madras.

Epigraphica Indica.

Spolia Zeylanica.

Publications of the R. Swedish Academy of Sciences, Stockholm.

Bijendragen Tet De Taal, Land-En Volken Kunde Van Nederland

** Sch-Indie-s-Gravenhage.*

EXCHANGE LIST (Contd.)

Monthly Weather Report, Poona.
Scientific Reports of the Imperial Institute of Agricultural Research.
The Aryan Path.
The Mimansa Prakash.
Indiana.
Vishwa Vani—A journal of Indian Renaissance.
Journal of the Madras Geographical Association.
Man in India
The Poona Orientalist
Publications by the Industrial Intelligence and Research Bureau,
Simla
The Mathematical Teacher, New York
Duke Mathematical Journal
Publications of the Brown University, U.S.A.
Transactions of Tbilissian Mathematical Institute, Russia
Lingnan Science Journal
London University Gazette
The Adyar Library Bulletin.
The Indian Historical Quarterly.

UNIVERSITY PUBLICATIONS

Names of Publications	Price	Where available.
1. Factory Labour in India		University Office,
By Prof. A. Mukhtar ..	3 0 0	Annamalainagar.
2. Bhoja Raja		
By Prof. P. T. Srinivasa		do.
Ayyangar ..	1 8 0	
3. Swaramelakalanidhi		
By Mr. M. S. Ramaswami		do.
Ayyar ..	2 0 0	
4. Naveena Tarkam		
By Mr. K. R. Appa-		do.
chariar ..	2 0 0	
5. Text and commentary of		
<i>Tattvavibhavana</i> by Para-		
meswara, a comment-		do
ary on Vacaspati		
Misra's <i>Tattvabindu</i> .		
By Mr. V. A. Rama-		
swami Sastriar ..	3 0 0	
6. Sri Mukundamala		
By Prof. K. Rama		do
Pisharoti ..	3 0 0	
7. Svarasiddhanta Candrika		
By Srinivasayajvan.		
Edited by Mr. K. A.		
Sivaramakrishna		do.
Sastri ..	5 0 0	
8. Acoustics		
By Mr. R. K. Viswana-		do.
than ..	1 8 0	
9. Pari Pattu. By Vidvan		
R. Raghava Ayyangar ..	2 0 0	
10. Trimsacchloki.		
11. The Story of Distributive		
Co-operation.		
12. The University Journal		The Editor, The Univer- sity Journal, Annamalai- nagar.
Published by the Uni-		
versity—Annual Sub-		
scription ..	7 0 0	
	(Internal)	
	10s. (Foreign)	
A Text-book in Tamil on Chemistry. — (<i>In the Press</i>)		
Nyāyakulīśa		Do.
Siddhitraya		Do.

PUBLICATIONS

OF

The Inter-University Board, India.

1. Handbook of Indian Universities	..	2	0	0	<i>or 3s.</i>
2. Facilities for Oriental Studies and Research at Indian Universities	..	0	8	0	
3. Facilities for Scientific Research at Indian Universities	..	0	12	0	
4. Bulletin of the Inter-University Board, India, No. 1 to 13	..	1	0	0	<i>each</i>
5. Biological Outlook on life and its Problems.—By J. Arthur Thomson, M.A., LL.D., Regius Professor of Natural History, University of Aberdeen	..	0	2	0	
6. Third Conference of Indian Universities	..	1	0	0	
7. Training of Teachers in Indian Universities	..	0	8	0	
8. Annual Report of the Inter-University Board for 1935-36	..	1	0	0	
9. Bibliography of Doctorate Theses in Science and Arts accepted by Indian Universities from January, 1930	..	0	8	0	

POSTAGE AND V. P. CHARGES EXTRA.

Available from

THE BANGALORE PRESS,

“LAKE VIEW”

Mysore Road, Bangalore City.

MYSORE ECONOMIC JOURNAL.

The only Journal of its kind published regularly on the 7th of each month for over twenty years. Has a number of contributors and reviewers attached to it. Bright and topical in its contents, it has ever stood out for progressive and suggestive comments on public affairs and well being. Sir Roper Lethbridge called it the "Most admirable Journal". Annual subscription Rs. 6.

From the Book Department, books on economic matters can be always ordered. The following books are available for sale from stock :

PLANNED ECONOMY FOR INDIA by Sir M. Visvesvaraya,
K.C.I., LL.D. Price Rs. 6.

MADURA SOURASHTRA COMMUNITY by K. R. R. Sastry,
M.A., M.L., F.R. ECON. S. Price Re. 1.

INDIAN CASTE SYSTEM by C. Hayavadana Rao, B.A., B.L.,
F. R. ECON. S. Price Re. 1.

STUDIES IN RURAL ECONOMICS by S. Kesava Iyengar, M.A.
Price Rs. 8.

TOWARDS NATIONAL SELF SUFFICIENCY by Dr. P. J.
Thomas, M.A., B.LITT., PH.D. Price As. 4.

*MYSORE GAZETTEER (3 VOLS.). Edited by C. Hayavadana
Rao, B.A., B.L. Price per set Rs. 20. Can also be had in parts
at prices varying from Rs. 2 to Rs. 8 per volume.

Postage extra in all cases

Apply to :—

MANAGER, "Mysore Economic Journal",
No. 19, Gundopunt Buildings, Siddicutta,
BANGALORE CITY.

RATES OF ADVERTISEMENT

PARTICULARS.	PER ISSUE.	PER TWO ISSUES.
	RS. A. P.	RS. A. P.
Back Cover	15 0 0	28 0 0
Inside Back Cover	10 0 0	18 0 0
Inside Page	8 0 0	15 0 0
Inside Half Page	4 0 0	8 0 0